

Частина I

I

Одного маєвого дня Іван Куценко примостився в лісі під старезною сосною, що стояла серед гущі малинових кущиків і папороті. На коліна він поклав собі поезії Овідія, та заки відчинив книжку, поглянув перед себе.

Мінливо блискуча золота ріка пополудневого сонячного світла облила верхи лісу, просякала сям то там здорові стіни зелені над його головою та вузькими й мерехтливими струмками, втискалася йому у вічі й малювала на його обличчі світлотінні меріжки. У примарній тиші кругом себе, у близькій безлічі дерев і гілля й листя і в небесній синій далечі, яка пронизувала море зелені над ним, Іван шукав відповіді на питання, що вже довгі місяці безпереривно стукало йому до свідомості.

І здавалося Іванові Куценкові, що з папороті, зі сосон, дубів і з книжки, і з небесної блакиті йде до нього голос:

— Сину, вертайся до школи! Не тобі постійне місце тут.

Зелено-світляну тишу перебив нараз Куценко голосом, котрого сам злякався:

— Я хочу вмерти!..

* * *

Гілка папороті похилилася йому на босу ногу.

Іван дивився довго на оту ростинку й обізвався до неї, мовби до живої людської істоти:

— Колись я вчився у гімназії, що ти, папороте, була великанським деревом, більшим од цього дуба, що стоїть напроти мене... Чия ж це вина, що ти так помарніла?.. Невже твій брат тебе зненавидів?..

Мозолистою долонею погладив папороть.

— Ти тепер марна, зав'яла... Та проте, слаба рослинко, тобі на світі краще жити, ніж мені...

Тебе чужі велетні прийняли до своєї рідні... Ти спокійно можеш коротати свою долю під опікою дубів, сосон, смерек... Можеш заповнити кволе животіння снами про свою велику, славну минувшину...

Яка ж моя минувшина?.. Яка майбутність?..

Я хотів у батька стати навіть наймитом... таким дрібним єством у своїй родині, як ти, папороте, між дубами та соснами...

Не судилося...

Іван Куценко відчинив "Метаморфози" Овідія і спинився на пісні, що у ній поет розказує про дівчину, яка перемінилася у гомін. Колись Іван любив цю пісню і здав її професорові з власної пильності. Тепер він був цікавий, чи ще зрозуміє її зміст по-латині. Читав голосно, і його обличчя заясніло радіщами, бо переконався, що нічого не забув. Вийняв олівець і папір та став пробувати переспівати цю пісню на українську мову. Кілька годин мучився і здавалося йому, що найважливіше місце добре переспівав по-своєму. Голосно читав:

— "Будиться хлопець зі сну, роздивляється в мовчазнім лісі.

І несподіваний страх його серце кліщами хапає:

— Де вона, мила моя?.. Де поділась моя душа й сонце?..

Ще тому мить була тут, розмовляла зі мною сердечно.

Слово кохання мені щебетала, про щастя співала,

Шию вогняно мені обіймала, мене цілувала.

Глухо та пусто тепер, кругом мене усе почорніло".

Наче в смертному сні спить-мовчить увесь ліс і життя все.

Тугою гнаний юнак, битий болем, бичами розпуки,

Мов божевільний блука по всіх нетрях і борах, зворах,

Руку до уст приклада і гукає та кличе, благає,

Наче смерть будить зі сну, своїм словом весь ліс роздирає:

— Люба, кохана моя, моя доле і світло моє ти,

Прошу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?.."

Кликнув, замовк, наслуха — нараз чує іздалеку: "Де ти?.."

Радістю серце його стріпотіло, й він кличе до неї:

— Люба, я тут, тебе жду та шукаю тебе довго, тут я!

Знов на палкі ті слова чує голос іздалеку: "Тут я!"

— Жди мене, мила, он там! Я шукаю тебе, йду до тебе.

Чує: до нього летять чародійні слова: "йду до тебе".

Але даремно шука раз у раз її, гомін лиш чує.

Сумнівом мучений, він посилає питання в ліс: Хто ти?

В уха його слово б'є таємниче, сумне, страшне: "Хто ти?.."

Кинувсь на землю юнак, головою б'є дерево з болю:

— Ах, моя мила, життя, моя мрія світляна — небезпечна,

Все обернулося лиш у порожній, марний, пустий гомін,

З глибині лісу ідуть знов до нього слова: "Пустий гомін".

Куценко так захопився переспівом, що забув свою теперішню долю. Раз йому здавалося, що він декламує у класі, а професор і товариші слухають його, то знов уявляв собі, що він є тим юнаком, який кличе й шукає якесь добре й любе єство, котре покинуло його, щоби перемінитися в розвійний звук, у далекий гомін.

Усі дерева в лісі, зілля, папороть, яруги й чагарі слухали серед запашної тиші Куценкового оповідання про дивну долю дівчини і хлопця.

Коли Іван уже кілька разів повторив голосно питання пісні "Де ти?", нараз неначе по якійсь таємній і хрустально-павутинній нитці пролетів до його вуха, ніби в завороженому сні, то знов немов наяві вимріяний голос:

— Де ти?..

Куценко збентежився, перестав декламувати та наслухував.

По якійсь хвилині голосно спитав:

— Хто ти?..

І знов почув такий самий, як попереду, ніжний і далекий, таємничий, сонно-мрійний голос:

— Хто ти?..

Куценко вхопив себе рукою за голову:

— Чоло гаряче... Невже мені причулося?..

Коли на поновне питання ще раз обізвався той самий голос, Іван міркував, що це не гомін його власних слів, бо той голос, тоненький, дитячий або жіночий. З'ясував собі це таким чином, що в лісі мусить якась мати з дитиною ягоди збирати, й та дитина повторює останні слова.

Перестав декламувати, сів під сосну та розгублено впер очі в соковиту зелень гущавини напроти себе.

Нараз чує в повіні листя кущів якийсь обережний, ніжний шелест, ніби вуж повзе по засохлім зіллі й по листках... У найближчій хвилині в одному місці гілля зелені сколихнулося й Іван бачить, як дві ніжні,

калиново-цвітні руки розхиляють листя, роблять у гущавині віконце, з котрого показується йому чудове, як весна, осяйно-біле лице, а з нього дивиться на нього двоє великих синіх, як небо, очей, із яких б'є цікавість і велике здивування...

Іван хоче зірватися на ноги й запитати, хто це?.. Однак не в силі рушитися з місця й вимовити слово. Неначе живична сила сосни прикувала його до пня, так він сидить і німо та бентежно позирає на те дивне жіноче обличчя, на котрому сонце, гілля і листки малюють мережанку таємної світлотіні.

І ось на хвилинку Йванові здається, що він безупинним виголошуванням пісні про дівчину-гомін вичарував її зі сумерків століть, із-поза меж двох тисяч літ назад до життя...

І єство, що колись обернулося в розвійну тінь, у тужливо-вирійний гомін, тепер воскресло і стоїть перед ним, як жива дійсність, як надземна тайна, як сонце у казці вимріяне...

А з очей тієї постаті пливе на нього вогняними смугами якась незбагнута сила, що приголомшує його та до землі приковує, а його убогу душу виринає з корінням зі сірості життя й несе її кудись... далеко... поза межі блудного колеса, в котрім судилося людині коротати вік...

Коли Іван після напруженого зусилля одірвав на хвилинку свої очі від тієї загадкової жіночої подоби, його збентеження й одеревіння трошки помаліло. Він обі руки притулив до розпаленого чола й намагався спокійніше дивитися на неї.

Здавалося йому, що на рожево-білім і казково гарнім обличчі тієї дівочої яви боролася ввічливість із гордощами, цікавість із пустотливістю, боязкість із самовпевненістю та одчайдушністю, мовчання з бажанням говорити, повага з охотою сміятися...

Вкінці Іван почув силу запитати таємну дівчину тремтячим голосом:

— Хто ти?..

На це почув питання:

— Хто ти?..

— Я лісовик...

— Я мавка...

— Може, ти моя доля?..

— Твоя доля...

Іван почав поволі підводитися на ноги.

Та в тій же хвилині віконце зелені зачинилося й казкова дівчина розплилася.

Зараз опісля гущавина розгомонила срібним сміхом, од якого Йванові мороз пішов по тілі.

Він сів знов під дерево і слухав, як сосни соснам, папороть папороті передавали одні одним розкішний гомін сміху дівчини-мавки.

Нараз він почув іржання коня. Жажнувся й подумав: "Смерть..."

У найближчій хвилині донісся до його вух різкий тупіт кінських копит, котрий дудонів щораз тихіше, аж цілком заглух.

Від зустрічі з незбагнутим видінням — дівчиною, dokonувалася в Івановій душі велика зміна.

Коли він давніше ходив до лісу здебільше в діловій справі, себто зрубати дубчака на прожиток, то тепер він цілком закинув цю роботу. Сидів цілими днями в лісі та роздумував над тим, що бачив. Збирав докупі всю силу думки, щоби з'ясувати собі річево та розумно, що саме в його видінні було дійсністю, а що вицвітом його уяви.

Зі свого сидіння під сосною позирав на зачинене віконце в гущі зелені й сам собі дивувався, чого він раз у раз туди дивиться й чого так запрятує свої думки тим приви́дом?..

Облапував руками голову та переконувався, що чоло холодне, значить, розум супокійний і здоровий...

Радів і заохочував себе розбирати ту яву тверезо.

Мерщій зірвався на ноги й побіг на те місце, де було зелено обрамоване віконце, з котрого вона дивилася на нього.

Шукав між кущами слідів її ніг.

Та надаремне.

Це його стривожило.

— Чому немає сліду її ніг?..

І тут, і там... і скрізь... ніде не видно слідів її ніг...

Одначе там — у гущі, відкіля її голова дивилася на нього, там — дві малесенькі гілочки обчімхані...

Він думав:

"Одну зломила її права рука, другу ліва..."

Під сподом, на сухому листі, де вона стояти мусила, нема знаку...

Дивився неспокійно на своє порожнє місце під сосною та повторював її слова:

— Я мавка — твоя доля...

Пробирався далі крізь гущавину в той бік, відкіля після її сміху почув таємне, ніби по-людському розумне, але теж несамовите іржання коня...

На поляні у траві доглянув сліди кінських копит.

Ішов за тими слідами, аж вийшов на битий шлях, на котрому всякий слід затерся.

Серед мовчазних сосон дивився на дорогу перед себе й поза себе.

— Куди іти?.. Вперед?.. Назад?.. І де її шукати?..

Шлях іде в безкрає і заведе мене... куди?..

У край, що називається: нічогість.

* * *

Байдуже, чи ця загадкова дівчина — мавка була живим людським єством, чи маревом його розтуженої уяви: він хотів цю чародійну квітку виполоти та з корінням вирвати з убогої, запущеної грядки свого життя.

Бо вона забрала йому спокій, одвернула його душу від теперішнього животіння, заставила його думати про щось високе і світляне, що для нього вже давно згубилося, затратилося в сірому піску буденщини.

Одначе, де він лиш не був, що лиш не думав, скрізь він бачив, як синя глибина її очей манить його до себе, мов безодня, і все чув її слова:

"Шукай мене!.. Я — твоя доля..."

* * *

Чим довше Іван надаремне шукав мавки, тим більше вірив, що найде її. Та коли він, перетомлений та зголоднілий, багном і жаборинням покритий, не був уже в силі блукати по лісі здовж, і поперек, витворився в його душі дивний горячковий настрій, що спонукував його думати ось як:

"Вона — моя доля... Коли так, то вона сама мене шукатиме й найде мене... Вона — мавка, а я — лісовик... Я мушу мешкати постійно в лісі..."

Скупався в потоці, що срібною стяжкою пронизував зелень лісу й під впливом холодної купелі став думати спокійно. Тоді усі його думки й усе шукання здавалися йому смішними, недоречними. Питав себе із насміхом, який із нього лісовик? Це ж надприродне єство, що може мірятися силою з богами. Хто ж такий він, Іван?.. Нуждар, котрого відцуралися люди, боги й чорти. А втім... лісовик живе тільки в народній уяві, так само, як мавка. Чому ж він її бачив і чув?..

Тут у його думки усовгнулась гадюка, від котрої він здригнувся:

"Мій батько божевільний... Мій брат божевільний... А я?.. Чому я не в гімназії?.. Чому я бачу й чую те, чого ніхто не бачив і не чув?.."

Обернувся до сосни та головою товк об її пень.

Опісля впер бездумні очі у скудовчену стіну гущавини перед собою та сидів без руху, мов застиг.

Верховіття лісу сколихнулося легенько.

Дерева похитували кучерявими своїми головами, наче висловить хотіли своє спожаління до чиєїсь долі.

Нараз... чи це тільки бажання людини обзивається?..

Чи йде до неї слово здалеку... з невідомої безконечності?..

Іван притулив руки до вух і наслухує таємного шуму над своєю головою.

А в тім шумі чує голос:

"Ж-ж-ж-ий у ліс-с-сі... Тебе я від-ш-ш-шукаю ш-ш-ш-видко..."

Жах пірвав Івана.

Він миттю зірвався на ноги й почав утікати із лісу.

Коли вже вибіг на поля, сів на межу й відпочивав та важко дихав.

Обтер рясний піт із чола і глянув на ліс, який тепер зайняв для нього половину неба й мовчазно чорнів у величній могутності.

Іван стиснув руками голову, неначе боявся, щоби вона йому не трісла й не розскочилась.

Одночасно шепотів:

— Ні-ні... Я не збожеволів... Бачу ліс... небо... сонце... Колоски пшениці граються зі мною... Ячмінь пхає свої вуса мені в очі, в ніс...

* * *

Іван приніс у ліс пилу, сокиру, свердло й долото і став завзято працювати, щоб собі поставити хатину в лісі. Дерево стинав у панському лісі та переносив його до громадського лісу. Зрізане дерево кілька днів тесав, вертів та довбав, а коли вже весь матеріал був готовий, примістив свою хатину на густо зарослім островці, між чотирма дубами, де людська нога може ще не ступила, бо потік, який обливав острівець, був у цьому місці досить широкий і глибокий. Куценко перекинув через потік кладку, яку завжди ховав у очереті, як тільки через неї перейшов. Накрив хатину похило дошками так, аби досередини дощ не затікав. Прикрив її довкола й нагорі сосновим гіллям, щоб не було можна її легко помітити. Навіть одинокі віконце, що виходило з хати на світ, було притаєне у сплечах зеленого гілля, але так, що він міг дивитися без перепони з нього. Придбав найконечнішу хатню обстанову й умістив у ній усі свої книжки.

Коли Іван Куценко виходив з хати, то лиш по харчі або щоби проходом розвіяти думки, що інколи воронням крякали над ним.

Поза тим він усе сидів у своїй хатині, читав книжки та думав над собою й над життям. Чимраз більше він затратував почуття дійсності. Осередком його теперішнього життя було одне його бажання й одна туга, яка стала для нього саявом над безоднею: він терпеливо виживав її — своєї долі...

IV

Перед канцелярією управителя дідра графині Воронської стоїть сільська біднота й терпеливо виживає управителя, котрий заповів, що сьогодні, в неділю пополудні, виплатить зарібок за працю на панському лані. Чекають уже дві години, але управитель не приходить. Люди вже не

мають сили ждати стоячи, й найслабші сідають, де можуть: на порогах, на кількох лавках на панському подвір'ї, то спираються на мур, то на пліт, а є й такі, що на землю сідають. Тільки найдужчі робітники стоять і одні одних питають, чи пан управитель знов не здурить їх, як уже здурив їх кілька разів.

Аж ось нараз пішов шум поміж біднотою. Всі позривалися на ноги й вийшли з отупіння, що налягло на них камінням неволі давніх поколінь. Між ними несподівано явився Іван Куценко.

Хоч велика частина тих людей думала, що Куценко трошки не при собі, та проте любили його тому, що він такий бідний, як вони, друге, через те, що він їм не раз добро зробив. Та найважливіша причина, чому вони почули якусь бадьорість із його приходом, була ось яка: вони у глибині своїх убогих душ несвідомо відчували, що їхньому теперішньому положенню не зарадить ні великий розум, ані мудрість, тільки чиясь відвага, сила й одчайдушність. І несвідомо вони тепер подумали, що лиш Куценко має ті прикмети, якими можна із панами у палаті говорити, крикнути та доказати, що та вся біднота — це не тільки робочі й голодні воли, але й люди, що теж мусять жити...

— Чого ви тут? — питав Куценко.

— Пан управитель уже п'ять разів нас одурив. Не хоче заплатити нам за нашу працю.

— Чи він знає, що ви тут чекаєте?

— Абож ні? Певне, що знає.

Куценко звернувся до одного здорового зарібника:

— Чому ви не пішли по нього?

— Я боюся...

— Чого?..

— Він мене ще трісне в писк...

— А у вас нема двох кулаків?.. А він не має писка?..

— Іване, де моїм кулакам до шляхетських носів!..

— Не ваші кулаки слабкі... Ваша душа капустана і дреглиста. Почекайте ще всі люди тут. Я йду сам до управителя. Я його сюди вам приведу...

Очі більшості блиснули надією. Однак розважніші робітники радили Іванові бути обережним, бо біда не спить...

Надійшов польовий, котрий оголосив:

— Люди, сьогодні виплати не буде. У пані графині нині іменини. Пан управитель теж у палаті, йдіть усі додому...

Жінки заплакали, а одна піднесла руки до палати і заклала:

— А щоб вас, пани, панички та паненята, на ті ваші клятві іменини та кольки скололи! Бодай би з вас душу вигнало!..

Коли Куценко ще раз людям пригадав, щоби пождали, Семен визвірився:

— Як ти смієш людей бунтувати?..

Куценко вхопив Семена одною рукою й підніс його догори:

— Ти, панський слинолизе!.. ти, шляхетська плювачко!.. — Поставив його на землю.

— Геть відсіля!

Семен уступився.

З палати, що стояла у віддалі тридцяти кроків під буйною стіною паркових дерев, бухнув голосний, підохочений сміх панів.

Куценко глянув на палату.

— Люди, я там побалакаю із шляхтою за вас.— Урвав і певним та рішучим кроком пішов у палату.

V

На поверсі, перед дверима, що вели до салонів, затримали Куценка два вистроєні та прилизані лакеї.

— Хто такий? — спитав перший.

— Я шляхтич... — бовкнув Куценко.

— Де ваш герб?.. — засміявся другий.

— Забув дома...

Перший лакей ухопив Куценка за груди, другий за руки й обидва крикнули:

— До кухні, жебраку!

Куценко кинув їх обох на сходи, й вони один на другому котилися по ступінях на діл.

Одчинив двері і скоро перейшов два розкішно виряджені покої, в котрих не було ні одної людини.

На хвилину станув перед одчиненими дверми і глянув у велику третю кімнату з багровими стінами, пальмами, гобеленами й малюнками.

Довкола довгого стола, заставленого запашними цвітами, вишуканими стравами й перлистими винами, сиділо одинадцять осіб, між ними шість жінок. Найстарша, вісімдесятилітня графиня Воронська, з білим, наче сніг, волоссям і в чорній оксамитній сукні, дрімала на почесному місці біля стола, якраз напроти дверей, за котрими стояв Куценко. Всі інші особи, пані й панове, графині, графянки, графи, барони і звичайні шляхтичі, до котрих належав управитель Пенкальський, так були зайняті розмовою, питтям та сміхом, що не бачили поза своїм товариством нікого. Синій дим цигар, одурливі пахощі парфум і вин, переливи сміху й життєвої радості, усі ті люди, для котрих людина починалася щойно від барона — новість і незвичність тієї картини для Куценка — все те на хвилинку оп'янило, приголомшило його. Та зараз же він стрепенувся та пішов усередину. Його обличчя, одуховлене думками і шляхетною метою та засноване рум'янцем напруження й збентеження, було блеском сили й чоловічої краси. Однак надмірно скромне вбрання у домівці графської виставності та елегантії занадто воювало з поняттям аристократичної моди. Тому жінки, побачивши Куценка, прийняли його тривожним криком:

— Єзус Марія!..

Хвилинку всі, за винятком графині Воронської, яка далі дрімала, мовчки очима свердлували Куценка, що позирав на них супокійно, самопевно й гордо.

Аж ось із-за стола зірвався управитель Пенкальський, збанкротований свояк Воронських, іще молодий мужчина з осмаленим і від вина та гніву розпаленим обличчям і, підійшовши хитким кроком до Куценка, захрипів:

— Яким правом, хлопе, смієш?..

Куценко перебив його:

— Приходжу сюди людським і своїм правом... А ти, юшколизе, не важся мені хлопати...

Графиня Воронська, збуджена криком управителя, побачила Куценка й запитала:

— Хто це?..

Куценко до неї:

— Пані графине, народ, який працює, гине з голоду, бо ваш управитель залінивий виплатити йому його зарібок.

Та заки старенька графиня змогла розібратися у словах Куценка, її сусідка графиня Козицька обізвалась ось як:

— О, боже, які тепер часи настали! Навіть не можна спокійно склянки вина випити, бо десь тепер те хлопство всюди пхається!..

Управитель, підбадьорений тими словами, вдарив Куценка у груди. Куценко тарахнув його в лице так, що управитель кілька кроків ішов назад, як рак, опісля впав на землю та лежав так тихо, начебто заснув на хвилинку або й на довший час.

— Революція! — крикнула графиня Козицька та хотіла встати з-за стола, однак це їй не вдалось, не знати з якої причини: чи тривога її ноги прикувала до підлоги, чи шампан, чи її поважний вік.

Зате молодий графчук, її син, виручив матір. Прискочив й замахнувся до Куценка кулаком.

Але Куценко вхопив його за барки, скрутив ним та пхнув його зі словами:

— Йди до мами, молокососе!..

Графчук побіг стрімголов, і стратив рівновагу біля матері, та перед нею впав навколішки. Опісля сів на крісло й витріщеними очима позирнув на Куценка.

Тим часом устав з-за стола пан Гаєвич, зять графині Веронської, й побіг до телефону, що знаходився у третій кімнаті. Визвав кінну жандармерію, щоб мерщій пригнала, бо на палату графині зроблено бандитський напад.

Між тим, коли пан Гаєвич телефонував, молодий граф Козицький, управитель Пенкальський і два лакеї, що обслуговували в їдальні, кинулися рівночасно на Куценка. Але миттю всі переконалися, яка надзвичайна сила у Куценка. Ще не встигли торкнутися його руками, а вже гримнули один за другим на землю та з обтовченими боками поволі підносилися в тій певності, що з тим медведем даремна справа. У них, за винятком Пенкальського, котрий зірвався та побіг кудись, виринуло мимоволі почування подиву для надлюдської сили Куценка. Особливо жінки, які спершу хотіли мліти зі страху, тепер дивились на Куценка, як на єство, що надприродною своєю силою будить почування величі й пошани у всіх людях — від жебраків аж до царів.

Аж ось прийшов до кімнати пан Гаєвич. Підійшов до Куценка і сказав йому:

— Пане... гратуюю... Прошу сідати...

Та в найближчій хвилині з горла всіх приявних видерся крик жаху. Всі зірвалися з сиджень і глянули у двері, у котрих стояв управитель і вимірював дуло кріса просто в Куценка.

І була б не минула його певна смерть, якби не було сталося щось, що було для нього куди більш незвичайним од самої смерті. Ото нагло за плечима управителя явилась біла і, як сон, розвійна постать і лагідним та ясным і, як присуд трибуналу, рішучим голосом закликала:

— Стій!..

Управитель опустил дуло кріса на долину і щез.

Біла постать увійшла в кімнату та поволі наближалась до Куценка. Чим ближче підходила до нього, тим більша буря в його грудях кидала тим човником, що зветься серце. Одночасно він самий і все довкола нього потопало чимраз більше у ріці, у повені, у морі світла, світла...

Ось вона вже стоїть перед ним, розмрійна, біла, ясна, нагле чудотворне сяйво серед темних хмарищ бурі та ненависті...

Куценко клякнув перед нею й тихо вимовив:

— Пані, ви — мавка?..

Вона усміхнулась:

— Так...

Куценко навколішки похилив перед нею голову і прошепотів:

— Дякую...

Вона сказала йому:

— Устаньте, лісовику... Прошу сідати...

VI

Сама сіла при столі напроти Куценка. Її напрочуд гарне обличчя, що дивилося тепер на нього з-поміж китиць квітів на столі, вичарувало в його душі наново незабутню цю картину в лісі, в запашнім віконці зелені...

Як око дивиться на сонце, так Іван Куценко поглядав на мавку, опромінений, осліплений незбагнутим сяйвом її усієї істоти. Чувся перед нею винуватим, як марний бур'ян перед життям, яке уже до нього не належить, а про яке він може мріяти тихенькою хорою уявою, засудженою на загладу. От і тому Іван, котрий у цій палаті кпив собі зі всіх графів, баронів і рабів, з життя і смерті, тепер не був у силі видержати погляду цієї дівчини й за кожним разом, як вона спокійними проміннями своїх очей торкала темну глибину його єства, він бентежився, немов малий пустій, і червонів та спускав додолу очі.

Ця надземно гарна дівчина, то була вісімнадцятилітня граф'янка Олена, одинока внучка графині Воронської, котра її любила над усе й була слухняною рабинею доброти, краси, настроїв і химер свого, як вона казала, ангела на землі. Відколи родичі граф'янки трагічно померли, графиня з онукою Оленою жила самотно в німих просторах палати. Графиня, не хочачи з нею ніколи розлучатися на довший час, дбала про те, щоб її внучка набула освіти при допомозі домашніх учителів. Не раз графиня мусила плакати через химерність і пустійство своєї внучки. Але кожний такий її сум кінчився гарно й весело, як тільки внучка

обняла бабусю та поцілувала. З часом графиня чула, що її плач навіть їй виходить на здоров'я, бо розкошування земними добрими, не перерване бодай дрібним дощем сліз, опротивіє та принесе зануду й збуденіння. Вона виїжджала з онукою за кордон і молода граф'янка мала нагоду пізнати світ і поширити освіту.

Олена визначалася небувалим голодом знання й учителі були захоплені її наукою і пильністю та здібностями. Тому два тижні Олена здала з визначним поступом матуру та задумала студіювати філософію.

Графиня Воронська була з селянського роду. Як дівчина вона служила у графа Воронського, який після овдовіння закохався в ній задля її краси й мав з нею кількох дітей. Щойно на смертній постелі взяв з нею шлюб, і таким чином колишня вбога сільська дівчина стала власницею старого графського ймення й великанського маєтку. Свіжа селянська кров у жилах стародавнього графського роду Воронських мала безперечно добрий вплив на той рід, який набрав нового здоров'я й сили та був вільний від заціпенілих, заскорузлих, аристократичних пересудів, забобонів і шаблонів, що знаменують давні панські роди та неволять їх замкнутися у рамках станової виключності й нетерпимості. Найкращим висловом змішання селянської крові з графською була граф'янка Олена, у котрій здоров'я і краса йшли в парі з повною свободою й легковаженням традицій у поняттях аристократії. Олена ненавиділа всіх аристократів, які зануджували її банальними компліментами та недостатчею свобідної, глибокої, нової думки, заржавілим формалізмом та плинною етикетю. В її душі з стихійною силою дідичності росли квітки селянського чорнозему і свобідно буявіли та пахнули настрічу травам і лісам і сонцю. З тієї причини женихи, з яких кожному вона давала гарбуза, називали її не інакше, як гарною дикою квіткою.

Граф'янка Олена запитала Куценка, в якій справі він прийшов. Коли він давав вияснення причини свого приходу, вона слухала уважно та дивилася пильно на нього. Хоч його одежа була вбога, та проте вона

відкривала багатство на його обличчі, яке почало чимраз більше її цікавити.

Це не було, як вона тепер переконувалася, бездушне лице незвичайного силача, але і мужчини, котрого обличчя визначалося класично правильною будовою та мужеською, справжньою красою.

Вона зауважила, що чар його лиця підносить меланхолія його очей і якийсь розбільний вираз його уст, який передуховлював його обличчя і свідчив про те, що цей молодий мужчина перейшов, а може, тепер ще переходить якесь важке терпіння.

Їй пригадалася пісня про дівчину-гомін, яку недавно почула від нього в лісі, й вона думала тепер, що ця пісня стоїть, може, у зв'язку з його молодечою любов'ю.

Тепер, коли він сидів так близько напроти неї й коли вона могла приглянутись йому докладно, вона подумала:

— Якби він був так само сильний і гарний духом, як тілом, то найкраща жінка мусила б у ньому закохатися...

Коли Куценко з'ясував мету свого приходу, граф'янка, на котру постать Куценка робила вражіння, веліла закликати Пенкальського й тим часом обізвалася до своєї бабусі:

— Бабцю, адже ця людина прийшла до нас у справедливій справі. Як же ж можна було його так негарно прийняти?..

Старенька графиня обізвалася до Куценка:

— Вибачте, пане... Я не знала, що мій управитель так занедбує свої обов'язки...

Коли управитель прийшов, граф'янка закликала до нього:

— Пане, за вашу несовісність і варварство я порохуюся з вами пізніше. Тепер прошу мені зараз перепросити пана Куценка.

Пенкальський глянув на Куценка, як позирає чорно-фіолетова хмара, що ось-ось кине грім на землю.

Такий наказ для нього, шляхтича ще від пращурів, котрі пожерли короля Попеля,— це було для нього нечуване приниження.

Він вагався.

Одначе, коли в очах граф'янки вичитав рішучість і неуступчивість і коли почув, що за його гріхи навіть стара графиня перепросила Куценка, піддався.

Та найважливіша причина, чому він готов був послухати граф'янки, була ось яка: він відчував, що сила й чар її очей роблять його бездушною тріскою, сліпим молотком її волі.

Він любив її таємною любов'ю, на яку боявся їй зробити навіть натяк, бо знав, що вона висміяла б його. Однак у своєму безсильному, любовному шалі він чув розкіш у виконанні всіх її наказів.

І ось серед напруженого мовчання він приступив на три кроки до Куценка й уклонився йому.

Його очі й вираз обличчя говорили до нього:

"Щоб ти, хлопе, здох!.."

А його уста видушили:

— Пане, вибачте мені...

Куценко, сидючи, сказав до нього:

— Я прощу вам, пане, після сповнення вашого обов'язку супроти бідних людей...

Тепер граф'янка веліла Пенкальському приготувати в канцелярії виплату для людей і їм оголосити, що за чверть години сама прийде наглядати виплату.

Граф'янка хотіла використати цей короткий час на те, щоб дізнатися, що і як Іван Куценко буде говорити у тому товаристві.

Вона сама прохала його, щоб дещо поживився. Коли ж він у своїй скромності й ніяковості відмовлявся, дякуючи, граф'янка з усміхом шепнула йому:

— Як не хочете послухати граф'янки, то послухайте, я в цім певна, мавки...

Її слова Куценкову душу кинули у сьоме небо, а його земний апетит упав на графські присмаки.

Пан Гаєвич, котрий з нетерпцем вижидав поліції і жандармерії, а навіть війська, з найбільшим несмаком дивився, як граф'янка припрошувала Куценка, та продумував над тим, як би його осмішити й обезцінити в очах усіх присутніх.

Ту саму потребу відчувала графиня Козицька, якій аж недобре робилося, що разом із нею при одному столі не тільки хлоп сидить, але навіть їсть, бодай вдавився!..

І ось пан Гаєвич так обізвався до Куценка:

— Чи ви, пане, як вас називають... ціните фізичну силу?.. Бо я ні...

— Я теж ні,— сказав Куценко.

— Знаєте, пане, фізична сила віддаляє людину від людини, й наближає її... скажім, наприклад... до медведя...

Куценко, чуючи натяк на себе, відказав:

— Але часом медвежа сила людині потрібна...

— Потрібна?.. кажете... навіщо?.. — дразнився Гаєвич.

Куценко відповів:

— На те, пане, щоб медвідь міг розрушити сумління або, як потрібно, то й що інше панським слонам...

Майже все товариство зробило міни, якби їм хто насипав перцю до носів. Тільки старенька графиня усміхнулася і сказала зятеві Гаєвичеві:

— А треба тобі того було?

А граф'янка, котрій дотеп Івана подобався, аж роздзвонилася срібним сміхом і сама остентаційно налила чарку вина та припрошувала:

— Пийте, лісовику...

Після подвійного облизня від Куценка і від граф'янки, пан Гаєвич лютився в мовчанці й думав:

— Чекай, хлопський розбишако, зараз жандармерія з тобою зробить лад...

Що не вдалося пану Гаєвичеві, те хотів досягнути молодий граф Козицький, тим більше, що він силкувався зробити вражіння на граф'янку Олену, до котрої залицявся. Він сказав:

— Вищий розум проявляє та людина, що, наприклад, уміє поставитися критично до літературного твору. Автор, наприклад, повинен зараз на початку повісті познайомити нас з найважливішими дієвими особами, а перше всього з героєм. Отже, я стверджую, що Сенкевич, цілком зле написав свою повість "Кво вадіс?"

— Чому?.. — спитала його мати, горда на мудрість сина.

Син глянув на неї з почуттям духовної вищості над Куценком і відповів:

— Сенкевичева повість тому зле написана, бо хоч я прочитав її вже половину, то проте ще досі не зустрівся з героєм Квовадісом.

Граф'янка Олена вибухла голосним, нестримним сміхом і відпалила графчукові:

— Кво вадіс такий сам герой, як ви критик...

Коли графиня з сином вийшла, граф'янка Олена обізвалася;

— Пане Куценко, прошу зі мною до людей надворі...

Куценко уклонився і вийшов за графинею.

По дорозі Олена, розпромінена, рожева, напрочуд гарна заговорила до Куценка:

— Пане... лісовику... мушу вам висловити признання...

Куценко слухав голосу мавки, наче співу дивної, чудової та рідко стрічаної пташки.

Та, коли згадав свою долю, сказав до неї:

— Панно граф'янку, нічого я не маю з тих прикмет, які мені приписуєте... Якби ви мене пізнали ближче, ви навіть не хотіли б балакати зі мною...

— Ви дуже скромні. Взагалі всі українці невідільно скромні, або, як Шевченко каже, "ми малим ситі". Це причина трагедії українського народу. Я цікавлюся українським народом і його поезією, бо чую, що в моїх жилах пливе українська кров і я вважаю себе українкою...

— Чи справді так?... — запитав здивовано й захоплено Куценко.

— Я вам докладно розкажу про це при іншій нагоді. Найперше мушу поладнати справу з бідними людьми. Ось перед нами канцелярія.

VII

Перед дверима Іван Куценко сказав, що його завдання вже кінчилося й він мусить одійти.

Одночасно почував, що, як мавка не буде мати нічого проти його негайного відходу, тоді дорога перед ним стане сіра-сіра й заснується холодним туманом...

Дівчина глянула на нього допитливо:

— Чи мусите, чи хочете відійти?..

— Панно граф'янку... мушу і... значить... хочу.

— Для чого хочете?..

— Не можу тут оставатися... Моє місце не тут...

— Невже вас тут ніщо не цікавить?..

— Мене світ перестав уже цікавити...

Граф'янка зауважила, що лісовик у противенстві до очайдушної відваги супроти всіх, виявляє дивну бентежність і маломовність супроти неї. Вона усміхнулась і спитала:

— А мавка теж вас не цікавить?..

— Мавкою-граф'янкою не смію я цікавитись...

— Я прошу вас, ходіть зі мною до канцелярії. Побачимо, як той дикун Пенкальський сповняє свій обов'язок супроти людей...

Ті слова дали Куценкові певність, що бодай коротенький час він матиме ще нагоду крадькома дивитися на цю дівочу істоту та слухати чудодійної музики її слів. З несподіваної радості якась розкішно палюча струя підступила йому з грудей до горла, наче його серце хотіло вискочити на світ і впасти тій дівчині до ніг.

У канцелярії дівчина сіла за столом та веліла Іванові зайняти місце біля себе. Опісля закликала досередини всіх селян-робітників, які

установились перед столом і радісно, покірно й віддано чекали з більшим супокоем і набожністю, аніж у церкві.

— Де спис людей і їхньої праці? — запитала граф'янка управителя.— Читайте!..

Управитель почав:

— Панько Гавриш, десять днів роботи по 25 сотиків, разом 2 корони 50 сотиків.

Граф'янка спитала Гавриша:

— Скільки вам належиться?..

— Так, як пан кажуть, прошу панни граф'янки...

— Але ж ви помиляєтеся, чоловіче...

Розчарування бичем лягло на чола людей, а Гавриш обізвався пісним голосом:

— Так воно мені належиться по справедливості... Ні менше, ні більше...

Граф'янка обернулася до Куценка зі словами:

— Аж дивно, як цей народ не вміє оцінити своєї праці...

А до робітників й до всіх других вона сказала:

— Вам належиться далеко більше...

Селянські лиця нагло заясніли, а їх уста із остовпіння відчинилися, коли граф'янка своїм срібно-струнним голосом почала докоряти управителеві:

— Яким правом, пане, ви поважилися так визискувати цих людей? Пане Куценку, чи не буде замало йому замість 25 сотиків — корону денно?..

Куценко:

— В порівнянні з попереднім — одна корона буде досить...

Управитель підвівся поволі:

— Панно граф'янку, така платня приведе банкрутство.. Я не беру відповідальності... Прошу виплачувати особисто...

Граф'янка на те:

— Це неправда. А втім... хай не тільки я, але й увесь світ банкрутує в ім'я людяності! Прошу виконувати мою волю!

Неначе шматок свого тіла відірвав од себе, так управитель виплатив робітникові 10 корон.

Коли одна мати, з двома діточками одержала замість 5 корон — 20 корон, клякнула перед столом напроти граф'янки, залилася сльозами радості і, простягти руки до неба, складала ось такі побажання граф'янці:

— Хай вам, паннунцю, Господь милосердний дасть, аби ви все були таким гарним, молоденьким і солодким ангелом, як нині! Жийте здоровенькі і щасливі сто років, а по смерті живцем до неба йдіть.

Хотіла цілувати граф'янку в руки, але вона сказала, що того не любить, і селянка вийшла з дітьми. Однак незадовго вернула сама і благала:

— Вибачте, паннунцю, але чим же я вас так тяжко образила, що ви на мене так загнівались?.. Не гордіться мною бідною, паннунцю, наставте мені свою біленьку ручку...

Граф'янка запитала, що це значить, Куценко пояснив, що деякі селяни уважають себе покривдженими, коли пани відмовляють їм своєї руки до поцілунку.

Тоді граф'янка подала селянці руку, а коли селянка покривала її гарячими цілунками, Куценко споглядав на неї збоку та осяяний її блискучою красою і шляхетністю, думав:

— Вона — втілена доброта і щастя на землі... Глибока прірва між небом і землею... Ще глибша між нею і мною... Мною?.. Як ти смієш взагалі себе порівнювати з нею? Це образа для неї! Не дивись на неї, Іване!..

VIII

Ще не скінчилася виплата, як нагло почувся на подвір'ї тупіт кінських копит, крик бідноти й шорсткі голоси погрози:

— Ми вам тут дамо бунт! Де проводир?

Зараз до канцелярії ввійшов пан Гаєвич, а за ним комендант із жандармами, котрі в руках тримали кріси з наїженими багнетами, так, немовби хотіли брати ворога приступом. Пан Гаєвич показав на Куценка, як на ватажка ворохобні.

Комендант заявив, що в ім'я закону арештує Куценка.

Граф'янка зірвалась миттю з крісла і закликала з обуренням:

— Як ви смієте взивати ім'я закону, не маючи поняття в чім діло? Хто вас привів сюди?

— Пан Гаєвич.

— Пане,— заявила граф'янка Гаєвичеві,— я тут пані й тільки я маю право у своєму домі. Ви, пане, поступили, як боягуз. Прошу зараз покинути мою канцелярію!

Не допомогли оправдування, й пан Гаєвич, лютий на граф'янку, як той вовк, мусив забратися з канцелярії.

Коли справа виявилася, комендант перепросив граф'янку й обернувся, щоб вийти. Однак управитель, який зненавидів Куценка аж до засліплення, хотів його позбутися за всяку ціну. Для того він зажадав арештування Куценка не за бунтування селян, а за те, що він порозбишацьки вдерся до графських салонів і там поведився з панами, як бандит. Ним, управителем, так об землю кинув і так образив його, що кожну кістку в нім порушив.

— Бандитом був управитель,— пояснив Куценко.— Я прийшов до палати просити за бідними людьми, а він мене, спокійного гостя, кулаком у груди! Тому я підніс його одною рукою і відкинув від себе.

— Одною рукою ви його піднесли?.. — дивувався комендант.

— Хочете доказу?.. — питав Куценко.

Граф'янка кликнула:

— Прошу, прошу його піднести...

Весь народ у канцелярії, жандарми (а найбільше сама граф'янка) були цікаві, як-то Куценко піднесе управителя, тим більше, що той панок не був худий, бо його сало людською кривдою обросло, а його пузо було доволі кругле. Куценко зловив його правою рукою за убрання посередині хребта й поніс його догори та крутнув кулаком кілька разів направо та наліво. Народ ревів із радощів, що Куценко виставив його найтяжчого ворога на таке посміховище.

Панько Гавриш не міг здержатися від ось якої замітки:

— Він кивається, як жид при молитві...

Андрух Дідух закликав:

— А то нехрист! Замість рук він до неба ноги підіймає...

Коли Куценко його пустив, управитель упав, мов кіт на землю. Великий сором не дозволяв йому лишитися у канцелярії. При відході він на порозі крикнув:

— Моя помста страшна буде!..

Жандарми, а по скінченій виплаті всі люди вийшли, і в канцелярії лишилася граф'янка Олена з Куценком. Сонце вже зайшло, але з-поза гілля ясенів на краю подвір'я заглядала до вікон блискуча, золотиста рожева заграва.

Куценко подякував граф'янці за її людяність і доброту супроти селян і нього самого й хотів вийти якнайскоріше. Він почував, що його туга й радощі бачити ту чудову жіночу істоту топляться в почуванні остраху, якого зазнає він близько неї, а ще в чотири очі, так, як тепер. Адже він бачить між нею й собою непроходиму віддаль, яку йому слід зберігати. Куценко не бачив безодні між собою й нею в тому, що він селянський син, а вона граф'янка: дотеперішня його наука виказала йому всю нестійкість

і марноту отаких суспільних пересудів. Невирівняльну різницю між нею й собою бачив він у тому, що ця дівчина — це живий символ краси, доброти і щастя, а він — це втілений біль, ніч,— це ледащо, викинуте поза межі людського життя. Тому він був переконаний, що мусить утікати від неї, як дим утікає від огню.

Граф'янка вийшла з ним разом із канцелярії й веліла йому йти не подвір'ям, тільки через парк, де має його дещо спитати. Коли вже йшли серед високих акацій, платанів і лип, доріжкою, посипаною жовтим піском і обрамованою дбайливо камінчиками, граф'янка перебила коротку мовчанку словами:

— Ви зацікавили мене з кількох причин: піснею про дівчину, що перемінилася у гомін, високою інтелігенцією і своєю страшенною силою. Де ви набралися такої сили?..

— Це з життя — на лоні природи...

— Це мене також цікавить, чому ви живете у лісі — правда?..

— Так.

— Далі цікаво мені, що ви нікого не боїтеся, а переді мною відчуваєте, як я бачу, якесь дивне збентеження?..

Та заки Куценко був у силі обізватися, граф'янка сказала:

— На ті всі питання відповісте мені завтра. Особливо ще раз хочу почути по-латині й по-українськи пісню про дівчину-гомін. Для того завтра, пополудні ждїть мене в лісі на тому самому місці, де ви вперше побачили мавку, а мавка лісовика... Будете мене ждати?..

Те питання мавки так його розхвилювало, що він став, мов непритомний. Здавалося йому, що всі зорі нагло впали з неба в його

душу й розсвітилися у ній безкраїм світлом. Він ледве поборов коротке оніміння після її питання й відповів потихо:

— Так.

Дівчина подала йому руку й мерщій стрибнула у свою палату, а Куценко приголомшений та очарований вертався у свою домівку в лісі.

ІХ

Іван сидів при маленькій віконці своєї хатини у лісі й виглядав на світ, який став казковою палатою, збудованою з тіней ночі. Могутні дерева напроти нього втратили свою чітку тілесну стать і стали таємничими, розвійними стовпами, утканими з темряви. Гілля й листя всіх дерев перемінилися у темні павутинні стіни, якими ніч в'язала казкові колюмни одні з другими, здіймаючи їх щораз то вище... щораз вище, аж під небо...

А коли все в'язання було готове, ніч його накрила кривлею безкрайої блакиті неба й засвітила мільйони зір-свічок.

І ось Куценко дивився на величну святиню ночі в лісі й перший раз у своєму житті він відчуває всю красу життя.

І не пливе оця краса від величі задуманого лісу, хоч і як він гарний нині.

І не від зір, що мільйонами очей із-поміж кучерів сосон світляно і ласкаво зиркають на нього.

Від правої його руки йде ця краса життя йому у серце, в душу, в мозок і в усе його єство.

Він досі чує ще оцю дрібну, ніжну, лелійну ручку у своїй долоні.

Якесь розкішне, тихе, чарівне тепло, ще ним ніколи не відчуване,
ллється казковими хвилями з тієї ручки в його душу, сковану морозами
життя.

Тепло, якого у житті не дав йому ніхто: ні батько, ані брат, ні друг, ні
навіть мати.

Він дивиться, як тепла ручка зв'язує наново порвані нитки його
роздертого існування.

Очарований, захоплений він сам стає теплом, яке ogrіти хоче світ.

* * *

Він дивиться, як поміж кучерями верховіття звільна, тихо, обережно
виринає хтось.

Єдиний гість, який уже не раз цікаво приглядався самотній тут
людині в мовчазному лісі.

Місяць.

Своє срібно-сонне світло супокійно сіє на заснувші сосни.

Будить у душі прогомону, бур'яном життя закриту згадку із далекої-
далекої минушини.

З-під моху забуття десь виринає мрійливо-світло: на материних
руках дитя здійснюється на плечі матері...

І ручки витягає ген... високо...

Хоче ними зняти з неба місяць...

Куценко поглядає на свого гостя, як він, мов утомлений дорогою, сів одпочивати межі сплетами сосон і задумливо й лагідно засновує світляною меріжкою його хатину й душу.

І нараз Іван, немов дитина, хоче заспівати пісню радості.

Обняти він бажає навіть і найтяжчих ворогів...

Пригорнути хоче до своїх грудей весь світ і обділити його щастям, що ним нині переповнена його душа.

Немов якусь надземну музику — він чує оксамитний голос.

"Будете ждати мене?.."

* * *

Був би так сидів і мріяв цілу ніч.

Одначе пригадав собі, що мусить завтра рано встати.

Як засипляв, нараз йому здавалося, що грім його ударив у мозок. Одночасно ним підкинуло на ліжку догори, і він, збентежений, стривожений, ухопив себе за голову руками й так сидів хвилину. Чоло було гаряче, але не боліла голова. Він засвітив свічку, глянув на мервецьку блідість і убогість у своїй хатині та закликав з боєм до себе:

— І як же ж ти, нуждарю і виродку, приймеш її у себе?.. Ти хочеш світлу показати кромішню тьму, пустити сонце у нору?

Глянув на купку книжок, яка здіймалася з підлоги понад ліжком і припав до них чолом і стогнав до них і плакав:

— Книжки, мої німі приятелі, рятуйте мене!

Присунув свічку ближче до себе й гарячково брав до рук книжку одну за одною, листував їх і читав, немов тієї ночі вивчити хотів усі та наздогнати страчені літа. Аж коли вже згасла свічка, і в хатині став сіріти досвіток, Іван голову схилив на подушку, накрив обличчя книжкою і так заснув.

Х

Коли Куценко вранці встав, побачив, як сонце поміж гіллями дерев вистроювало та чепурило розливним золотом свого світла всю природу.

Ліс, купаний росю, що жемчужилась і самоцвітилася у проміннях сонця, дихав молодю маєюю зеленню, сявав тисячними перлоцвітами красок веселки та птахів, здоров'ям, силою, красою.

У храм святочного мовчання та поваги лісу падали небесні животворні краплі радості життя: пісні пташок, понад якими царувало щебетання соловейка.

Приготовлявся гідно ліс прийняти в запашну свою святиню гостя — мавку.

Сьогодні перший раз од гімназійного часу Куценко-лісовик почав цікавитись докладно та журитися своїм зовнішнім виглядом.

Там, де струмок утворював спокійне плесо, Іван приглянувся собі й обрив до дзеркала води своє обличчя.

Скупався й перебрався в інше убрання, що теж було старе та витерте, одначе не діряве й чисте. Старим гребнем, котрого зубці були такі рідкі, як зуби у столітньої бабусі, Іван причесав та причепурих своє

темне та буйне волосся, що досі лежало йому на голові, як бурею розкиданий стіг сіна.

А що каліка-гребінь не міг собі дати ради з його розкуйовдженою чуприною, то Іван мусив намагати водою та рукою, щоб довести до ладу свою причіску.

Коли Куценко думав, що його чепурення вже закінчилося, приглянувся ще раз у дзеркалі води та усміхнувся:

— Тепер я трошки схожий на лісовика в салоні...

Опісля розпалив огонь і спік собі зайця, застріленого вчора, та з'їв частину з хлібом.

Сів під сосною, подальше від своєї хатини, в руки взяв поезії Овідія й почав учитися та повторяти напам'ять по-латині пісню про дівчину, що перемінилася у гомін.

Нараз почув хрускіт кроків по чатинні на землі.

Підняв очі і крикнув:

— Небесна сило!

Збоку від нього, у віддалі тридцяти кроків стояв управитель і вимірював до нього кріс. Куценко миттю скочив на ноги, щоб сховатися за сосну.

Але в тій хвилі гукнув стріл, і він упав на землю та лежав без руху.

Управитель поволі приблизився до нього і з словами "здихай, хаме!" — штовхнув його ногою.

Та в тій же хвилі Куценко вхопив правою рукою за дуло кріса й миттю відвернув його від себе. Гукнув новий стріл, і куля пішла в землю.

Тепер Куценко зірвався на ноги, правою рукою видер управителеві кріс із рук, а лівою вхопив управителя у свої медвежі лапи.

Управитель, заскочений блискавичною несподіваністю усієї події, позирав несамовито витріщеними очима на Куценка, котрий крикнув до нього:

— Хто хам?

— Я,— простогнав управитель.

Куценко пустив його й закомандував:

— Позір!

Управитель станув просто й лебедів:

— Пане, помилуйте мене!

Куценко скреготнув зубами:

— Оце тобі за скритовбивчий замах — на!

І правою рукою вдарив його в лице.

Управитель упав на землю.

— Не знаєш, що значить "позір"? Як ти смів на землю впасти? Позір!

На смерть заляканий управитель піднявся на ноги.

— Оце тобі за те, що з тебе панська падлина. Ось — на!

І вдарив його в ліве лице.

Управитель знов упав на землю.

Дістав ще кілька пощочин, при котрих Куценко примовляв, що дає їх за кривду селян, за те, що така личина, як управитель, запоганює повітря, запаскуджує життя, дає доказ, що людина все ще не людина, а скотина й так далі.

Вкінці Куценко посадив його і крикнув:

— Тепер спочинь і відсапни! А не смій мені рушитися, бо біда тобі буде. Жди тут!

Куценко щез у гущавині. З крісом управителя пустився до хатини, щоби взяти відтіля своє старе подерте убрання, яке з себе нині скинув.

Коли входив до своєї домівки, побачив, як управитель устав і почав утікати. Куценко крикнув за ним:

— Утікай, утікай, я тебе дожену...

Миттю поклав кріс, ухопив убрання та пустився за управителем, який від нього віддалився на яких сорок кроків:

Однак Куценко дігнав його, спинив і запитав:

— Чи знаєш ти, хто це такий Гомер?

— Гомер?.. — стогнав управитель.— Щось про нього чув... однак його не знаю особисто...

— Це добре,— засміявся Куценко,— що ти його не знаєш особисто... бо такі шляхетські вишкребки, як ти, не надаються до товариства Гомера...

Знай, що Гомерові лицарі після геройської боротьби обмінювалися гостинцями, немов приятелі... Ми зробимо щось подібне... для закріплення майбутньої дружби між нами...

Отже: скидай убрання...

— Пане... як же ж я?.. Голий піду?.. — падькав управитель.

— Візьмеш на себе мій скромний смокінг... Бачиш?..

— Але ж, пане, це діряве...

— Так-так. Однак усі ті діри безпечніші, ніж ота одна діра, котру ти захотів зробити нині кулею в моєму тілі... Ну, скидай!

За винятком сорочки і штанців управитель мусив скинути з себе все убрання і вдягнути заяложене і діряве убрання Куценка, який убрався у його зелену спортивно-ловецьку блюзу, поклав собі на голову капелюх із павиним пером і, дивлячись на управителя, сміявся:

— Але ж, пане... ви виглядаєте, неначе справжній розбишака... Не через моє убоге вбрання... ні... Воно вас ушляхетнює... Але ваша чесна фізіономія... ух! Надулася та напучнявіла, як бубон, що скликає розбишак усього світу на страшний суд над усім, що добре, чесне й гарне...

Пенкальський тремтів і стогнав, а Куценко говорив.

— Ну, за винятком обличчя ви, пане, стали Куценком... а я, Куценко, став управителем... на жаль і на радість...

Тепер я, як управитель, позволю собі стрільнути до вас... значить, до Куценка...

Куценко вийняв револьвер.

Управитель упав йому до ніг і став його благати, щоб дарував йому життя.

Куценко запитав:

— Мило чи немило тобі дістати кульку в лоб?

— Ой, немило, пане,— плакав управитель.

— Так?.. — глумився Куценко. Чому ж ти мені і всім людям робиш тільки те, що тобі самому було б немило? Га?

— Я вже не буду, вже не буду, пане...

— Геть від мене, вишкварку мерзоти!

Зараз Куценко скинув убрання Пенкальського і спалив його.

XI

Управитель Пенкальський, пущений Куценком на волю, не міг перше всього зрозуміти, чому Куценко обійшовся з ним лагідніше, ніж він із ним. Тому він утікав дуже скоро й оглядався раз у раз, у думці, що Куценко застрілить його з віддалі.

Одначе, коли небезпека смерті минула, управитель почав журитися своїм теперішнім положенням. Йому здавалося, що його поворот додому буде для нього більшою мукою, ніж була б навіть сама смерть.

Що буде, як люди його стрінуть по дорозі?

Сміх... сором, ганьба, від котрої його прапращури обернуться у гробі.

Перша його думка була так вертати додому, щоб ніхто його не наглянув.

Для того він зійшов з дороги, що йшла лісом і пірнув у гущавину кущів і ліщини.

Задраснув собі тріскою босу ногу і пристанув над потоком. Напився води і став приглядатися собі у спокійному плесі.

Злякався й шепотів, оглядаючи себе у воді:

— Уста вигнало наперед носа... Замість лиця — якась червоно-синя, перебита та роздута, повикривлювана пика. Очей майже не видно... О, боже!.. Адже це якийсь п'янюга, жебрачисько, розбишака... Ну... а де ж подівся я, пан Пенкальський?

Його тривога змаліла на думку, що в теперішній його подобі ніхто його не впізнає...

Значить, сором і ганьба спаде не на управителя дібр графині Воронської...

Коли йшов попри поляну, нагло щось зашелестіло, а в найближчій хвилині він одскочив зі страху назад, бо якась тварина кинулася просто в напрямку до нього. Побачивши людину, скочила назад і зчезла в лісі.

Пенкальський пізнав звірину і запитав себе:

— Чи заяче серце товчеться більше зі страху переді мною, чи моє зі страху перед зайцем?..

Коли управитель вийшов на край лісу, побачив перед собою досить широку леваду, за котрою золотіли лани збіжжя, а сям то там стояли коноплі й кукурудза. Аж тепер почав його їсти справжній страх, бо майже всюди працювали люди в полі.

Він щодуху перебіг леваду і вже мав ускочити в коноплі, аж тут зі всіх усядів стали бігти до нього люди та кликати до нього:

— Іване Куценко, пождіть, Іване!

— Коноплі, рятуйте мене! — зойкнув Пенкальський і шугнув усередину, як миш у траву.

Прикучнув, зігнувся, скорчився й чекав з великою тривогою, що буде.

Люди окружили коноплі, а Панько Гавриш, не бачачи його, звернувся очима в те місце, де він сидів, і став прохати:

— Іване Куценку, не ховайтеся від нас! Ми вам хочемо подякувати за те добро, яке ви нам учора зробили на панському дворі. Якби не ви, то той лайдак, управитель Пенкальський був би всіх бідних людей голодом заморив. Ви наш великий добродій, Іване Куценку, й ми вас любимо й не перестанемо любити. А того псяюху Пенкальського — ух! Як він нам не впнеться в руки, ми його затовчемо, як собаку.

— Ой,— кликав другий голос,— як ми всі раділи, коли він так смішно баламкався у вашій руці!

— А, щоб його душа так баламкалась на чортових пекельних суховилах!

— Іване,— просив третій голос,— устаньте й покажіться нам! Невже ви нас боїтеся?..

Пенкальський аж помокрів зі страху й не знав, що йому почати.

— Правда, Іване, що той Пенкальський найбільша паскуда на світі? Правда? Скажіть!

Знаючи, що тепер мусить щось одповісти, Пенкальський видушив з себе хриплий звук:

— Агммм...

Хвилинку люди мовчали і з зачудуванням позирали одні на одних.

— Куме,— шепнув Гавриш до сусіда — це щось так, якби не Куценків голос... уважаєте, га?..

Коли усі накликування, щоб він показався, не помагали, Гавриш і ще один селянин із протилежних боків увійшли в коноплі.

Тоді управитель зірвався й почав утікати.

Але люди перейняли його спереду й він мусив стати.

— Це не Куценко,— крикнули селяни, а Гавриш дивувався ось як:

— Таж то якийсь пройдисвіт... Дивіться на нього! Його лице так виглядає, якби на ньому сто чортів горох молотило!..

— Він має Куценкове убрання на собі! Він украв Куценкову одягу! — кричали селяни.

— Бійтеся бога, люди добрі,— тремтів управитель,— я бідний подорожній... Я йду до Милятина на відпуст... Я жодного Куценка не знаю...

— А пана Пенкальського знаєш? — питав Панько Гавриш.

— Не знаю... — боронився управитель.— Чую тільки від вас, що це якийсь лайдак... Я порядний чоловік... Я богу душу винен...

Гавриш до нього:

— Ти богу душу винен?.. Таж тобі аж світиться з лиця, що з тебе злодій, душегуб! Ти украв убрання! Зараз мені скинь його!

Протягом кількох хвилин селяни скинули з нього убрання й сорочку.

Не обійшлося й тут без кількох штовханців для управителя. Але він був рад, що вийшов з життям. Пірнув у панські коноплі, де його уже ніхто не зачіпав і там лежав та думав, як дістатися додому.

Селяни віднесли Куценкові убрання в ліс. Коли ж довідались від нього, що той пройдисвіт і злодій — це Пенкальський, то деякі аж рачки з лісу лізли з веселості та втіхи.

XII

З книжкою на колінах сидів Іван Куценко під сосною та вдивлявся у пахучу зелень гущі, у якій недавно відчинилось віконце, щоби показати йому мавку, його долю.

Здавалося йому, що синє небо нахилилось дуже низько над землею, примостилося на темних верховіттях лісу, щоби зблизька приглядатися, як буде виглядати дивна стріча найщасливішої, найкращої жіночої істоти з нуждарем та викидьком життя.

Щоб довідатись, яка таємна і незглибна сила може звести на спільну розмову горду графську доню з найбіднішим сином мужика.

Мабуть, уся природа в лісі почувала, що небавом станеться щось надзвичайне тут.

І ось пополудневе світло сонця розіллялося іскристо — самоцвітним морем на весь ліс.

І вистелило темні сплети верховіть казково тканими світляними хустками.

Позолотило тут і там чатиння на землі й облило повинню вирійно-серпанкового проміння зелень папороті і кущів.

Розснувало перлоцвітне павутиння соняшно-промінних струн і пов'язало ними гілля з гіллями, кущі з кущами й людську душу з небесами.

І на ті таємні струни світла сіли пташечки, одіті й обжемчужені промінням сонця.

І співають, і щебечуть вічну пісню молодості, радості і весни життя.

Розтужена, розміряна душа сама переміняється у соняшно-світляну пташку.

І на стрічу зелені лісів і синяві небес і безконечності світів співає пісню
одушевлення й захоплення:

— Хвала життю!

* * *

Чим більш Іван дивився на зачинене віконце зелені, тим більше
неправдоподібним видавалося йому, що мавка прийде.

Як могло статися те, про що уява нуждаря ніколи не була в силі
мріяти й у сні недуги та гарячки?

А проте розказується у казках про горді та чудові царівни, що
цікавилися долею забутих, найнещасливіших молодих людей.

Однаке це лиш туга, мрія і поезія, що вириває душу зі сніжних обіймів
марної буденщини і сірої та морозної дійсності.

Та невже ж лиш дійсне те, що тільки око бачить: куц переді мною...
порохнявий пень... ложка страви, що до уст іде?..

Чи дійсне тільки те, що вухо чує: п'яний регіт алкоголю... скрегіт
злости... гук гармат... зойк... проклін?..

Невже це не вища, справжня дійсність: полум'я, чуття і туга, думка і
образ мрії, для якої і якою дух живе, кривавиться, паде в знесилля, щоби
знов піднятись до висот надземних?

* * *

На книжку глянув, що лежала на колінах.

"Метаморфози" Овідія.

І несподівано Іван почув, як мовчалива мудрість оцієї книжки починає нове світло сіяти в його душі.

Пригорнув книжку до грудей і думав:

"Тобі, мій друже, книжко, я завдячую, що я побачив мавку.

Завдяки тобі знайшов я мрію, що мене, нуждаря, зробила найщасливішою людиною".

Поцілував книжку і присягнув на неї: чи мавка явиться йому, чи ні, він од сьогодні продовжатиме науку, яку людська злоба йому перервала.

Тепер, коли явиться мавка, він не стане перед нею, як жебрак, непотріб і ледащо, лиш як молода людина, котра віднайшла загублений свій шлях.

Тим більшу вдяку та пошану відчуватиме до мавки, бо лише вона одна доконала чуда, що не вдалося нікому перед тим: вона несвідомо спонукає його не плисти порохнявою колодою по крутіжжі життя, лиш вибрати собі мету і прямувати всіма силами до неї.

XIII

Нараз Іванові прийшло на думку, що мавка могла забути, на котрому місці він сидить.

Може, вже вона у лісі, та не в силі віднайти його?

Мерщій устав і тією самою стежкою, на якій шукав її після першої появи, вийшов крізь гущавину молодих сосон, малин, ліщини на дорогу, що здовж потока через ліс вела.

Не побачив її та чим худше вернув на своє місце, збентежений думкою, що, може, вона якраз тепер туди зайшла, та не застала там його.

Успокоївся трошки, як її не стрінув.

Щоб дати знак, де він знаходиться, почав проказувати напам'ять пісню про дівчину-гомін.

Кілька разів її виголосив і наново починав.

Коли проказав слова:

— Наче смерть будить зі сну, своїм словом весь ліс роздирає:

"Люба, кохана моя, доле моя і світло моє ти,

Прошу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?.."

Нараз донеслось до нього далеко, лелійно-розвійне, примарно-чародійне:

— Де ти?..

Куценко зблід.

Гаряча струя вдарила йому на груди й піднеслась до горла.

Він зірвався зі свого місця і сів на довгий пені сосни, котру недавно буря вирвала з корінням, і впер очі у зачинене віконце зелені.

Ось віконце відчиняється. А в нім являється вона, її надземне, чарівне обличчя листям обмережене. Сонцем опромінене...

Він дивиться на неї, оголомшений, захоплений, стривожений. Його серце стукотить, начеби хотіло розірвати груди. Боїться, що не буде в силі встати й вийти назустріч їй.

Мавка зауважила його збентеження й виходить із гущавини.

Аж тепер Іван піднявся з пня сосни й пускається напроти неї.

Стають одне проти одного.

Куценко мовчки кланяється мавці.

Боїться перший вимовити слово, бо не знає, що і як сказати.

І йому здається, що усяке, хоч би наймудріше і наймогутніше слово прожене вимріяно-чародійний сон, який у цій хвилині оснував його життя тонесеньким, розвійним і крихким серпанком понаддійсності.

Мавка подала йому свою маленьку, черешнево-цвітну ручку, мов пелюстку, яка нагло з квітки виросла.

Та ледве Йван-силач узяв цю ніжну ручку боязко в долоню, мавка крикнула легенько й зараз же по кучерявій зелені кущів розсипала перлини гомінкого сміху.

Куценко позирав на неї злякано.

— Ви мені,— сміялась мавка,— несвідомо стиснули руку так, що трошки заболіла...

Куценко затремтів:

— Вибачте, панно граф'янку... я не знав...

— Не звіть мене граф'янкою. Це дуже прозаїчно... й немодно...

Мені подобається так: я — мавка, а ви — лісовик.

Іван поволі приходив до себе й відповів:

— В такім випадку ви і я — це творива уяви...

— Це ви, лісовику, сказали добре.

По тих словах дівчина підійшла до вивернутої сосни й на неї сіла.

Куценко сів напроти неї, на пень, що рівно зрізаний, стирчав з землі, п'ять кроків од мавки.

Мавка глянула довкола себе і закликала із радістю дитини:

— Як тут гарно, як чудово! Я хотіла би бути справжньою мавкою й жити в лісі.

— Я не є справжнім лісовиком, а проте живу у лісі,— усміхнувся Куценко.

— Це мене цікавить. Ви мені це розкажіть! Я й по те прийшла сюди. Та найперше мені відповідте: — Чи в міфології де сказано, що мавка ходить у капелюсі?..

— Ні,— сказав Іван, здивований її питанням.

Дівчина засміялась:

— Отже, як із мене мавка,— капелюх набік!

І з тими словами скинула капелюх, який зіснула з сосни на землю.

Куценко скочив, і підняв його, й повісив на галузці.

Знову сів на пені і хвильку приглядався, як мавка рукою справляла зачіску та кидала на нього супокійне сяйво розцікавлених очей.

Її русяве і густе, немов повісмо, кучеряве та буйне волосся опливало золотими хвилями її ніжне, рожево-біле, чарівне обличчя і спадало на плечі довгою здоровою косою, яка, виринувши з бурунів волосся, спливала на долину золотою струєю.

Із її великих, синіх, мов блакить небес, очей дивилася на світ інтелігенція, що намагалася у пестрім перехресті найрізноманітніших поглядів, звичаїв, забобонів та пересудів знайти, схопити та створити свою власну, від нікого незалежну думку.

Її малі, рожеві, гармонійно до поваги і до сміху складені уста горіли краскою вишень і пристрасним бажанням тішитися орлиним словом і гарячим, чистим почуттям.

Її маленькі руки й голі, круглі, незвичайно білі рамена, уся її подоба говорили про те, що найвищий Творець доповнив твір людської природи, щоби люди, молоді, старі, малі, великі, нуждарі й багаті, дивлячись на цю істоту, говорили з захопленням:

— Яка краса! Яка досконалість!

XIV

Коли мавка пригладила собі волосся, кликнула:

— Тепер ви розкажіть мені, як це ви стали лісовиком і який зв'язок має ваше життя з піснею про дівчину, яка перемінилася у гомін?

Ні. Знаєте, ця пісня така гарна, що я хочу її зараз мати. Чи це ви самі переклали її із Овідія?

— Це, властиво, не переклад, лиш переспів. Мотив узятий від Овідія, але форма й думка самостійні.

— Так? — дивувалася дівчина.— Значить — ви поет?

Глянула на нього оком, у яким замерехтіла доброта, любов поезії, цікавість і жіноча кокетерія.

— О, пані... мавко... — зважився Куценко так її назвати,— я не поет... Я... Але перше всього прошу... Я вам напишу на картці цю поезію.

— Ні. Ви мені диктуйте, а я сама писатиму. Знаєте, українська мова така гарна й поетична, що я її добре вивчилася.

Вийняла з торбинки нотатку й наливне перо та під диктант Куценка написала пісню.

Опісля прочитала її голосно.

Коли вона писала, опісля читала пісню, Куценко поглядав на неї з боготворною пошаною і перший раз у своєму житті відчув і зрозумів, яка до безконечності могутня, світлосяйна, життєтворна сила променіє із ества, що зветься: гарна, добра й мудра жінка.

Він аж горів бажанням це сказати їй, одначе замовчав із страху, щоби вона не зрозуміла його не так, як слід.

Мавка тричі прочитала пісню й тішилася нею, як дитина.

— На другий раз, як доживемо й зустрінемося,— казала,— я вам її задекламую.

А тепер мені подайте руку, хай я за цю пісню вам її стисну.

Взяла мозолисту Куценкову лапу у свою ніжну біленьку руку та, усміхаючись, стиснула її.

Куценко і не чув того стиску слабенької жіночої істоти.

Зате почув, як від її руки розкішна, тепла хвиля спливла в його душу й несла її настріву чудодійним і незнаним зорям.

— Сідайте тут на сосну біля мене,— знов промовила дівчина,— й розкажіть мені, що саме думали б ви, якби під час вашого декламування пісні про дівчину-гомін — із гомону назад постала дівчина?..

— Це вже сталося,— Куценко відказав.

— Що сталося?.. Як?.. — розцікавилася мавка.

— З гомону повстала знову дівчина...

— Де ж вона?.. Як її на ім'я?..

— Граф'янка Олена, мавка...

Весняний, соняшний сердечний сміх дівчини розгомонівся довгим гомоном по мовчазному лісі і живучою росою впав на пелюстки квіток і на зелено-темні кучері дерев.

— За цей мудрий дотеп ви мені подобається, немов розумний, добрий друг,—защебетала мавка,— одначе це незгідне з дійсністю... а то давніше мусила б я бути гомоном...

Куценко зітхнув:

— Ви, панно граф'янка і мавко, були і є і будете для мене все не дійсністю, а тільки невловимим і далеким, недосяжним гомоном...

— Не розумію вас... Чому?.. — спитала дівчина.

— Чи знаєте, мавко, яка віддаль між найбільшою висотою на землі й найглибшою безоднею у морі? Отже, ця різниця — це дрібниця у порівнянні із прірвою, котру доля викопала поміж вами й мною... Ви, щаслива доню долі,— небо, а я — земля...

— Чому?.. — цікавилася чимраз більше Мавка.

— Чуєте, мавко, як за вами недалеко зозуля кує?

— Вона кує для вас... Віщує вам добро.

Хвилинку обоє мовчали, вона — вдумана в його слова й заслухана в пісню зозулі, він — задивлений в темряву свого животіння.

Нараз він закликав приглушеним голосом:

— Чуєте, мавко?..

Вона здригнулася і крикнула:

— Сова!..

— Так, мавко. Там, за моїми плечима квилить сова — для мене...

Мавка стрепенулася й закликала бадьоро:

— Лісовику, не будьте забобонні... А втім... це, може, навпаки: зозуля кує вам, сова квилить мені...

— Коли ж ви вірите у віщування птах, то мусите тим більше вірити такій химерній пташці, як є нею, вибачайте, я...

— Як це розуміти?.. — усміхнувся Іван.

Мавка своїм срібнострунним голосом почала наслідувати кування зозулі, яка, почувши дивну суперницю, затихла.

Коли мавка перестала кувати, закликала з великою пустійською повагою:

— Прийміть, лісовику, до відома, що я, зозуля, вам кую...

Кування мавки, поважно-пустотливий вираз її прегарного обличчя, її слова та світляне мерехтіння її волосся, на якому соняшне проміння іскрилось і самоцвітилось надземним, сонно-мрійним сяйвом, обдали такою чародійною приманою дівочу цю істоту, що Куценко рад був кинутися їй до ніг і просити ясні сили десь високо понад лісом, щоб вони спинили час і йому лишили цю небесну злуду якнайдовше.

Та хоч йому ці почування груди розривали, то він над собою запанував і мавці їх не виявив.

На її питання, чому він у лісі живе, Куценко оповів їй коротко історію свого життя. Розказував, як був добрим учнем у гімназії, але в цьому класі не міг стати визначним учнем через труднощі з математикою та через дивні болі голови. Образив професора математики за те, що він насміхався з Шевченка. Утратив віру у можливість скінчення гімназії й хотів стати просвіченим господарем, тим більше, що його батько найбільший багач у селі. Але батько разом з його старшим братом кидались на нього в часі його праці, відганяли його з поля й замикали перед ним хату і страву. А коли його брат хотів його в часі сну зарубати, він, збудившись впору на крик сестри, видер братові сокиру з рук і тоді переконався, що йому немає місця в батьковій хаті, бо або брат його уб'є, або він сам, доведений до розпуки, може стати братовбивцем, Каїном. Щоб до того не допустити, він присягнув собі, що його нога більше не переступить порога хати, у котрій він народився. Не міг шукати приміщення в якому бюрі або стати наймитом у кого-небудь із тієї причини, що йому неможливо жити розбитком і викидком життя, коли його душа загубила віру в людей. Адже його найближча рідня поводитися з ним, як нелюди. Що варт життя, коли йому нема тепла нізвідки? Коли тебе найближчі душі заморозили сибірським холодом і маревом загибелі? Ось тому він став скитальцем, нуждарем і одчайдухом, який, не маючи відваги відібрати собі життя, живе у лісі не з романтичного настрою, не лише з любові до природи, але головню тому, що уважає ліс, а ще до того панський — власність панни граф'янки — місцем, у котрім його постигне найскоріше смерть.

— Не говоріть про смерть!.. — перебила його бентежно мавка.

— Дивіться, мавко, незадовго сонце вже зайде. Коли мене не будете стидатися, як ледаря й непотріба, то я прохаю вас: дозвольте мені для вашої безпеки провести вас на край лісу, а там... дорогою, що йде полями, вже самі зайдете до палати.

Мавка, яка з щораз більшим зворушенням слухала Куценкового оповідання, сказала:

— О, ні, ви мене проведете аж під хату, не для того, начеб я боялася якої-небудь небезпеки. Ваша трагедія будить у мені думки, які мушу вам висловити. Ходім!

Узяла на себе капелюх, і обоє пустилися в дорогу, не крізь гущавину, яка вже стала покриватися вечірньою росою. Як тільки вийшли на битий шлях, Куценко глянув на задумане обличчя дівчини й у приступі жалю й самобичування обізвався:

— Прошу мені вибачити, що я вразливу вашу душу, мавко, засмутив, здається.

Мені наказує моє сумління, наскільки воно ще в мене є, не прикидатись перед вами ліпшим, ніж я ним є в дійсності.

Я скажу ще більше. З великої безмежної пошани до вас, мавко, і в бажанні, щоб ви були якнайщасливіші у своїм житті, я прохаю вас:

— Забудьте все, що я сказав вам, і в майбутньому мене минайте та втікайте все від мене!

Мавка загадково усміхнулася і сказала:

— Значить, інакшими словами так: ледве ви побачили мене та побалакали зі мною трошки, а вже хочете мене позбутись раз на все...

Ті слова ударили в Куценка гірше грому.

Він станув і на мавку споглядав очима, повними терпіння й туги.

Мавка пристанула теж і дивилась на нього з співчуттям, у якому блиснула цікавість, що він відповість тепер?

Нагло Куценко клякнув перед нею, взяв її руку і приклав собі до уст.

Устав і сказав розбитим голосом і — з вогкістю в очах:

— Присягаю на любов до батька й матері... ні... батька й матері немає в мене... Присягаю на любов до правди і краси життя, що ви, мавко, мене хибно зрозуміли...

Мавка приложила свою руку собі до уст і хвилю так її тримала.

— Що це? — зважився спитати її Іван.

Мавка подивилась лагідно й спокійно в його очі й відповіла тихим голосом, як пісня-шепіт ангела:

— Я з своєї руки устами стерла сльозу шляхетної, нещасної людини...

Схвильований, потрясений до дна душі тими словами й тим учинком мавки, Іван, котрого вже від трьох літ погорда та прокльони били, впав цій дивній дівчині до ніг.

Вона йому веліла встати, та обоє йшли хвилинку мовчки, начеби боялися, щоб слово не розвіяло чогось великого, святого, що нишком линуло із-поза меж великопанськості і горя, і весняною росою клалося на молоді дві душі.

XV

Ось вони вже вийшли на край лісу.

Перед ними по обох боках дороги лани за ланами буйного збіжжя мерехтять у золото-зеленій повіні світла вечірнього сонця. А там... на крайнебі з-поміж городів і хмари овочевих дерев, тополь, ясенів, лип і

верб ледве визирають білі лица хат, як тісно обняла та оповила їх яблуневими руками мати-природа!

На краю села здіймається широко й гордо над хати й сади селян, немов твердиня, темно-зелена стіна дерев панського парку.

Поля, роса, хати, на церкві хрест, який горить у сяйві сонця, синє небо — все життя радіє, дише пахощами, силою, красою і весняно усміхається до неба, що любовно нахиляється над морем зелені, щоб шепнути:

— Земле, я люблю тебе!

Іван стояв напроти сонця, що ховалося за синім лісом на далекому крайнебі й поглядав на мавку із німим боготворінням.

Вона дивилася на нього, але він не був у силі видержати супокійного вогню її очей.

Йому було ніяково та соромно, що перед нею мусив плакати.

Одночасно він радів, що завдяки його сльозі розкрилася перед ним велика тайна.

В нім воскресла життєвими допустами вбита віра у безмежну доброту й невинність людської, жіночої душі.

І мавка відкривала інший світ, котрий донині був цілком чужий для неї.

Вона, розпещена дитина долі, приваблена піснею про дівчину-гомін, пішла сьогодні в ліс, аби на хвильку утекти від морозної заскорузлості, бездушності та плиткості великопанського життя.

І справді утекла.

Одначе...

Замість проходу та пізнання самої пісні й заспокоєння самої поетичної цікавості вона відкрила несподівано важку трагедію молодії, гарної і доброї людини.

І, може, граф'янка була би звичаєм великих панів одвернулась байдуже від образу нужди й упадку селянського сина.

Але, що було правдоподібне у граф'янки, неможливе це було у мавки.

В цій дивній дівчині промовила стихійно чорноземна кров її бабуні, що колись була селянкою.

І ця селянська кров і інші почування, винесені сьогодні мавкою з лісу, несвідомо промовили тепер її устами так:

— Вас я мушу врятувати! Ви мусите скінчити всю свою науку.

Пустилися в дальшу дорогу поміж пшеницями, а Куценко радісно закликав:

— Мавко... ви мене вже врятували!..

З усмішкою, позолоченою заходячим сонцем, мавка запитала скоро:

— Як?..

— Коли сьогодні я вас, мавко, вижидав у лісі, мені не сходили з думки слова, що ви — моя доля...

Я довго роздумував над тими словами, як їх розуміти. Ви, мавко, так високо стоїте своїм родом, красою і щастям, а я, хлопський син, так упав на дно життя, що між нами не може бути нічого спільного, бо ви — сонце, а я сліпа кертиця, котра порпається під землею.

Але я думав:

"Я побачив мавку, свою долю, завдяки пісні про дівчину-гомін. А тому, що книжка дала мені знання цієї пісні й уможливила мені побачити вас, мавко, я прийшов до висновку, що розуміти вас, мавко, як мою долю, значить: докінчити перервану науку". Я з радості поцілував книжку й чуюся безмежно вдячний, мавко, вам за те, що завдяки вам я віднайшов загублену мету життя.

— Я дуже тим радію й допоможу вам,— тішилася мавка.

— За духовну поміч,— казав Куценко,— буду вам вдячний.
Матеріальної помочі ніколи не прийму від вас.

Тепер обоє підійшли під парк, обведений високим парканом, поздовж котрого по тім боці дороги ріс широкий лан пшениці.

Мавка запитала з усміхом жіночої цікавості:

— За що ви, кажете, поцілували книжку?..

— За те, що завдяки науці я знайшов для свого чорного життя світлу, недосяжну мрію...

Мавка запитала швидко:

— Хто ж ця ваша світляна, недосяжна мрія?..

Іван мовчав.

— Що або хто ця мрія?.. Будьте зі мною щирі.

— Я не можу й боюся сказати...

— Чому?..

— Це було би святотатство...

— Я нагніваюся, коли не будете зі мною щирі. Отже: хто для вас ця мрія?..

Іван поблід з остраху, немов би мав за зраду тайни потерпіти смерть, і ледве чутно шепнув:

— Ви, мавко...

Мавка усміхнулась й легенько спаленіла.

Однак не можна було розпізнати, чи рожева хмарка на її обличчі походила від останнього Іванового слова, чи від золотистої рожевості проміння сонця, що ховалося вже за садки в селі.

Вже хотіла відповісти, аж нараз із нетрів панської пшениці вдарив їх обоє дикий та гидкий і біснுவатий регіт, подібний до іржання раненого, ошалілого коня.

Обоє глянули в той бік і слухали, збентежені, як регіт клекотів, заржавіло хрипів та добувався звідкись, наче злобний, мстивий крик із челюсті конаючого чорта.

— Що це?.. Хто це?.. — шепнула мавка.

Куценко відповів:

— Якась душа сміється. Не в силі зрозуміти, як ясновельможна граф'янка може розмовляти з нуждарем і викидком життя, таким, як я...

— Так ви думаєте?.. Отже, прошу прийняти до відома, що я завтра пополудні знов прийду до лісу й дам вам відповідь на ваші слова про недосяжну мрію.

До побачення.

Куценко мовчки уклонився мавці й, коли вона зникла за входом до парку, ще довго дивився за нею. Здавалося йому, що вона відійшла занадто нагло й несподівано... Не подала йому руки...

Аж мороз пішов по нім на думку, що він, може, несвідомо вразив її немило словом, рухом, поглядом очей?..

Певно, мусив її неприємно діткнути дикий регіт, котрий він так одверто з'ясував їй...

Однак чому вона, немов на злість тій адовій душі в пшениці, заявила:

"Отже, прошу прийняти до відома, що я знов прийду..." Те її "отже" обдало його великою радістю. Адже те слово характеризує всю її істоту!.. Те її "отже" — це, на його думку, визов людській заскорузлості та глупоті, це скеля власної особистості і власної думки... Це міст, перекинений понад прірву межі щастям суспільно високопоставленої людини та між горем найбільшого, богом і людьми забутого нуждаря...

Але відкіля той холод при розстанні одночасно з її бажанням говорити завтра знов з ним?..

Не міг інакше того з'ясувати, як химерністю жіночої вдачі.

Він думав:

"Жіноча химера — як погода і сльота: не знати, відкіля й коли прийде, не знати, куди й коли піде.

Але розмова граф'янки з нуждарем — хіба ж це не химери великопанської особи, жадібної нових вражінь?.."

Злякався тих думок, які були би в силі скаламутити хрустально-чисте саяво мавки-мрії.

Став сердитися на себе та на дикий регіт темної душі і глянув на зелено-мовчазний пшеничний лан.

XVI

Коли Куценко так дивився, привітав його гурток селян, які вертали з роботи в полі. Майже всі були ті самі, що вчора ждали довго на зарплату й через нього отримали видатну підвишку зарібку.

Попереду йшов Панько Гавриш,

— Паньку,— обізвався Йван Куценко,— там у пшениці якась душа сидить... Добудьте її відтіля...

Панько збентежився:

— Душа? У пшениці?.. Пане Іване... я... боюся...

— Не бійтеся... Візьміть іще кількох і скочте...

Охочі зголосилися.

— Де ж та душа?..

Нараз Панько крикнув, показуючи рукою у пшеницю:

— Гляньте! Що це?..

Верхи пшениці розступаються!..

Рів робиться... Біжить глибоко в лан... у противний бік од нас!.. Душа боїться!..

Хлопці, за мною!

Панько, а за ним хлопці миттю скочили й пірнули у пшеницю.

За хвилюку почув Куценко захриплий крик:

— Не руш мене! Загризу на смерть!

Одночасно Панько зарепетував із глибини пшениці:

— Мамо рідна!.. Не витримаю!.. Тріскає живіт!

Захиталася пшениця від сміху Панька і хлопців.

Куценко ще не охолов од вибухів веселості людей, як Панько Гавриш і другі виринули з пшениці й вивели на світ якесь несамовите, кострубате та кудлате чудо-диво, опира, чи вовкулака, як його уява в казці розмальовує.

Від шиї аж до ніг він мав на собі одержу з стебел пшениці, з конопляння і з кукурудзяння, що було прив'язане до шиї перевеслом і підперезане так само в поясі.

Набрякле й повикривлюване обличчя, на котрому ніс, уста та очі мали намір, як здавалось, позамінюватись місцем осідку, розмикане, скуйовджене і розпелехане волосся та присліпуватий вигляд очей робили з тієї постаті страшну та одночасно і смішну тварину.

Як тільки ця подоба уgliedіла Куценка, стала шарпатись, човптисся, борсатися й смикатися, щоби знов сховатися у пшеницю.

Однак не мала сили вирватися із цупкого перстеня обнять Панька і хлопців.

Хоч Куценко зараз догадався, що це мусить бути управитель, а проте спитав:

— Хто ти?..

Постать затремтіла й носовим, роздертим та порожнім голосом почала бурмотіти:

— Я — не я... Я... кукурудзяний дух...

Коли люди, що стояли разом з Куценком на дорозі, як довідалися від Панька, що цей страхопуд — це пан Пенкальський, дивувалися та порскали зі сміху.

— Що ви у пшениці робите весь день, пане шляхтичу Пенкальський?
— запитав Куценко.

Управитель, що дійсно сидів у цій дивній подобі, з великого сорому, страху та ганьби поводився, мов несповна розуму, бо мимо того, що неможливо вже було затаїти себе, він заїло та запекло силкувався доказати, що він — не він.

Мабуть, поза острахом перед помстою селян він брав теж під увагу думку, що коли село і двір дізнаються, як він смертельно оганьбив та осмішив себе, тоді йому прийдеться якнайдалі утікати з тих околиць.

Та без уваги на все те, він, засліплений любовною жагою до граф'янки й біснуватою ненавистю до "всіх селян", не міг запанувати над собою.

Безсильне ревнування і злість на Куценка й на граф'янку задля того, що вона, на його думку, кидала в неславу дух аристократії, вибухла у ньому диким реготом, коли побачив граф'янку разом з Куценком.

Тепер він ошаліло силкувався знищити наслідки власного нерозуму, котрий його зрадив.

Тому на Куценкове питання, що він робив весь день у пшениці, він белькотів:

— Протестую!.. Я не пан Пенкальський!.. Я здалека... йду на відпуст до Милятина... Здрімнув собі в пшениці... Мої ноги були в черевиках... Буджуся... дивлюся... мої ноги босі... То не мої ноги...

Сміх селян, які сходилися щораз густіше, бухнув під вечірнє небо.

Панько Гавриш підступив до Куценка й шепнув йому в ухо:

— Пане Іване, може б, його затовкти?.. за вашу і за нашу кривду... казав той... капут?.. Га?..

Іван остеріг його перед таким учинком і сказав зібраним селянам:

— Заведіть цього панка додому. Не знущайтеся над ним. Він своє вже відпокутував. Бувайте здорові!

По тих словах Куценко відійшов.

* * *

Майже половина села збіглася, щоб подивитись на видовище.

Люди витягли опира з пшениці на дорогу, не зважаючи на його погрози, крики і заклинання.

Поставили його посередині дороги, а самі зробили довкола густо збите колесо і стали так серед гамору, галасу, сміху, дотепів та погроз вести його на сільський майдан.

Управитель сліпо кидався, як муха в банці, вліво, вправо, взад, уперед, аби пробити людський живопліт і утекти, втекти, хоч би до пекла.

Однак за кожний раз, як він прискочив до людей, вони плічми, грудьми, то животами, стусанами відкидали його, і він летів, неначе м'яч, аби відбитися на протилежнім боці від людей та падати на свіжу все стіну і знов відбиватися.

За кожний раз вимикували хлопці з нього бадилля і грозила небезпека, що, заки зайде додому, зносить геть ту чудернацьку одіж і покаже на виставу наготу, створену на божий образ і подобу.

Щоб це не сталося, він, перетомлений і виснажений зі страху і стиду та безсильної скаженості, почав спокійно і мовчки йти посередині колеса

і мусив слухати, як раз у раз об його вуха, наче град або розпалене залізо, ударяли голоси селян:

— Чи варт ти такої гарної процесії, бісів сину?..

— Куме Ничипоре, змірте йому своїм кравецьким ліктем потилицю!.. Бач, яке убрання видумав!.. Він вам хліб одбирає...

— На який-то, панцю, бал ви так манджаєте?..

— Він відьмар... Причепурився так до відьми...

— Ти хотів застрілити Куценка?.. Чортова мати твоя!..

— Панцю, чи бодай заплатите нам за параду?..

— Чи висушуватимете далі нашу шкуру?..

— Ух, ми тобі і твою скарбову шкуру та скарбуємо, скарбуємо!..

На майдані народ затримався з Пенкальським серед колеса.

Один парубок дірвав на смітнику розбитої макітри і настромив йому її на голову.

— Не скидай... а то тобі чуприну місяць осмалить...

Панько Гавриш успокоїв народ і запитав:

— Панове громадо! Ми найшли опира й відьмаря, що ссе, як той казав, нашу кров і не дає нам жити. Що зробити з тим кукурудзяним духом?

— Убити, як собаку!

Панько:

— Ні, бо його душа перейде в іншу собаку і далі кусати буде.

— Живцем паси з нього дерти!

Панько:

— Це не добре...

— На суху гілляку з ним!

Панько:

— Недобре, бо гілляка зломиться...

— Заголодити його!

Панько:

— І це не добре, бо він так обжерся нашою кривдою, що витримає голодівку до страшного суду... Знаєте, що? Тому, що це потвора — не людина, тільки відьмар, опир, чортяка, кукурудзяний дух,— спалім його.

Село загуло:

— Спалім, спалім його!

Управитель, що весь час мовчав, тепер, порваний жахом, почав тремтіти, аж його чудна одежа шелестіла, і лебедів:

— Панове, бійтеся бога... я не опир... я не чортяка... я управитель Пенкальський...

Від сміху селян дзвони на дзвіниці згомоніли.

З уданим великим здивуванням запитав його Панько:

— Невже ти — той самий бісів син, що людей виголоджував?

Мов з горла камінь витягав, так одповів Пенкальський:

— Той сам...

— Ти людей мав за худобу і в лице бив?..

— Я.— він видушив.

— Так?.. — удавав Панько.— Та ж ми думали, що нам навинувся в руки якийсь опир... Звідкіля ж ми мали знати, що той вовкулака, кровопиєць, чортів син,— вибачте за слово,— управитель пан Пенкальський? Чого ж ви з нами так зажартували?..

— Люди, тепер відведем його з парадом додому. А щоб він не спізнився, то ті, що він їм дав пам'ятку у плечі, груди, у лице, хай його підганяють, чим хто може...

Люди здерли з нього конопляння, кукурудзу і пшеницю і гнали його голого напроти себе та не жалували йому штовханців.

Коли управитель побачив недалеко перед собою паркан, що оточував його хату, набрав такої сили, що випередив селян і блискавично перескочив огорожу та опинився на своїм подвір'ї.

Затиснув кулаки і не кричав, а несамовито ревів до людей, котрі вже не хотіли більше бавитися з ним і реготалися перед парканом:

— Я вас вистріляю всіх!

— Чуєте, люди? — говорив Панько.— Пустити потвору з рук, то будеш сам життя непевний. Чекай, чекай, кукурудзяний духу, на другий раз ми вже тебе не випустимо живцем.

XVII

Старенька графиня Воронська вже лежала в ліжку, коли її внучка прийшла до неї. Скинула капелюх і присіла до бабусі на ліжку.

— Присунься ще ближче до мене, дитино...

Так. Дай мені поцілувати свою русяву голівоньку...

От уже мені легше. Ти принесла мені повно пахощів весни і піль, моя квіточко весняна. Я вже хотіла на тебе гніватися за те, що ти мене покинула на все пополуднє. З нудьги я не знала, що почати, так мені скучно було б за тобою. Де ж ти була, дитино?..

— Бабцю, я ходила полями, лісами й тішилась весною...

— А весна тобою,— усміхнулась бабця.

Лелійний усміх внучки роздзвенівся божим даром по самотніх кімнатах.

— Чому, бабцю?

— Бо ти така гарна, що найкраща весна тебе має за свою сестричку.

— Ах, чи доживу я ще тієї щасливої хвилини, щоб відсвяткувати твоє вінчання з якимось гарним принцем або королевичем? Боже, я забула... Адже ти голодна, донечко.

— Потім, потім... Бабцю, як ті принци й королевичі такі розумні й гарні, як син графині Козицької,— дякую. Не хочу.

— Є різні, є між ними гарні та розумні.

— Ні, бабцю. Мудрість родиться з терпіння і з науки. В аристократів і в великих багатців нема одного ані другого, хіба десь дуже винятково. Тому найбільші духи, на котрі все людство горде, походять із убогої або середньої верстви. Правда, бабцю: Христос родився в стайні.

— Христос — це бог.

— Отже, тим більше, бабцю, нас дивує, чому бог родився в стайні, а не у графській палаті?.. Ми обидві мали вчора доказ: правда, бабцю, як бідний хлопський син своєю бистротою ума не знищив, але просто розтрощив наших аристократів! І не забувай, бабцю, що той бідний хлопський син ще не покінчив наук. А що буде, як він уже ціле знання здобуде? З нього, певно, вийде велетень думки й духа.

— Ні, квіточко моя. Не захоплюйся ним так дуже. Якраз він не хотів учитися, тому його батько прогнав від себе.

— Ні, бабцю, це не цілком так. Тепер він уже вчиться.

— Так?

— Так.

— Хто ж його навернув до науки?

— Я, бабцю.

— Ти, донечко?.. Як?

— Чи він тобі, бабцю, подобався вчора своїми відповідями? Правда, що подобався, так?..

— Так.

— А мене, бабцю, незвичайно захопила його бистроумність, його убивчий дотеп. Убивчий дотеп. Бабцю, це страшне оружжя духа, страшніше від гармат! Тому він мене дуже зацікавив, і я нині була там, де він живе.

— Де ж він живе?

— В лісі.

— Ти була у нього в лісі?

— Так.

Графиня хвилинку думала. Опісля обняла внучку обома руками за білу шию, начеби її хотіла боронити від якогось лиха, і сказала тривожно:

— Дитино, я боюся...

— Кого, бабцю? Куценка? Це найчистіша, найневинніша душа на світі. Подумай, бабцю, я йому сказала, що його мушу вирятувати, бо шкода, щоб він марно пропадав, а він мені каже:

— Ви вже мене вирятували, бо, завдяки вам, панно граф'янку, я бачу, що є ще добрі, ангельські душі на світі. І тому я,— каже він,— в ім'я тієї доброти людської душі докінчу свою науку. За моральну поміч,— казав він,— буду вам вічно вдячний, матеріальної помочі від вас ніколи не прийму.

Подумай, бабцю, ця людина,— це фізично медвідь, а душевно втілена невинність. Тому я маю до нього якнайбільше довір'я й хотіла б йому добро зробити, лиш не знаю, як? Бо хоч він селянський син, однак більш гордий від аристократа. Чи все-таки боїшся, бабцю?

Графиня поцілувала внучку.

— Ні, але боюся двох інших речей...

— Яких, бабцю?..

— Перше всього: людські обмови, як тебе побачать люди разом з Куценком. Не наклепів селян: це найменше. Але пані графиня Козицька, пан Гаєвич, з котрим ти обійшлася так різко, пустять цілий млин сплетень на тебе та й на мене...

— Бабцю, чи нам обоїм так на них залежить? Це тупі з'їдачі хліба, яких ми тут не потребуємо. А коли я роблю добре діло, хай тоді і світ валиться — я спокійна.

— Добре кажеш, моя мудра донечко. Одначе друга річ...

— Яка, бабцю?

— Я боюся тобі сказати...

— Чому?..

— Ще розсердишся на мене...

— Ні, бабцю, сміливо кажи!

— Я.....я боюся, моя квіточко весняна, що ти... що ти... борони боже!..
залюбишся в Куценка...

Внучка усміхнулась:

— Чи ви, бабцю, добре бачили його?.. Чи добре чули його мову?

— Чула.

— Тепер, бабцю, скажіть мені одверто, так, як я вам завжди говорю:
чи могла б навіть найкраща дівчина в нім не залюбитися?

— Це залежить від...

— Ні, ні, бабцю, незалежно від нічого іншого, лиш від його
бистроумності та зовнішнього вигляду. Отже: чи могла б найкраща
дівчина з ним не залюбитися?

Графиня після короткої надуми:

— На світі все можливе... Могла б...

Внучка розкотила самоцвітами сердечний сміх довкола, цілувала
міцно бабцю і кликала:

— Бабцю, я вже в нім залюбилася...

Графиня відчинила широко очі:

— Не знаю, як тебе розуміти, любочко. Говориш мені найповажливішу річ на світі і смієшся одночасно...

Чи ти це жартом кажеш, чи поважно?..

Внучка перестала сміятися:

— Бабцю, я сама ще не знаю... Але будь певна, що я тобі не затаю... нічого... Буду докладно брати своє серце на іспит і про всі почування та їхні зміни говоритиму тобі.

— Запам'ятай собі, донечко: нема на світі другої такої гарної й розумної дівчини, як ти. Між тобою й поміж тим селянським сином не може бути нічого спільного. Ти не для нього, він не для тебе.

— Бабцю,— засміялась мавка,— адже ти мені балакаєш такі самі слова, які я чула від Куценка!..

— Що ж він тобі сказав?..

— "Панно граф'янку, ви — небо, а я земля... Між нами не може бути нічого спільного... Ви для мене будете все тільки гомін... і світляна, недосяжна мрія..."

— Так він тобі сказав, любочко?..

— Так, бабцю.

— Він балакав розумно, донечко. Але...

Тут графиня знов обняла обома руками внучку за шию і сказала:

— Оленко, не забувай, що з тебе ще дитина. Запам'ятай собі мої слова: кожний мужчина називає жінку, у котрій zalюбиться, недосяжною мрією. Та чи знаєш, для чого він її так називає?..

— Ні, бабцю.

— Для того, бо мужчина хоче, щоб жінка, його недосяжна мрія, зійшла з недосяжних висот до нього так низько і близько, щоби міг він її досягнути...

Мавка сміялася:

— Чи кожний мужчина, бабцю?..

— Кожний, без винятку.

— Бабцю, Куценко — виняток.

— По чім це пізнаєш?..

— Я вірю, бабцю... Він мене страшно боїться...

— Тут віра нічого не значить без доказу...

— Я його візьму на іспит...

Графиня усміхнулась:

— Ну, донечко, гарно буде виглядати його наука з таким іспитом, коли ти, замість його спонукати до книжки, будеш намагатися розкохати його, щоб дізнатися, як він розуміє тебе, як недосяжну мрію...

— О, бабцю, в мене не буде найменшого фальшу супроти нього, так само, як не маю його супроти тебе.

— Моя дитино, ти задумаєш небезпечну гру з огнем. Прошу, благаю тебе, не роби того, серденько, бо той огонь спалить його й тебе. Але я певна, що ти не зробиш нічого нерозважного та легкодушного. Правда, квіточко?

— Правда, бабцю.

XVIII

У спальні, де графиня спить, лежить мавка на своїй постелі та не думає про сон.

Вона вслухується в тишу ночі.

Поважне, тихе, рівномірне тікання старезного годинника і ледве чутний, рівний віддих бабці ще збільшають почуття спокою, доброти й таємного благословення.

Мавка зачинила очі й мимо того бачить, як дивні, досі їй не знані гості сніжно-черешневоцвітним білим роєм падають на її молоденьку душу і світляно усміхаються до неї.

І вона теж усміхається до них, до дивних срібнокрилих пташенят, які перший раз у її житті беруть поволі у полон її істоту і до неї м'яко, тепло і сердечно гомонять:

— Люди для творення добра! Твори добро з любові!

Підвела голову з подушок і сіла на постелі.

З темені, що м'яко оповила все живе і мертве, виринає перед нею голова її старенького учителя, що вже давно вмер.

Дівчина наче тепер ще чує слова свого вчителя:

— Хочеш бути справжньою людиною і справжнього зазнати щастя — стань ангелом, добродієм народу, між котрим ти виросла й живеш.

Від тих слів, які учитель їй пригадував у різних виді і при кожній нагоді, спливала на її вразливе серце сила, що поволі перемінювала й перетворювала всю її істоту.

Дотепер вона собі усвідомила порожнечу й марність найближчого свого оточення. Вона переконалася, що всі оті графи, барони, шляхтичі і їхні всі прислужники — це не тільки люди без глибокого знання, не лиш визнавці безідейного вживання грубого, бездушного, звіриного життя, але й люті вороги народу, між котрим живуть.

Мавка думала, що неможлива спільна життєва дорога для українського народу і для його великопанських відступників.

Або мусив би загинути народ, або чужі галапаси на його живому тілі.

Вона вірила, що український народ не згине, навпаки, йому призначене велике завдання в історії майбутності.

Мавка бачила лише одну можливість рятунку і справжнього людського життя для аристократії: повернутися назад на лоно українського народу.

Їй було дивно, чому аристократія, замість вести провід у культурному й народному житті, ішла і йде все у хвості історії, себто винародовлюється під впливом завойовника в ім'я низьких матеріальних інтересів.

Так само ця аристократія навернеться назад до українського народу, але чи в ім'я високої народної й культурної ідеї?

Ні, з низької самолюбної жадоби мамони.

Ось чому вона не хоче бути членом такої великопанськості, бо вона прийшла до висновку, що східно-галицька аристократія, відірвана від народу та позбавлена через те всіх ідейних основ життя, нічим не різниться від бездушності та безвартості всіх малих людей, котрі міняють або продають своє народне й людське "я" в ім'я клича: "Де добре, там рідний край".

Ось тому вона недавно почала уважати себе україркою на превелике згіршення і сміх її найближчої рідні й сусідів.

Усі вони були певні, що українськість граф'янки — це лише її хвилева химера.

А коли розмовляли з нею теж по-українськи, то лиш на те, щоб пожартувати, насміятися й запити з українського народу.

Та коли уже здавалося рідні граф'янки Воронської, що її "українська химера" триває задовго, почали бентежитись і відчувати несмак. А пан Гаєвич почав побоюватись, щоб граф'янка не захотіла, борони боже, заспокоювати свої українські химери коштом величезного майна, котре, на жаль, стара графиня записала вже у цілості на неї.

У такому середовищі жила граф'янка Олена. Тому й не диво, що, за винятком своєї бабці, вона мусила ненавидіти своє оточення, котре для її поглядів, мало тільки іронічні усміхи нерозуміння, легковаження і погорди.

Вона чула, що це замало говорити по-українськи: треба своє навернення до українського народу засвідчити ділом.

Вона полюбила український народ. Однак цей народ був для неї досі ідеєю, набутою з книжок і власних міркувань, а не безпосередньою, наявною, живою дійсністю.

У неї, як у справжньої жіночої істоти, прокидалося несвідоме бажання виявити свою прихильність, симпатію й любов до українського народу, за допомогою та посередством одної, вибраної, духом їй спорідненої душі.

Адже кожний народ, як сума одиниць — це загальне, від дійсності відірване поняття, невловиме "щось".

Поява Куценка в палаті, його мужеськість, сила і краса, зробила на граф'янку відразу глибоке враження.

І ось вона тепер сидить сама в обіймах ночі, і всі її думки та почування обертаються довкола нього.

Вона повторює слова графині:

— Чи жартом ти це кажеш, чи поважно?..

Думає над тим, як їй відповісти.

Вона кладе на груди руку й усміхається... Невже від того усміху втікає ніч?.. Мавка споглядає у вікно. Із-за темної гори дерев у парку виринає повний місяць, заглядає крізь вікно й, усміхнений, вдоволений, цілує мрійним сяйвом мавку у чоло, в уста, у груди.

Мавка, наче ластівка, зривається з постелі і стає перед вікном.

Синя глибина її очей стрічається з блакитною безоднею небесного безкраю.

Вогонь її очей і безконечне світло мільйонів зір створюють нараз один огонь, що тоне в морі світла, і єдине світло, яке тоне в огняному морі.

І мавка простягає руки до зоряного неба і тремтячими устами з захопленням шепоче:

— Лісовику, я люблю тебе!

Зозуля на годиннику виспіває дванадцятую годину.

Мавка обернулась на постелі, уклякнула й почала молитися до матері божої, щоб одвернула всяке лихо й небезпеку від нього...

XIX

Куценкова сестра Маруся вбігла вся задихана до хати і з радістю, тривогою та здивуванням злеbedіла:

— Панна граф'янка йде до нас!

Ой, ладоньку! Хата знов засмічена! Мамо, допоможіть!

Метнулася сюди й туди і миттю віником підлогу замела.

А мати стерла лаву, хоч і була чиста, пригладила настільник на столі й поправила собі чіпець на голові.

Старий Куценко станув при столі і впер одчинені широко очі в двері. Микола глянув у вікно й закликав:

— Бричка... Коні, як ті змії... Йде!..

Граф'янка станула у дверях.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки, гості до нас!

— Просимо, будь ласка, сідати... — сказав старий Куценко і, на знак пошани, стер на лаві мозолистою долонею чисте місце край стола та говорив, підкашлюючи:

— Прошу, пані... Вибачте нам наші прості хлопські вжитки...

Граф'янка сіла і хвилинку роздивлялася по хаті: між образами, що ішли рядком один біля другого від жердки над ліжком на двох стінах аж до мисника, побачила святого, який їй нагадував живцем її померлого учителя.

Усміхнулась та обізвалась до старого:

— Чи ви батько Івана Куценка?

— Прошу ясної панни, вибачте, так...

Мавка дивилася мовчки на його сиве волосся, на морщини його лиця і на його зігнуту постать, начеб хотіла довідатися, чи й скільки батько провинився проти свого сина.

— Сядьте, батьку, і скажіть мені, чому ви не хотіли, щоб ваш син Іван, покинувши гімназію, працював на господарстві?

Старий Куценко сів, обтер собі чоло й озвався голосом, що подобав на стогін:

— Прошу пані, я хотів, щоб він скінчив гімназію. А він мені каже: "Тату, я хочу бути вченим господарем".

Я міркую, що воно, прошу ясної панни, так мається, або вчений, або господар. Але одно і друге разом...

Мавка усміхнулась:

— А якби ваш Іван тепер вернув до вас на господарство?

— Прошу панни граф'янки, це неможливо. Куди він пустився, хай туди йде далі,— обізвався несподівано брат Івана, Микола.

Мавка здивувалася:

— Хто це говорить?

— Це мій Микола... старший брат Івана...

— Так, це ви все підбехтували батька на брата?

— Прошу ясної панни, я не підбехтував нікого. Батько старі й нездужають... Я тільки все їм помагав.

— Гарно ви батькові помагали, що витрутили брата з хати.

— Я? — боронився Микола,— борони боже! Як Іван сьогодні є тим, чим є, то я тут ні при чім... Він сам собі винен... Чому він не хотів далі вчитися?

— А якби Іван хотів тепер далі вчитися?

Батько кивав безнадійно головою:

— Прошу панни, де йому тепер до науки! Ні господар, ні вчений з нього вже не буде. Запізно, прошу пані, запізно. Де-де-де?

— Ніколи не пізно на науку. Людина вчиться до самої смерті,— сказала мавка.

— Прошу ясної панни,— казав батько,— йому вже двадцять чотири роки. Це вже вік, його колеги давно на посадах...

— Знаєте, батьку, ваш Іван такий талановитий, що страчені літа вже нажене. Але ви мені скажіть: коли ваш син Іван обіцяє вам, що докінчить науку, то який тоді обов'язок ви, як батько, будете мати супроти свого сина?

— Панночко,— відповів батько,— вибийте собі те з голови, щоб він мені обіцяв кінчити науку. Я не вірю, не вірю, прошу пані. Пропало. Ого!

Тут Іванова сестра Маруся, що стояла під печею та дивилася на мавку, як на ікону, почала голосно плакати й лебедіти:

— Отте все "не вірю й не вірю і не вірю!". Ви, тату з Миколою, таки напосілися вбити бідного Івана! Прошу ясновельможної панни, скільки я наплакалася через його кривду! Іван — то золото, не брат. Гарний, добрий, а душа — як сльоза! І тому він такий бідний, такий нещасливий! Хотів стати господарем, а тато: "Не вірю". Тепер хоче назад вернутися до науки, а тато: "Не вірю!" Таж наш Іван цілком чужий панні граф'янці, а проте вони, чужа особа, як ясний ангел, мають милосердя над ним! А рідний батько й брат: не вірю та й не вірю!

Маруся закрила очі запаскою й далі плакала.

Батько вдарився в груди кулаком, як тараном.

— Доню, щоб ти знала, що таке я хотів сказати, заки ти почала плакати. Панно граф'янку, беру на свідка вас і всі святі образи у хаті й так кажу: коли мій син Іван обіцяє докінчити свою науку, то я втішуся

ним, як той батько в Євангелії блудним сином, і скажу йому: даю тобі, сину, все, чого тобі треба буде до науки — тільки вчися.

Всі зраділи, крім Миколи, якому лице потемніло.

Мавка глянула допитливо на Миколу й спитала:

— Що ж ви скажете на батькові слова?

Микола добував слова з себе, мов каміння з ями:

— Ну що ж?.. Як хоче, хай учиться... Хочуть тато помагати, то хай помагають...

По хвилі додав те, що для нього було найважливіше:

— Пішло в багно вже стільки соток, то хай піде ще й решта...

— Ніщо не пішло й не піде в багно,— обурилася Маруся й говорила: — Тату, я не хочу від вас ніякого запису, не вийду заміж і буду наймичкою, тільки прошу вас: за мою частку хай Іван учиться.

Тепер обізвалася мавка:

— Ваш Іван буде вчитися. Мені вдалося його намовити до цього. Так само він вам обіцяє докінчити науку. Це певне.

Батько усміхнувся і закликав до своєї жінки, що стояла весь час мовчки коло печі:

— Стара... не плач! Наш Іван ще вийде в люди!..

Мати обізвалася:

— Ох, коби-то дожити, щоб він мене висповідав, бодай на смерть...

Мавка звернулась до Миколи:

— Обіцяйте мені, що шануватимете відтепер Івана і найменшої кривди йому не зробите ні словом, ані ділом.

— Воно, прошу панни, так: як він мене не скривдить, то я його не скривджу... Чого би я мав його кривдити?

— Батьку,— сказала мавка,— я хочу, щоб у вашій хаті не було нарікання на Івана через кошти його науки. Для того я зроблю так: я позичу Іванові на науку поки що тисячу корон, які він мені віддасть по скінченню шкіл.

Від мене Іван не прийме жодних грошей, а вам, батьку, не повірить, як ви тільки скажете, що будете його утримувати далі в школах. Для того я даю ті гроші на ваші руки, батьку, й ви самі передасте їх Іванові, так, якби це були ваші власні гроші, розумієте?

Батько витріщив очі:

— Прошу ясної панни граф'янки... Не розумію...

Микола сердився:

— Адже це ясне, як сонце... Ви берете гроші від панни граф'янки й маєте їх передати Іванові...

Мавка вийняла гроші, і, коли передавала їх батькові в руки, старий аж тоді зрозумів і закликав:

— Панночко! Борони боже! Що ні, то ні. За те, що ви Івана навернули до науки, я повинен заплатити вам...

Микола ще гірше розсердився, хоч його уста мовчали, але зате очі говорили: "Як дають — бери, старий дурню!"

Коли вкінці батько взяв гроші в руки, мавка просила його, щоб разом із Миколою пішов негайно до Івана, передав йому ці гроші, як свої і щоб ніхто йому ні в лісі, ані в хаті не сказав, відкіля ті гроші походять, а то пропала б дальша його наука.

Маруся плакала тепер з радісного зворушення, цілувала мавку в руки й називала її ангелом-хоронителем.

Так само мати прослезилася, одначе з тією різницею, що до її матірних сліз долучилося зворушення на вид високої суми грошей. Серед загальної радості й найкращих побажань мавка від'їхала додому. Одночасно старий Куценко з Миколою пустилися в дорогу до лісу.

XX

Батько й син ішли мовчки дорогою. Старий не бачив вже Івана два роки. Почувався до вини супроти сина і стидався. Хотів у когось порадитися, яке перше слово сказати Іванові. Глянув на Миколу, та пізнав одразу, що він йому нічого не порадить так, як не порадив досі.

Микола не бачив ані лісу, ані стежки, ні батька перед собою. У своїй розгарячкованій уяві він жадібно позирав на дивний рій, що червоनावими хмаринками літав йому перед очима, лопотів розкішно крилами, то знов нечутно кружляв йому довкола голови, дотикався його рук і, мов словами, заохочував його: "Лови нас! Ми будемо твої".

Батько і син входять мовчки в ліс. Крізь гущавину ліщини веде вузька стежка. Батько йде вперед, син за ним. Ліс завмер. Ні людини довкруги, ні пташини в гіллях.

— Тату...

Батько не оглядається і йде далі мовчки.

— Тату!.. Ви оглухли?..

Поволі батько обернувся.

— Ну?..

— Давати йому таку велику суму в руки... гм... Як міркуєте?.. Га?..

— А що ти міркуєш?..

— Дати це йому в руки — пропаде...

— Добра людина йому це позичила. Це його гроші, розумієш?

— Йому половину. Решта — наша. Га?

— А гріх перед богом і перед Іваном? А стид перед граф'янкою?..
Що?..

— І та наша половина буде його... Тільки не в його кишені, а в нашій...
Розумієте?..

— Іван — не дитина. Що його, хай буде в нього.

— Ви, тату, на старість зійшли на дитячий розум...

— Так-так. Я здитинів, бо слухав тебе та випхав Івана з хати, а собі вчинив ганьбу. Я аж тепер це бачу.

— Тепер ви хочете спокутувати гріх і мене з хати ізипхати?..

— Хто зна, чи не було б це по правді?

— По правді? — заревів Микола, аж ліс загомонів.

Батько злякався й глянув позад себе.

— Коли Івана шануватимеш, то спокутуєш свою вину.

Знов ішли мовчки. Нараз батько почув за собою нагальний тріс.

Обернувся: Микола виломлює собі здоровий лісковий кий...

Перший раз у житті вхопив батька наглий, ледовий жах перед сином. Хотів крикнути, втікати.

Але в найближчій хвилині вернувся і приблизився до сина, що обчіхмував кий з гілок.

— Хочеш мене вбити?.. Вбий мене, бо я лайдак! Я змарнував Івана. Але як йому не передані тих грошей, ось тут вони, на, маєш! Як їх Іванові не передані, то я з гробу встану, до тебе прийду і смерть тобі зроблю!

Микола устроїв гроші, що впали на землю, батькові назад за пазуху:

— Тату! Що вам?

— Нащо ж ти це виламав?..

— На паличку.

— То ти не думав?

— Борони боже! Навіть хоч би й захотів — не міг так думати, бо, наприклад, я так собі шпикулював: половина Іванові, половина нам... Добре... Аж тут нараз як би живу побачив: десь на очі лізе та добра душа, та ясна панна, і всі лихі думки — мов у воду впали...

Оба ішли тепер мовчки й мали одну думку: як приступити, як заговорити до Івана?

Не видно сонця, як його заступлять хмари, а проте воно світить і гріє, життя творить і життя спасає.

Не видно мавки, бо вона захована за хмари дерев, за мурами палати, відмежована суспільною безоднею, що викопана між людьми.

А проте її краса, і доброта, й любов діє навіть на віддаль: створює з вовків ягнят, з чортів людей і гріх розтоплює, як віск на огні.

* * *

Батько й син прикучнули в гущі малинових кущів. Батько клячить напереді, Микола за його плечима. Обидва дивляться на Івана.

Іван сидить при столику поміж деревами. На столику повно книжок. Він щось пише. Час від часу заглядає в книжку...

Батько сіпає Миколу.

— Сину, з нього будуть люди...

Микола сіпнув батька.

— Тату, обізви́ться вже до нього...

— Я стидаюся...

— Я теж...

— Як же обізватися?..

— Закличте: "Сину Йване..."

— Ні, може, буде краще: "Слава Ісусу Христу!.."

— Добре, тату... Ну!..

— Я боюся...

— Почекаймо трошки...

Іван перестав писати і глянув перед себе у гущавину.

— Бачить нас!..

Обидва прилягли до землі. Іван почав далі писати. Обидва підвелися знов. Батько крикнув з кущів придавленим тремтячим голосом:

— Слава Ісусу Христу...

Іван зірвався.

— Хто там?..

— Я... твій батько... І твій брат Микола...

Іван хвилину дивувався, потім відповів:

— Не маю ні батька, ні брата...

Батько й Микола піднялися так, щоб їх було видно. Батько нагло, голосно закликав, голосом, уриваним від хвилювання:

— Мій сину Іване, я тобі кривду зробив... Так само Микола... Ми приходимо до тебе... Прости нам.

— Ви плачете? Прошу сюди, до мене.

Батько пустився йти до Івана, а Іван до батька. Микола не мав сміливості і зістав сам у кущах.

Іван посадив батька на лавку біля свого столика й дивився на нього так, як це було колись... за гімназійних часів.

— За ті два роки, як я вас не бачив, тату, ви посивіли, як голуб...

— Іване,— обізвався Микола з кущів,— це моя вина, що ти змарнував стільки літ... Я тебе кривдив... і тата намовляв до злого... Я хочу все направити... Прости мені, як можеш...

— Я все тобі прощаю. Ходи сюди — до нас.

Брати поцілувалися.

Тепер усі три сиділи поруч себе й розмовляли тепло, щиро.

— Я бачу, сину, що ти далі вчишся... Який би я, твій батько, був щасливий, якби ти, мій сину, мав охоту покінчити свої школи... Ще не запізно, ні. Бо як це казала... гм... як якийсь казав: "Людина вчиться до самої смерті..."

— Тату, я докінчу свою науку. Будьте певні.

Батько встав.

— Сину, це правда?..

— Правда, тату.

— Сину, як хочеш, аби я був певний, що ти продовжатимеш науку, то мусиш те прийняти, що тобі я зараз дам...

— Що це?..

— Це... значить, те, що тобі я зараз дам...

Це не зла річ. Дуже здасться до науки. Отже, приймеш?..

— Прийму.

Батько поклав на столик тисячу корон.

— Візьми ті гроші, сину.

— Ні, тату, я не хочу ваших грошей...

— Це, сину, не мої, а твої гроші...

— Що це значить?..

— Як я тобі даю гроші, то вони вже не мої, а твої... Мусиш їх прийняти, бо ти обіцяв, другий раз, для того, щоб я вірив, що ти далі вчишся, а потретє, щоб ти мав книжки й на станцію у Львові...

З великим трудом батько і брат спонукали Івана взяти гроші. Через хвилину всі три мандрували додому.

XXI

Після короткого побуту й гостини в рідній хаті Іван сказав, що мусить вертатися до лісу, де буде весь день вчитися, а додому приходитиме на ніч.

Він мусить використати кожен хвилину, щоб надігнати страчені літа.

Тепер навіть Маруся, що сьогодні не хотіла пустити брата в ліс, зрозуміла його поспіх. Однак ніхто з рідні не догадався, що причиною короткого побуту Івана в хаті не був так дуже втрачений час науки, як головню страх Івана не спізнити стрічі з мавкою. Про це Іван нічого не сказав рідні, так само, як вона не згадала йому, що сьогодні панна з двора була тут.

Уже сонце було з полудня, як він вийшов з хати. Не йшов, а біг до лісу, хоча знав, що ще час.

Зупинився на хвилинку і вдихнув грудьми розкішні пахощі, що їх видихували сосни, пражені гарячим сонцем.

— Ще недавно уважав я щастям роздобути дрібочку поживи й не трястися з холоду вночі.

А тепер?... Маєш, Іване, батька, брата, маєш назад утрачену віру в життя, маєш навіть мамону в кишені, ну?

Біля своєї хатки в лісі Іван сидить при столику й читає Гомерову "Одіссею".

Радіє, як багато розуміє з грецького оригіналу. Незнані звороти та форми у граматиці знаходить і у словнику та їх виписує. Набирає переконання, що сам собі дасть раду з усією наукою. Нова радість, новий промінь щастя, що ним переповнена його душа. Читає пісню про богиню Іно, вона потопаючому Одисеєві дає хустину та велить йому перев'язати нею груди. Коли він це зробить, то розбурхані хвилі моря викинуть його здоровим на беріг.

Іван читає про Іно, а думає про мавку.

В тій самій пісні богиня-мавка Каліпсо обіцяє Одисеєві вічну молодість, красу й безсмертність, коли він лишиться у неї та їй чоловіком буде.

Іван читає про Каліпсо, а думає про мавку:

— Вона мені дала красу душі, мету життя.

Вона дала мені все те, чого Каліпсо не була у силі дати Одисеєві,— щастя.

Я чую: моя любов і щастя, збудоване любов'ю — будуть вічні, безсмертні.

І ті безмежні скарби дала мені мавка несвідомо й цілком безкорисно. О, богине Каліпсо, ти — марна тінь у порівнянні з моєю мавкою.

Мавка станула в гушавині не у своїм віконці зелені, а трошки далі, позаду і крізь мереживо гілок і листя, пещеного і цілованого сяйвом сонця, дивиться хвилину на Івана.

Вона хоче вичитати з його обличчя, що його душа на самоті говорить?..

Чи він тужить за нею?.. Вона до вчора ще не знала туги. Ах, яка це дивна сила! Найсолодша і — гірка. Всемогутня і — безсильна. І небо, і земля в ній об'єдналися.

Земля, бо туга молоденьку голову додолу хилить.

Небо, бо туга серце й душу підіймає на свої розмрійні крила і несе їх ген... настрічу чародійним і незнаним райським радощам.

* * *

Здається мавці, що він думає про неї. Ось тепер він дивиться у лісове віконце...

— Ах, він мене побачить!..

Я ще не хочу...

Тепер його лице — отверта книга.

Іван пронизує гущу листочків, гілок...

Мавка хоче засміятися...

Затулює собі уста і очі, з-поміж пальців дивиться на нього й шепче, усміхаючись:

— Його очі понад нею шлються у зелено-темну, сонцем зачаровану, дрімучу далечінь... Тінь основує його обличчя... Він за мною тужить... Ах!

Він кохає мене! Мій лісовику! Не шукай мене в безкраю... межі зорями...
Я — твоя зоря, що з неба впала...

* * *

Мавка хоче вже знак дати, що вона прийшла. Аж бачить: його очі відвертаються від далечі... промайнули над лісовим віконцем і поклалися на книжку.

Мавка думає: я цікава, чи довго тепер ти дивитися будеш у книжку?..

Ледве це подумала, а вже Іван підвів знов очі з книжки й дивиться в те місце, де вона стоїть...

— Я так і думала... — радіє мавка й шепче: — Ах, який він гарний!

Передуховлене терпіння, думка й туга на його обличчі. Туга за мною?.. Так.

У приступі захоплення й великої дитячої сердечності і щирості мавка кличе в думці:

"Мій лісовику! Я знаю: ти мене кохаєш. Але ти мене не поцілуєш... Ти мене боїшся...

Лісовику! Що з нами буде?.."

Нараз мавка поневолі промовила.

— Прошу, благаю тебе: обізвися, скажи мені, де ти?..

ХХ

Коли Іван почув лелійний голос мавки, зірвався миттю й вигукнувся:

— Тут я.

Його обличчя, очі, вся його істота засяяла невимовним щастям.

Він кинувся в гущавину, поцілував у руку мавку та прохав її, щоби вона ішла за ним.

— Чому я маю йти за вами?.. — засміялась мавка.

— Бо ви тепер у нетрах лісу, де я господар.

— Ведіть мене. Подайте руку.

Іван узяв дрібненьку ручку мавки у свою кріпку долоню, розгортав гілки й вів мавку за собою й уважав, щоб де яка галузка не вдарила її в обличчя!..

Чуючи її гарячу ніжну руку у своїй руці та дивлячися, як вона весела, втішена, усміхнена, надземно гарна йде за ним, немов дитина, він потопав душею у розкішній гущі щастя на землі.

Ті непривітні кущі тепер для нього стали наймилішими приятелями.

Він жалів, що ті кущі скінчаться незабаром.

З ручкою цієї дівчини-весни в своїй руці хотів би він іти так, разом з нею, крізь колючу життєву гущавину — в безкрай, у вічність.

Мавка відчувала, що з його руки, очей, з його опаленого обличчя і з його дбайливості та ніжності супроти неї ллється чимраз більше у її усе єство якась не знана їй досі солодка, млісно-чарівна, могутня сила.

І, заворожена таємною й розкішною цією силою, вона у сумерках підсвідомості відкриває щось далеке, любе з давніх ще дитячих літ. Пестощі своєї матері, що вмерла, коли вона ще була маленька.

Мавка йде поволі за Іваном, дивиться на нього з усміхом сердечної задуми і хоче йому сказати:

— Лісовику, якби ти знав, який ти дорогий мені!..

Сама собі дивується, чому вона не чує сили голосно йому сказати це.

"Невже я теж його боюся?

О, ні. Хоч він такий безрадний був і непорадний досі у житті, проте мені здається, що біля нього так мені безпечно, мило, люблю, рідно...

Від нього спливає на мене ніжність моєї матері, повага мого батька".

Мавка усміхнулась радісно й закликала:

— Лісовику, ви мені сказали, що я ваша недосяжна, невловима мрія. Правда? Так?..

— Свята правда, так.

— Для чого ж ви мене ведете зловлену за руку?..

— Хочете, щоб я пустив?..

— О, ні, тримайте. Маєте другу.

Обоє засміялися, немов щасливі діти.

Вийшли із гущавини.

Мавка глянула на столик, на книжки на нім, на лавку і закликала:

— Ви тут розгосподарились, лісовику?

— Я покажу вам ще щось більше, мавко.

— Що таке?

— Прошу за мною.

Мавка взяла його знов за руку обома маленькими своїми ручками і з ним увійшла в ліс, який був власністю громади.

Свіжі молоденькі сосонки, що розпустили буйно гілля на долині, одяглися в запашне одіння соковитої густої зелені й, мов незлічимий рій дівчат, невинно та покійно задивилися в гарячу синяву небес.

Іван вийняв з очерету кладку та поклав її через потік, опісля перевів по ній за руку мавку на той бік.

Із гущі острівця ледве виринала невеличка хата.

Мавка не могла надивуватися, як оглядала хату.

Обійшла її довкола, заглядала у віконце, а найбільше дивував її дашок тієї хати, що подібний був до розкуйовдженої голови, обложеної листям, гіллям, тринням з дерева й терміттям.

— А де комин? — засміялася мавка.

— Не треба, літо... — скромно відказав Іван.

— Це так, як у казці... Я люблю казки.

— Лише з маленькою різницею... — сказав Іван.

— З якою?

— Хатка в казці стоїть звичайно на курячій нозі... а моя — на твердих підвалинах...

— А що сильніше? Тверді основи дійсності чи куряча нога у казці? — запитала мавка, обкидаючи Івана саявом своїх очей.

Іван глянув на мавку й зауважив, як легенькі хмарки рум'янців перебігають по її обличчю, а її груди підносяться, хвилюють. По хвилині відповів:

— Тверді основи дійсності є куди слабші, ніж куряча нога у казці...

— Чому? — спитала мавка.

— Тому, що кожну хату, хоч з якими підвалинами, знищить зуб часу чи людська злоба, але хатина з казки вічно житиме у людській уяві.

— В нас обох одна думка...

Стиснула обома руками його руку та дивилася на нього вдячно, пристрасно, любовно.

Була така гарна, що Іван почув тепер одне бажання: поцілувати її мудрі, чародійні очі й зараз же умерти.

Однак він міг тільки мріяти про те.

Адже вона — його мрія, привид, невловимий гомін...

А мавка вже піднесла праву руку, щоб закинути Іванові на шию та поцілувати його кріпко, міцно, в самі уста.

Вже зробила крок, аби кинутись йому на шию, але затрималась.

— Любий мій лісовику, а яка всередині ваша хатка?..

Мавка зацікавилася у хатині всіма предметами, що їх там найшла.

Не було їх багато.

Крісло власного Іванового виробу, березовий віник у куті; на колодці при стіні тарілка, вилки, ніж і невеликий горщик; напроти віконця при стіні тапчан із постіллю та подушкою, що біліла привітно серед небілених стін.

На стіні висіли три образки: Гомер, Хмельницький і Шевченко.

Біля ліжка зайняла місце отверта скриня, а в ній було повно книжок.

У куті, напроти вікна, стояла скринька, на колодку замкнена. Біля подушки при тапчані на збитих дощинках куляла свічка, обкапана з одного боку, а біля неї лежала коробка з сірниками. На стіні теж висів німецький, старий, маятниковий годинник з заржавілими колодками і спокійно тикав у меланхолійній тиші хатки.

Найціннішим предметом у хаті був гарний дар від когось, котрий не забуває навіть найбідніших: світлотінно вимережаний килим, який пополудневе сонце простелило на підлозі крізь вікно.

Мавка довго переглядала книжки й дивувалась, як дитина.

Ця вбога хатка і її ще бідніша обстановка прокидали в серці мавки радісні і сумовиті почування.

Це була для неї хатка із не знаного їй світу, про котрий вона читала тільки у книжках.

Перше всього їй здавалося, що тут іздалеку від гамору життя людина може думати глибоко й може видумати щось велике.

Глянула на колодку під стіною.

— То це усе ваше кухонне знаряддя?..

— Так.

— А хто ж вам, лісовику, їсти варить?..

Іван усміхнувся:

— Кухар...

— Як це?.. Ви маєте кухаря?

— От так: я — лісовик, а мій кухар — Іван Куценко...

Мавка припала до нього, й обома лелійними пелюстками своїх рук узяла його за рамена, і хвилинку обсипала його жаром своїх очей.

Іван, упоєний чарами її краси, нагло запалав жагучим бажанням раз, єдиний раз поцілувати ці її маленькі, мудрі, вишневі, чарівні уста...

Мавка сіла на крісло.

— Мавочко, моя весняна мріє, скажіть мені, будь ласка, що діється у вашім серденьку?..

— Колись скажу...

Іван хвилинку думав, опісля розказав мавці про гостину батька й брата в нього тут у лісі.

Мавка слухала з найбільшим зацікавленням і тішилася, як пізнала, що він не знає про її гостину в його батька.

Іван вийняв тисячу корон і став просити мавку, щоб вона ті гроші переховувала в себе.

Мавка не хотіла, щоб Іван жив далі в лісі, бо це може стати дійсно небезпечно, й не хотіла брати гроші в переховок.

Аж коли Іван розказав всю історію з управителем, вона злякалася і взяла гроші від Івана.

— Чому ж ви мені того зараз не сказали? Я його нагнала вже зі служби.

Іван сказав:

— Це майже божевільна людина, здібна до найбільших злочинів. Це він учора так реготався у пшениці, як побачив нас обох разом.

— Так? Невже це справді він був?..

— Люди витягнули його з пшениці і гнали його селом, а він не хотів признатися, що він управитель... Аж коли йому загрозили, що його

сплять, він признався, і тоді село серед насміху й побоїв загнало його додому.

Мавка дивувалася і повторювала:

— То він сміявся з нас?.. Ох, здається, не було би гріху, якби люди були його вбили.

XXIII

Коли виходили з хатини, мавка позирала на Івана з гарячим почуттям і добротою.

"Тепер, лісовику, коли ви двічі збереглись від смерті, ви мені подвійно дорогі".

Сіла при столику.

Іван узяв руку мавки у свої обі долоні:

— Вам, мавко, я завдячую не лиш моє тілесне, але — і це головне — моє душевне й духовне життя. Ваша велика любов до народу та до всього, що просте, вбоге, але добре і шляхетне, творить чуда.

От мені, наприклад, так здається:

Хоч од почину світів минули мільйони літ, то де любов завітне, там є перший день світотворіння.

Обоє хотіли тепер не сказати й не признатися, а голосно крикнути, щоб ліс і синє небо і земля почули:

— Я кохаю тебе!

Мовчки слухали кукання зозулі.

Мавці здавалось, що саме любовне слово — заслабе, замарне у порівнянні з незбагнутою силою, яка народжується у душі, щоб кинути її настрічу другій, спорідненій істоті.

Тепер вона й без слів вже знає, що Іван її кохає, а вона його.

Однак як перейти межу, яка не дозволяє ні йому, ні їй свobodно, щиро, якнайсердечніше і без соромливості й без остраху собі взаємно впасти в обійми.

"Ти задумаєш небезпечну гру з огнем..."

Усміхнулась і сказала в думці:

"Бабусю, вибач, але я говоритиму так само, як ти, коли постаріюся, як ти, моя кохана".

Вона нагло встала і взяла торбинку в руки.

— Мій любий лісовику,— засміялась,— я вже мушу йти додому...

Іван злякався:

— Але ж, моя весно! Сонце ще високо...

Мавка зауважила, як Іван поблід і затремтів.

— Ні, ні, я жартую... Знаєте, лісовику, забавмося в хованку. Добре?

— Прошу, дуже радо.

— Ви лишіться тут і ждіть, аж я з гущавини дам знак. Тоді мене шукайте.— Скинула капелюх.

— Дайте його до хатини.

Коли Іван ішов з її капелюхом до хатки, мавка простягла до нього руку і з розкішним усміхом закликала:

— До побачення.

Як Іван з хатини вийшов, не побачив мавки і не знав, куди вона ділася.

Він сів при столику і ждав її знаку й не міг діждатися.

Почав уже бентежитися.

Нараз почув м'який, хрустально-дзвінкий голос мавки:

— Довго тебе тут я жду, вже прийди, моє серце, ось тут я.

Розкішно-млісна хвиля вдарила йому на груди. Мов промінь сонця до зорі, так він до неї біг.

— Я крилами усіх орлів лечу до тебе!

Моя весняна мріє, де ти?

— Тут я!.. — загомонів до нього ніжно ліс.

Іван продерся з трудом крізь гущавину й, коли побачив мавку, остовпів з великого зачудування.

Під шатром густого гілля, перетиканого жмутами палкого світла сонця, окутана буйною зеленню, вона, неначе райська пташка у маленькій клітці, сіла на сосну, котру звалила буря, та пронизувала Йвана навздогін зі сонцем чародійно приманливим сяйвом своїх розсміяних очей.

Із хвиль її русявого волосся сяяв золотий діадем серед синіх і світляно-білих квітів, що сплелися разом з папороттю. Сонце наче зацікавилось, що за дивно чарівна істота тут з'явилася.

Кинуло проміння на квітки, і діадем, і запашне волосся дівчини та утворило веселкове, мрійне сяйво довкруги цієї чародійно-гарної голівки.

Таємно-примарним серпанком, мережаним з світла й тіні, дух природи оповив їй груди й голі, круглі, наче вирізьблені з мармуру, рамена.

Поклав їй на уста, на очі, на обличчя й на цілу її дівочу стать таку незбагнуто-могутню силу чару й примани, що, здається, та світляна візія краси сюди прилинула з якоїсь вимріяної, вирійної країни, кращої від нашої убогої землі.

Іван, тримаючи розгорнуті гілки руками, споглядав на мавку, оп'янілий і осліплений, утоплений у морі світла і краси.

— Сідайте коло мене,— кликнула мавка.

Сідаючи, Іван сказав:

— Якби тут лежав мрець, то він підняв би голову та відчинив би очі, щоби подивитися на вас.

— А ви, любий лісовику, хочете на мене подивитися і... вмерти, правда, ха-ха-ха! — сміялася мавка і взяла за руку Йвана.

Збентежений, Іван сміявся теж, опісля відповів:

— Я чую, що без вас я дійсно вмиру, моя весняна мріє.

— Для того я вас не покину.

Іван припав мавці до ніг і цілував їх.

— Не робіть того... це рабство, я того не люблю!

Іван зірвався скоро на ноги і сказав:

— Я хочу бути вічним рабом моєї мавки.

— Ні, лісовику. Але що це?

Вам із кишені випала на землю книжка і картка.

Мавка скочила з сосни й підняла картку.

— Мавко, мавочко, не вільно вам читати того... Прошу це мені звернути...

Він легенько вирвав картку з її рук.

— Любий мій лісовику... Прошу мені показати оту картку. Я хочу її прочитати якраз тому, що не вільно...

Схвильований, Іван то блід, то червонів, так не хотів ту картку показати мавці...

Аж як мавка загрозила, що нагнівається, Іван подав їй той листок.

Вона глянула на картку і спитала скоро:

— Це ви писали?..

— Я.

— Наголовок "Ти і я". Хто це "Ти"?..

— Ви, мавко.

— Ах, поезія. Я страшенно цікава...

Прошу сісти близько мене, а я буду голосно читати. Іван сів і мавку взяв за ліву руку, правою вона тримала картку і читала:

ТИ І Я

Вночі у сні, у чорній тишині

Явилася мені богами дана,

Вона — світляна мрія навесні,

У снах життя даремно, здавна ждана.

Прийшла, стаєш, і хилишся, й береш

Ти голову мою в обійм сердечний

І на мої уста розмірно ти кладеш

Цілунок тихий, ніжний, безконечний.

Здригаюся та прокидаюся,

Тебе, о доле, серцем пориваю,

Промінням наглим розгоряюся

І тону німо в розкошах без краю —

Смієшся ти, і плачеш, і тремтиш,

І стрибнула, і линеш ген... од мене.

Вернулася, знов горнешся, пестиш,

Гориш, цілуєш... Ох, дитя шалене!

П'янію я і тлію, млію я

В огні святім пожару — почування,

Оце надземну мавку-мрію я

Держу в обіймах райського єднання!

* * *

Десь океан, одвічний великан,

Колись роздер надвоє крапельину

І на безмежний синій водний лан

У безвість кинув кожну половину.

Краплини ті, в безкрай закинуті

По мільйонах літ шукання й муки,

Зустрінулися знов у всебутті:

Їх вічна туга блисла сяйвом злуки.

Це я і ти. В мандрівці у світи

Ми, зблукані дві душі-половини,

Дійшли до споконвічної мети:

Злилися нині у єство єдине.

* * *

Без тебе я, о ти, весно моя,

Лиш атом був у мряках животіння,

З тобою я став світлом, що сія —

Промінням життя на все творіння.

Лиш ти одна сколихуєш до дна

В моїм єстві глибини всі неznані.

Жемчужиться твій сміх, як сон-піна

На вічності блакитнім океані.

В душі твоїй і в постаті усій

Я бачу блиск небесної поеми.

Чар слів, очей, обійм огнений твій —

О книжники! Набій усі системи!

Вогонь чуття — ось джерело життя,

Ума всі сили — жебраки голодні.

Чуттям я змірив безмір всебуття,

Та перейшов його верхи й безодні

З тобою я, о мавко ти моя,

У собі чую кликання могутнє:

Із моря мого "я" встає зоря

Й веде мене в минуле і в майбутнє.

Веде на мить у сумерк тисячлїть,

У темний пралїс бою за існїння

І шле мене в майбутності блакить,

У ясний світ нового покоління.

В огні палкім... де нагло ми?.. Де дім?..

Де темна ніч і сонний спокій лежі?

Пливем по океані зорянім...

Завішені на вічності розмежжі.

Блакитний шлях по безконечностях...

Ти тулишся усім єством до мене,

Тебе пройма якийсь таємний страх,

І слово говориш, пристрастю натхнене:

— Боюся я... тремчу... згублюся я...

Тебе утрачу й розпливуся млою...

Вгорни та заслони мене, хай я

Не бачу прірви ген... там... під собою.

Аж ось тепер шлях нам огонь роздер

І зорі стелять нам вінець весільний.

Грім грає нам могутню пісню сфер

І світ паде у вир чуття похмільний.

— Цілуй мене, ах, зацілуй мене,

Одно єство ми, божество обнови.

Хай буря світ лукавості здмухне —

Ми створим світ із нашої любові.

* * *

Ген сонце йде... Я буджусь... Де ти?.. Де?..

Я сам... Я все був сам. Мені так сумно.

Сіріє ніч, і сірий день веде —

Ох, чом, життя, смієшся з мене глумно?..

Як тільки мавка прочитала цю поезію, її всі почування вибухли стихійно.

Мерщій зложила картку, сховала її у викрій на розхвильованих бурхливих грудях, обома руками обняла за шию Йвана і гаряче, жагуче, шалено своїми устами впилася в його уста.

Іван, заскочений, скам'янів.

Спершу він тільки чув, що крізь його уста якесь могутнє, нагле, млісно-чародійне море оп'янілого, жагучого, солодкого вогню йому

вливається в душу, в серце, мозок, розливається на ліс, на землю і на небо, на всесвіт.

А він, як іскра в безконежному пожарі, затратив свідомість, хто він, де він, що з ним.

XXIV

Нараз він чує, як біля його серця чиєсь серце стукотить.

Одчиняє очі...

Немає нікого...

Очеретним шелестом іде питання з його уст:

— Мавко, де ти?..

Іван кладе руку на чоло і на хвилю дивиться глибоко в себе, в застигаючий огнений вир на дні душі.

Поволі оглядається довкола себе. На землі коло нього торбинка... Він підносить її. Сонно-глухо йде від нього в ліс питання:

— Мавко, де ти?..

Мовчки, німо дивляться на нього стіни зелені, закам'янілі струї сонця серед гілля, синява небес...

Нараз Іванові здається, що маленький, райський цей куток у гущі лісу — це труна.

Світ, вистелений мохом і травою, стовбурами зелені підпертий, небом нагорі накритий — це могила.

А в цій могилі, у труні лиш він один — і ця торбинка... Пам'ятка по ній...

— О ні, це не пам'ятка...

Її уста я чую на моїх устах... Чую серцем биття серця в її грудях... Вона тут... Чому ж я не бачу її?.. Вона сховалася від мене... Моя мавка — моя мрія — пустійка... жартунка, пустунка...

Він миттю зірвався й почав її кликати:

— Мавко, обізвися!

Вся його душа в ухо входить. Тихо.

— Мавко, моя весно, моє щастя, обізвися!

Прикладає руки до вух. Мовчання,

— Мавко, моя світляна мріє, де ти?..

Холодними кліщами тиша всовгується в душу.

Іван кличе, прохає, питає:

— Мавко, люба, ти сховалася?.. Жартуєш?.. Правда?..

Обізвися, прошу тебе!

Мені за тебе лячно, страшно...

І знов не чує відповіді. Івана охоплює жах. Він кидається в гущу, розглядається довкола, обшукує кущі, вільшину, папороть.

Ніде немає мавки.

Нараз йому здається, що вона до нього відгукнеться на слова старої пісні.

Він станув, оглядається кругом і просить:

— Люба, кохана моя, доле і світло моє ти.

Прошу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..

Оперся на сосну, щоб не впасти, коли слухає і чує, як гримить стомолотами його серце...

— Тепер... тепер вона відгукнеться...

Сота частина хвилинки — як вічність...

А з вічності ледве чутний шум іде від верховіття лісу...

Він до столика біжить.

Книжки лежать і спокійно ждуть... Скочив блискавкою в хатку.

Її капелюх у хатці... У дверях хатки кличе, боєм битий:

— Мавко, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..

Надаремне.

— Не чую вже ні голосу, ні гомону її...

Іван біжить у напрямку зеленого віконця гущі, звідки мавка вперше показалася йому, перед ним; стає та блудними очима дивиться і дивиться...

Тре чоло руками, а з його грудей, немов стогін умираючого, продирається одчайний шепіт:

— Її лице... і усміх... і розмова... поцілунок — це тільки сон моєї божевільної уяви...

Все те був порожній... марний... пустий гомін...

Облапує руками зламані гілки в віконці.

— Це дійсність... Це ж вона зробила...

А може, не вона?..

Миттю скочив у свою хатинку.

З розкішшю і з жахом дивиться на капелюх.

— Відкіля він тут узявся?..

Це привид... Бере його до рук. Притулює уста до нього.

— Це дійсність...

Як же погодити цю дійсність і цей сон?..

Од такого сну і від такої дійсності людина мусить збожеволіти.

— Ах, небо, земле, доле,— я божевільний!

Щоб втікти від себе і зловити і спасти останню думку, Іван кидається крізь віконце у гущавину, розхиляє, розриває, перескакує зелену повінь кругом себе, як бурун малі хвилі моря, і вискакує на битий шлях у лісі.

Не видно нікого. Біжить, біжить, як вітер. Он там дорога скручується. Цей скрут — його надія або смерть. Стає на скруті.

В самотнім лісі там — далеко перед ним на шляху... хто це?

Ах, радості! Вона! Він біжить, як буря. Легкий гомін його кроків ліс передає комусь. Хтось оглядається, стає. Він уже лиш десять кроків перед нею. П'яний радіщами Іван кличе:

— Мавко, моя доле, чом?..

— Стійте! — каже мавка,— не зближуйтеся до мене...

Іванові коліна затремтіли.

— Сон... гомін...

Чує голос:

— Вертайтеся назад! Не стійте тут!

Він слухає — оніміль, зледеніль...

— Чому ж так дивитесь? Вертайтеся назад!

Він хоче обізватися, її спитати, їй до колін припасти, розказати їй свій біль, свою тяжену муку.

Однак його уста таємна сила мов замурувала. Він обертається і йде назад.

Несе страшну, безкраю пустку в грудях. А з тієї пустки щось виповзує понуро та виблимує ледяно, ніби гострий, сталевий, закривлений кінець коси несамовитого косаря... Якась ледяна голка вверчується в душу Івана й будить думку:

"Оце дійсність..."

Щось силує його пристанути. Він обертається. Вона стоїть. Ах, чому вона стоїть?..

Він ховається в кущах і здалеку на мавку дивиться і дивиться...

Біля нього старезна сосна.

З неї сторчить кінчастий, гострий сук.

У тисячній частці хвилики оглянув сук і в тисячній частинці хвилики виніс непохитне рішення: — Коли вона рушиться з місця... лиш маленький зробить крок у напрямку до свого дому,— він зірветься, від сосни відступить, розженеться й з усієї сили в голову собі вгатить цей твердий, кінчастий, гострий сук... кінець...

* * *

— Чому вона не йде?.. В один, у другий бік? Туди, де смерть або життя — для мене?.. Для мене?.. Життя?.. Ха-ха-ха!..

Здовж пня сосни нараз Іван обсунувся додолу.

Вся кров ударила йому на груди. Він дивиться... і очі тре... не вірить...

— О, ясні сили!.. Що це?.. Вона назад іде у ліс!.. Назад іде у ліс! Вона до мене йде!.. До мене йде!..

Він хоче вибігти з гущавини назустріч мавці. Одначе друга думка верх бере. Він боїться показатись їй. Боїться голосу, що говорив так різко.

Як вона його тут нагляне, може, стане і до нього вже не прийде?..

Хай триває якнайдовше та світляна і солодка, веселкова злуда й віра, що вона до нього йде... вертається до нього...

Як тихенько тіні ночі стеляться на трави, зелень, на верхів'я лісу, так Іван без гомону і шелесту біжить гущавиною.

Прибігає до стола при хаті.

Сідає при столі і застигає, дивлячись у зачинене віконце листя.

Тільки його очі, у котрих тепер уся його душа живе, блистять і мерехтять промінням і вогнем.

А човенце, що серцем зветься, кидається дико в грудях серед бурі пристрасного очікування і надії.

Хоч Іван, тримаючи в обіймах мавку, почував себе єством богам рівним, то проте в найближчій хвилині здавалося йому, що ця казкова, вимріяна височінь, на котрій він опинився, нагло завалиться і він разом із мавкою-граф'янкою впаде в якесь безвихідне провалля.

Іван не міг одігнатися від думки, що занадто широка життєва яруга поміж нею й ним. Занадто слабкий, неприродний, павутинно-тонкий міст, котрий звела химерна доля понад цю яругу. Отже, що почати? Чи усе забути та віддатися спокійно і бездумно радощам кохання з мавкою?

Чи байдуже ждати, аж цей височенний міст одного дня неждано розвалиться й западеться?

Іванові було байдуже донедавна, що в найближчій хвилі станеться з ним.

Та тепер його душа, осяяна любов'ю мавки, до непізнання змінилася. В ній зродилося палюче, пристрасне бажання для мавки жити, а як ні, за мавку вмерти. Але і в одному, і в другому випадку уважав себе Іван негідним мавки.

Адже її любов до нього — це для нього разом: небо й сонце, мрія і весна, це рай, котрого й найбуйніші книги змалювать не в силі. Це безконечне щастя, про котре святе письмо говорить, що його не бачило ще досі око, ні не чуло вухо.

Що ж він, Іван, дасть у заміну мавці за її любов до нього?..

Хвилинами здавалося Іванові, що буде добре, як її любов до нього стане лиш недовгою химерою аристократки.

Або буде добре, як він хоч би й завтра утече в світ за очі, щоби не дожити того дня, коли вона до нього скаже:

— Ти мені вже набрид...

Така його утеча в світ, йому дала б оце одне добро, що він від неї не почув би тих страшних, убивчих слів...

А найважливіше: світ не видавався би йому такий страшенно чорний, бо він скитався би по нім із полум'ям мавки — мрії у своїй душі...

Однаке зараз же Іван лякався отаких думок.

"Від неї утікати? Ні! Ніколи! А як вона сама мене відкине?.. Що ж тоді?"

На другий день після першого цілунку мавка запитала Івана в лісі:

— Чого так посумнів?..

— Важко знести тягар горя, та ще важче подвигнути безмір щастя.

Мавка пригорнулась до Івана й обняла його за шию. З того моменту вони почали собі "тикати".

— Твій вірш про дівчину-гомін і вірш "Ти і я", за який я тебе поцілувала, свідчать про твій великий поетичний талант. Я горда за твій талант і хочу стати твоєю музою, щоб ти міг написати геніальний твір.

Іван закликав одушевлено:

— Моя душе, моя музо, ти дійсно будиш у мені талант, про який мені не снилося ніколи. Та мене у землю втоптує ота жахлива дійсність, що коли ти, під суспільним оглядом, є небом, що на землю впало, то я собі ніщо, ледащо. З надмірної любові до тебе, прошу тебе: позволь мені приготувати несподіванку для тебе і з тією метою поїхати завтра до Львова...

— Невже ти мені не скажеш, яка це несподіванка?..

— Яка ж би то була несподіванка?

XXV

Щойно після двотижневого побуту у Львові Іван вернувся до своєї хатки в лісі. Було це пополудні. Мавка вже сиділа біля хатки, виглядаючи

його. Коли побачила Івана, радісно стрибнула й побігла до нього, мов ласичка.

Нагло зупинилася й закликала:

— Лісовику, що це?.. Чорний елегантний стрій, лискучий ковнірець... шовкова краватка-метелик... Ти виглядаєш, наче принц із казки, і як натхнений поет. А проте я гніваюся на тебе.

Невже ти мусив задля цієї несподіванки для мене кинути мене аж на два тижні?..

Іван усміхнувся:

— Ні, моя музо, не це несподіванка. Признаюся: мені забракло фантазії. Тому вибач мені, що я не був у силі на що інше здобутися, лиш на оці книжки.

Тут Іван передав мавці гарно оправлені томи Шевченкового "Кобзаря" і дуже гарне видання Шекспіра.

— Це для мене дуже мила річ, але і вона не в силі виправдати твого аж двотижневого перебування у місті. Іване, я на тебе дуже гніваюся...

Іван усміхнувся загадково і сказав:

— І досі є за що... Однак тепер... Прошу прочитати оцей документ.

Мавка скоро взяла документ у руки та читала: "Свідоцтво зрілості.

Іван Куценко, вік 24 роки, здав гімназійний іспит з відзначенням".

З рук мавки упав документ на землю. Мавка глипнула на Івана зчудованими очима, опісля підняла папір й сховала у викрій на грудях.

Пригорнулася до нього, обняла за ший й, дивлячись йому сердечно-ніжно в очі, клопітливо обізвалася:

— Іванчику, скажи мені... як виглядає поцілунок з відзначенням?

— Не знаю,— сміявся Іван.

— В такім випадку, як це ти матуру здав з відзначенням?.. — жартувала мавка.— Взагалі розкажи мені з самого початку, як тебе допустили до матури?

Іван коротко розказав:

— Знаєш, моя музо, я їхав до Львова з почуванням людини, котра, як це кажуть, поривається з мотикою на сонце.

Я ніколи не був би зважився навіть думати про щось подібне, але причина, чому я впав на таку думку й виконав її, не залежала від мене, лиш знаходиться поза мною.

— Де ж ця причина? — цікавилася мавка.

Іван усміхнувся:

— Вона тут... Називається втілена краса, доброта і мудрість: моя весна-мавка.

Мавка засміялася.

— Коли директор гімназії мене побачив, зараз мене пізнав і дуже зрадив, як довідався, що я хочу сісти до матури.

Якраз на другий день мав розпочатися письмовий іспит зрілості. І хоч я не мав усіх документів, він допустив мене до іспиту. Дванадцять днів пізніше я сів до усної матури.

Велике вражіння зробила моя відповідь при іспиті з української літератури на питання: "Що це таке поезія?"

Я хотів відповісти шаблоново, як воно стоїть у шкільних підручниках.

Але в тій хвилині явився переді мною твій образ. Твої очі усміхалися до мене, а твоє золоте волосся чародійно-творчими проміннями ввійшло у мою душу, а твої уста і вся твоя постать говорили так до мене:

"Дивися на мене і відповідай..."

І я відповів:

"Поезія — це казка, вичарована з життя, й життя, вчароване у казку".

Тоді інспектор запитав:

"Ну, як же ж ви докажете правдивість вашої тези?"

Я дав ось такі докази:

"Історія всесвітньої літератури вчить, що найвизначніші поетичні твори найбільших поетів мають непроминаючу вартість. Коли ж я застановлявся над причиною того явища, то прийшов до переконання, що вона лежить у гармонійній злуці життєвого і казкового елементу у творчості тих велетнів духа. Чи візьмемо під увагу Гомера, Софокла,

Данте чи Шекспіра, Сервантеса чи Гете, всюди в їх найбільших творах життя замкнене в казку, казка замкнена в життя".

На прохання мавки Іван мусив розказати всі подробиці матурного іспиту, а кожна відповідь Івана й кожне його слово незвичайно її цікавило.

Вона раділа й була горда з того, що учені люди думали про Івана те саме, що вона. Тому вона сказала жартом, що вона надалася б на дуже корисного члена іспитової комісії для відкривання і належного оцінювання талантів. Іван радів думками мавки і дивився на неї з невимовною любов'ю і вдячністю. Його душа була в тій хвилині подібна до рослини, що досі мусила в'янути в темнім підземеллі, а тепер якась чудодійна сила відвалила каміння і скелі з-над неї та показала їй весь безмір життєтворчої сили сонця.

І те сонце не жаліє йому свого світла і тепла.

Воно було б в силі навіть і з далеких просторів розвивати буйним квіттям Іванове життя. Однак воно тим не задовольняється. Те сонце зійшло з вершин на землю й ось тепер воно сидить на Іванових колінах.

— Мені здається, мавко, моя весно, що хоч я стратив два тижні в місті, то ти таки вдоволена моєю несподіванкою?..

— Так, Іване. Тепер я думаю над несподіванкою для тебе.

— Яку ж ти могла б мені зробити несподіванку, коли ти сама для мене є таким несподіваним небесним даром, що про нього не лиш я, а взагалі людина не могла би навіть найбуйнішою уявою мріяти?

— Ти сильно перебільшуєш. Я щойно думаю стати тим, за що ти вже тепер мене маєш. І для того щось таке зроблю, з чого, як думаю, ти

будеш задоволений. Чи ти сказав усе своєму батькові, що ти здав матуру?

— Ще ні. Я вважаю своїм обов'язком поділитися тією вісткою з тобою перше.

— Чи пізно вже? Сонце ще досить високо, оскільки його тут видно поміж гущею сосон.

Іван поглянув на годинник: шоста година.

За радою мавки обоє постановили ще сьогодні піти до Іванового батька.

XXVI

Перший раз мавка йде разом з Іваном у село.

Хоч Іван чується в її товаристві гордий, як цар, і щасливий, як само щастя, та проте деякі хмарки отінюють його думки. Він не може затаїти їх і щиро каже мавці:

— Знаєш, моя музо, я боюся двох речей...

— Яких? — питає мавка.

— По-перше: коли твоя рідня довідається, що ти йдеш селом зі мною разом, можеш мати неприємності...

— Смійся з того, Іване. Мені тільки залежить на тому, щоб моя бабуса все була зі мною в згоді. Я радію, що вона мене розуміє. Нічого я не затаювала перед нею і не думаю затаювати.

Іван подумав:

"Невже графиня знає все? Невже вона потокає всьому, що її внучка робить?.."

Уже хотів спитати про це мавку, та в останній хвилі змовк.

— Яка ж це друга річ, котрої ти боїшся?

— Ти, моя весно, ввійшовши у селянську хату, розчаруєшся...

— Чому?..

— Знаєш... ти дитина, вихована у виставності, серед гарної та блискучої обстановки. А що побачиш у селянській хаті?

— Не кажи так, Іване. Мені не першина зайти до хати селянина. Простота селянського життя мені подобається. А щодо вдачі селянина, то чи знаєш, яка різниця між аристократом і між селянином? Селянин забруджує свою одягу, пан ховає бруд у свою душу.

Тепер обоє вийшли на доріжку, що вела в село.

Вся доріжка встелилася чатинням, з-поміж котрого ледве було видно слід коліс. Над мавкою й Іваном поспліталось гілля молодих сосон, неначе дерева простерли рамена над ними і благословили їх.

Із усіх усюдів сосни посилали молодятм пахощі живиці, від якої груди розширялися і радувалась душа.

Недалеко видно було кінець лісу і у тому місці, на долині, вільний отвір над доріжкою, залитий променисто, мінливо-золотою смугою палкого сонячного дня.

Коли обоє вийшли з лісу, побачили малу, зі старості похилену хатину, а перед нею гралися на вигоні маленькі діти.

Як лиш побачили мавку і Івана, перелізли скоро через пліт і поховалися в коноплях.

Мавка, сміючися, приблизилась разом з Іваном до тину та побачила, як із конопель дивилася на неї боязко цікава пара великих, синіх дитячих очей. Вона почала кликати дитину до себе, однак дитя устромило палець в уста й показувало охоту пірнути глибше в коноплі.

Іван дав мавці в руки бублик і поволі мавці вдалося довести до того, що дитина перелізла через тин і станула перед нею. Була це, може, чотирилітня дівчинка з русявим, майже сиво-білим волоссям, одягнута тільки в довгу сорочинку, повну плям.

Коли мавка подала дитині бублик, дівчинка знов скочила на пліт, аби утікати в коноплі.

Іван її поставив знов на землю і сказав до неї:

— Бачиш, дитино, панна така добра з тобою, а ти втікаєш. Це не гарно. Стидайся!

Коли другі діти побачили, що нема чого панів боятися, вийшли з конопель, і кожне дістало по бублику.

— А де тато й мама? — запитав Іван дівчинку, що перестала соромитися.

— Пішли на панське,— відповіла дівчинка.

— А хто хату пильнує?

— Я,— відказала дитина.

Мавка погладила малу господиню по голівці і заглянула до хати.

Побачила глиняну долівку з вибоями, стару скриню замість стола, в куті нужденне ліжко, під стелею кілька старих образів, на котрих святі аж очі примружили та уста повикривляли, так їх довкруги обсіли мухи. На лавці під печею стояв горнець і так розпер боки, неначеб бозна-які скарби зберігав. Мавка глянула всередину та побачила лиш кілька варених бульб із лушпайками. Вся хатина запалася одним боком у землю та нагадувала жебрака, що в найближчій хвилині впаде. Мавка шепнула щось Іванові, котрий зараз вийшов з дітьми з хати і лишив її саму. Тоді вона зняла образ божої матері, вложила щось позаду межи цвяшок і образ і повісила малюнок на давнє місце. Опісля закликала Івана з дітьми до хати і сказала:

— Діточки, коли прийде тато й мама додому, то скажіть їм так: "Тату, подивіться добре за образи, й вони вам щось дадуть".

— Ну, як ти, маленька господине, скажеш татові?..

Дитина повторила:

— Тату, подивіться на образи, а пані щось дадуть.

Накінці вдалося мавці вивчити дитину, що і як говорити.

Коли обоє пустилися в дальшу дорогу, мавка обізвалася:

— Не перший раз доводиться мені бачити бідних людей і їх життя. Однак сама не знаю чому сьогодні перший раз якась добра сила спонукує мене до наміру добро зробити людям у селі?

Тут мавка глянула на вечірнє сонце, якого золоті проміння злилися з її кучерями в мерехтливо-самоцвітну, чарівну мережанку.

Іван глядів збоку на її осяяне лице з почуттям великої пошани і зворушення, не наважився докинути від себе слова.

Обоє увійшли між два ряди струнких тополь, яких листки зашелестіли ледве чутно, так, немов собі передавали якусь радісну новину. Мавка узяла за руку Йвана й сказала:

— Передовсім мені важко дивитися на те, що бідні люди у селі живуть у таких марних, напіврозвалених хатках. Для того перша річ, яку я думаю зробити, буде: я дам людям частину лісу, щоб вони могли собі поставити нові хати.

У відповідь Іван мовчки поцілував мавку в руку.

За тополями переступили перелаз та увійшли на леваду, за якою виринула хата Іванового батька, схована між яблунями й грушами.

XXVII

Коли переходили стежкою, що вела крізь город, наглянула їх обоїх Йванова сестра Маруся.

Сховалася за угол комори і з-поза яблуні, що притикала до угла, придивлялася хвилинку. Пізнала відразу мавку, а брата не могла пізнати, так його змінило нове, чорне убрання. Коли ж набрала певності, що це Іван, вийшла із-за угла та побігла їм назустріч. Була така схвильована, що не знала, як до обоїх заговорити і як поводитися. Всі троє вийшли на подвір'я й тихо станули за старим Куценком, який сидів на колоді і клепав косу. Хвилину всі троє стояли мовчки та чекали, аж старий обернеться. По кількох хвилинах батько перестав клепати, глянув перед себе на грушу, що палахкотіла в золотім вечірнім сяйві сонця, і на

ластівки, які кружляли понад грушею. Хвилину так дивився, опісля зітхнув і вимовив:

— Великий боже!

Потому глянув знов на синє небо, що рожевіло довкола сонця, й запитав:

— Як там погода на завтра показує?..

— Добра буде косовиця... — обізвався несподівано Іван.

Батько обернувся і з великого зачудування відчинив широко очі та дивився мовчки з косою у руках на сина й мавку. Коли ж Іван йому сказав, що здав матуру, й мавка прочитала йому свідоцтво, старий Куценко положив косу на клепало, підвівся поволі на ноги і тільки кліпав очима, якби щось собі нагадував. Опісля закликав:

— Хай з мене жидівський кінь, як я щось тут розчовпаю...

— Ось маєте,— сміялася мавка,— ви, батьку, того тільки все собі бажали, щоб ваш син скінчив гімназію, а тепер, як він матуру здав, ви не розумієте нічого...

— Ясновельможна панно граф'янку, яким же ладом це можливо?.. — дивувався батько та додав: — Або мене з пам'яті вже викинуло, або в голові мені щось попсувалося...

На запевнювання мавки старий відповів:

— Прошу ясної панни граф'янки, я простий хлоп, але вибачте, я розумію, що матуру здати — це не те, що косу виклепати.

— То ви, тату, не вірите? — сміявся Іван.

— Сину! — закликав старий з вибухом батьківських почувань,— дай тобі боже, щоб ти навіть римським папою зістав. Але вибач, що неможливе, то неможливе...

Мавка усміхнулася:

— Батьку, адже це правда. Тут на тім папері стоїть чорне на білім.

— Прошу ясної панни,— мужик і папір подібні до себе, бо що лише на світі найтяжче й неможливе, все те мусить і мужик, і папір на собі двигати...

Мавці та мужицька думка так подобалася, що вона вхопила радісно старого батька за руку і закликала:

— Батьку! Чому ж ви не вірите?

— Прошу пані, нині світ такий, що нема ніде чуда. Як же мій простий селянський розум може у моїй голові якусь розpartiцію зробити, коли я тепер, наприклад, мушу дивитися аж на три чуда...

— Які?.. — дивувалася мавка й Іван.

Батько викладав:

— От, наприклад, перше чудо: мій син Іван то тепер не мій син, бо я його не пізнаю... Це, рахувати, якийсь ковнірований пан з чужої парафії... А друге: ясновельможна панна граф'янка завдають собі труда й роблять нам ласку, що приходять до нас подивитися на нашу мужицьку біду... Хіба це не чудо?.. А вже третє чудо — то таке велике, що не знати, чи навіть сам святий Микола його втяв би...

— Яке ж це чудо?.. — чудувалася мавка.

— Таке, що ніби мій син Іван матуру здав...

Іван мусив докладно розказати, як і коли він поїхав до Львова, як він затаїв мету своєї поїздки перед усіма людьми, і яка то велика комісія при maturі взяла його розум в обертаси. Але батько весь час слухав синового оповідання з недовір'ям. Аж коли Іван згадав, як-то професори посадили його за великий зелений стіл, батько стрепенувся, начеби прочунав із важкого сну та запитав з ознаками великого зачудування:

— Зелений стіл, кажеш?.. Аж тепер мені у голові щось розвидняється... Воно щось ніби так, якби в тому всьому було зерно правди...

Коли ж Іван додав, що він по виступі з гімназії майже ніколи не розлучався з книжками й, сидячи самотньо в лісі, думав і читав, батько пригадав собі, як його застав там з книжкою в руках. Ця пригадка розвіяла в нім останки сумніву. Він узяв ще раз свідоцтво в руки і, тримаючи його догори ногами проти сонця, обмацав пальцями папір, опісля у святочному настрої і з глибоким переконанням промовив:

— Печатка є... як має бути... Ну, хоч я темний хлоп, але, мабуть, цей папір не бреше.

В тій хвилині на подвір'я в'їхала, немов гора, велика фіра сіна, на котрій сидів Іванів брат Микола. У проїзді попід ясінь Микола приляг до сіна, щоб його не зачепило гілля ясеня. Батько закликав до Миколи:

— Злізай, сину, зараз і сюди ходи!

Микола, побачивши мавку, сказав:

— Слава Ісусу Христу!

Потім до батька:

— Хай тільки сіно завезу на тік.

Старий Куценко попадав у чимраз більше зворушення. На його обличчі виступало почуття вдовolenня і гордості.

Та над усіма тими почуваннями брало верх каяття за важку кривду, заподіяну ним синові. Коли Микола заїжджав з сіном до стодоли, старий обізвався схвильованим голосом:

— Вибачте, ясновельможна граф'янку, я бачу, що замість бути ті три роки синові батьком, я був для нього ворогом.

Та заки мавка й Іван могли відповісти, надійшов Микола, а старий закликав до нього:

— Миколо, чи ти знаєш, що ти нічого не знаєш?..

Коли Микола дивувався тим питанням, батько знов закликав:

— Ясна панно, Іване, Миколо, Марусю, ви і все село знаєте, що і як було. Тепер хай ціле село знає, як є і як буде. Миколо, збери хлопців і зараз мені біжи на дзвіницю і в усі дзвони вдар! Хай світ знає, що мій син Іван матуру здав! А як люди збіжаться, то скажи їм, що, як і куди. І скажи їм, що за три дні, в неділю, по службі божій, я запрошую ціле село на празник.

— Тату,— обізвався Микола,— може б, то воно якось інакше... Люди будуть думати, що то якийсь похорон або десь горить...

— Як? Похорон? А нащо тобі язик вертиться в роті? На те, щоб ти все людям розтовкмачив, що до того, що ти сказав "горить", то воно

справедливе! Так має бути! Хай горить! Бо правду сказати: або ж то серце й душа не горить із такої великої радості?..

Микола зауважив:

— Але панотець буде сердитися...

— Хіба жаль йому дзвонів? Дзвони так, щоб дзвони трісли! Я справляю нові! Як мій син матуру здав, то на те мене стати! Зараз біжи! Раз, два, три!

— Пожди трошки, Миколо,— обізвався Іван.— Тату, я вам раджу: не робіть того. Село і так довідається. Дзвонити, тривожити людей — це не добрий спосіб.

Батько зробив заперечуючий рух рукою.

— Сину, це, розумієш, такий інтерес, що дзвони мусять бути у роботі. Бо скажіть мені самі, ясна панно граф'янку, для чого дзвони мають лиш тоді дзвонити, як горить, або коли хтось умре?.. А як мужик у своїй тяжкій маркотності раз лиш у житті впаде в таку кунтентність, якби нагло хтось його вхопив за чуб і кинув аж на сам верх неба — то дзвони мають мовчати?.. Га?..

Іван і мавка тішилися мовчки radoщами батька, який сказав тепер Іванові:

— Ти, сину, справив мені таку велику, несподівану радість, що моє серце до мене кричить: "Не може бути інакше!".

Бо те, сину, що ти зробив — то божя й людська хвала. Це, розумійте, добрі діти, щось таке, що, уважайте, я, простий хлоп, не вмію того словами сказати. Для того хай за мене дзвони скажуть! Ну, біжи, біжи, Миколо, ан, цвай, драй!

Аж коли мавка сказала, щоби Микола послухав батька, він побіг на дзвіницю.

Тепер старий Куценко почав дякувати граф'янці і сказав, що Іван вийшов в люди завдяки їй. Коли мавка це перечила, старий відповів:

— Уважайте, ясна панно граф'янко, як це було — от, хай сам Іван скаже. Він не хотів слухати нікого, ні директора гімназії, ні професорів, ні мене, ні матері, лиш вас послухав. Та й не диво, бо ви, ясна панно граф'янко, подібні, вибачте, до молоденької божої матері на образі в моїй хаті.

Мавка засміялась і вже мала відповісти, але батько й Іван запросили її до хати.

Мати ще не вернула з поля, тільки сама Маруся поралася в хаті і була в розпуці, як панну граф'янку прийняти. Коли мавка ввійшла всередину, Маруся вхопила її за руку, поцілувала, посадила її біля стола і, станувши перед кухнею, закрила запаскою очі та почала плакати. На питання мавки Маруся відповіла:

— Я не знаю, паннунцю, чим і як вас прийняти... Не маю ні одної золотої ложечки для вас, ані...

Мавка закликала радісно:

— Але ж, Марусю! І через те плакати?

XXVIII

Нараз — крізь відчинене вікно вдарив усіх у хаті нагальний, ревучий, а проте мелодійний і могутній, голос дзвонів. Так потряс повітрям, що листки калини, яка росла перед вікном, захиталися легенько. Чим довше тривав їхній гомін, тим більше змінюлася постать старого Куценка. Його

голова, досі все похилена, почала поволі підноситись догори, на його обличчі розливалася ясними хвилями радість, яка переходила у захоплення. Він кілька хвилин слухав поважно, опісля показав пальцем у напрямі вікна, глянув на Івана і на мавку і прошептав таємно:

— Чуєте?..

Звернув очі на образ божої матері й перехрестився тричі. Глянув на мавку й на Івана з найбільшою пошаною та подивом. Перед його душею промайнули блискавицею три роки важкої долі батька й сина, й батько запитав тепер радше себе, ніж других:

— І звідкіля те все прийшло?.. І що далі буде?.. Великий боже!

Іван і мавка зауважили зворушення батька і дивилися на нього самі схвильовані, тим більше що голос дзвонів заточував чимраз голосніші кола і торкав душу нагальним і сердечним, а при тому загадковим голосом, неначе походив від дзвона незнаної майбутності...

Нараз батько, глянувши на образи, став кулаком, неначе тараном, бити себе в груди і, звернувшись до Івана і до мавки, закликав розкаяним голосом:

— Сину... і ви, ясна панно... вибачте мені, бо я великий грішник...

Іван обняв батька, легенько його поклепав по плечах і говорив до нього м'яко:

— Тату, ми всі грішні. Не згадуйте того, що ми всі вже давно забули.

Вже сонце заходило, як Іван вийшов з мавкою, щоб одвести її додому. На прохання старого мавка обіцяла прийти на празник, який старий задумував справити з приводу матури сина.

Батько ходив тепер сам по подвір'ю, заслуханий у гомін дзвонів. Здавалося йому, що їхній голос котиться до нього зі щораз більшою силою і сколихує не тільки його душу, але торгає за чуби дерева, б'є землю, будить небо. Від того гомону ішли старому мурашки по спині, і він чув, що якісь могутні крила поривають його, щоб кинути його бозна-куди. В таку хвилину батько приставав у ході й говорив сам до себе:

— Нема що казати. Микола добре дзвонить.

А коли повітря принесло йому всю силу голосу і батькові здавалося, що металевий гомін навіть і мертвих розбудить, тоді захоплено він кликав:

— А нехай же його!.. Добре дзвонить!

Кінець першої частини

Частина II

I

Празник, що його сьогодні старий Куценко справляє з приводу матури свого сина, стався подією в селі. По-перше, все село не могло вийти з дива, яким це чином старий Куценко, що зі скупості вигнав сина з хати, тепер так розщедрився, що цілу громаду запросив на празник? По-друге: де і як він помістить, і як та чим прийме всіх гостей?

Адже це, мовляв, не такі собі звичайні-от хрестини чи весілля, поминки або толока, на котрі зійдеться трошки людей, трошки собі вип'ють, трошки з'їдять або ні, трошки забавляться, та й на тім кінець. Тут, пане добродію, велика гонорова справа. Як же ж ту гонорову справу поладнати навіть такому багачеві, як старий Куценко, коли на його обійстя увалиться тьменна тьма людей, наставиться до нього тьменна

тьма ротів? Їй-богу, замість гонору готова з того всього вийти якась нова халепа, замість паради — сміх і хрія.

Всі ті сумніви, питання й зацікавлення мали такий наслідок, що до старого Куценка по богослужінні почав сунути народ, як вода, що прорвала греблю. Рідко котрий селянин був ласий на "оказію", чи пак на хапатню. Майже всі вони міркували, що це не буде справжній празник, але якась нова комедія, яких уже стільки Куценко показав людям.

Навіть вїт Луць Саган іде до старого Куценка з мішаними почуваннями. Та все-таки з його поважного обличчя так і видно, що його думки силкуються розплутати той дивний вузол, у який перемінилася душа старого Куценка. Вїтові величезні вуса, бачиться, також попали у задуму. Вони тепер подібні до двох свіжо виправлених віників, що намагаються вимести з вїтової душі всі тіні загадковості, неясності й непевності.

— Здорові були, пане начальнику, куди так бог веде? — спитав його заступник вїта, господар Кость Єгомость.

— Ніби ви не знаєте, Костю? Куди люди, туди й вїт.

— Значить, ідете до Куценка на баль?.. — усміхнувся Кость.

— Аякже,— відсміхнувся вїт.

Оба порівнялись і йдуть разом.

— Що таке до того старого Куценка знов приступило, пане начальнику? Бо я ані в зуб не розберу нічого. Здав йому син матуру — ну гаразд. Але скажіть самі: нащо у дзвони бити та людей лякати?

Вїт викладав:

— Ви нагадали дзвони. Го-го! Це неабияка історія. Бо подумати тільки: як палиця, устромлена у муравлище, або як та нагла громовиця, так те небувале бамкання ударило на спокійну громаду. Люди з хат вискакують, сусіди сусідів питаються, що сталося?.. Рух, біг, метушня, крик, переляк. Навіть хати так, якби ожили і витріщеними вікнами, немов очима, одна одну питає:

— Що це таке?.. Війна, зараза чи страшний суд?..

Я палицю в руки та й біжу до дзвіниці. Видряплюсь наверх і що там бачу? То не хмара мух прилипла до ниток, замочених у меді, то так густо до дзвонових шнурів начіплялося народу: до малих дзвонів смаркачі, а до великих парубки, ба навіть вусаті старигани. Я станув серед них, палицею у підлогу гримаю й до них кричу:

— В ім'я закону — тихо!

Але де-де! Вони всі, якби їх якийсь пристрій найшов, навіть не бачать мене. Ціла дзвіниця стогне, хитається, ось-ось перевернеться й гримне — чиста руйнація буде! А Куценків Микола з другими парубками так шарпає за шнур, що найбільший дзвін раз у раз перекидається догори серцем, цілу дзвіницю розгойдує і вже, знаєте, не дзвонить, а захлистується. Я Миколу за карчило та кричу:

— Хто вмер?

Ледве-ледве я довідався від нього, що це його батько видзвонює світові матуру свого сина. Тоді, знаєте, щось таке приємне мене кольнуло у грудях, і я зараз подумав:

— Хоч я, рахувати, вїт, але... ех! Нехай я собі молоді літа пригадаю...

Але якраз тоді, як я розмахав найбільший дзвін,— бий тебе божя сила! — нагло на дзвіницю якийсь вітер привіяв до мене нашого панотчика... Як мене наглянув, так і скам'янів.

— Хто ж це такий умер, що аж війт власноручно дзвонить? — запитав по хвилі панотець.

— Хлопський цар... — кажу я.

— Що за хлопський цар?..

— Смукток вмер, панотче!

— Не розумію...

Я лишив людей, хай далі дзвонять, а сам з священиком зійшов з дзвіниці на долину й вияснив йому в чім діло... Він спершу сердився, хитав головою, та вкінці подобрів і каже:

— Це справді чудо, що Іван матуру здав. Я вважав його пропащою людиною.

— Так думала ціла громада. А тепер той блудний син навернувся. І скажіть самі, панотче, чи ж не варт він трошки того бамбаламкання?

— Ну, хай уже буде,— відказав священик і пішов додому.

Тепер обидва йдуть вузькою стежкою через пшеничний лан.

Війт поглянув угору:

— Небо ясне й синє, аж за очі хапає.

Кость додав:

— Ледве кілька білих хмаринок. Лежать на небі, як ті божі подушки. Дощу не буде.

— Так не треба. Незадовго можна буде братися до серпа.

Хвилину йдуть мовчки.

— Пане начальнику,— обізвався Кость Єгомость,— мені здається, уважаєте, що з тим старим Куценком річ так мається: з нього був глитай, непотріб, він, як нелюд, марнував життя свого сина, а тепер той боляк у ньому нагло тріс, і він хоче показати, що він людина. Чоловік, мовляв, качається в болоті день, рік, десятками літ, аж несподівано щось у ньому закричить: "Досить уже! Обхаюч душу й вийди на божу стежку".

II

Коли ввійт і заступник увійшли на подвір'я, старий Куценко завів їх у сад, у котрому вони побачили таку картину: безліч народу сідала за стіл, який мав подобу великанської підкови. На ту величезну трапезу складалися частинно столи й лавки, позичені Куценком у сусідів, а другу частину стола штудерно змайстрував майстер Луць Семенюк з дощок і терлиць. Приємно вражало те, що весь той довжелезний стіл був накритий білими, як яблуневий цвіт, настільниками.

Старий Куценко завів ввійта й заступника туди, де сходились оба рамена стола-підкови. Це було почесне місце, на котрому вже сидів парох, панотець Стоцький, учитель Швед і Іван Куценко. Костя Єгомостя посадили біля пароха, а ввійт зауважив:

— Тепер маємо при столі двох єгомостів...

Серед загальної розмови, вибухів веселості та гамору, що подобав на бриніння та жужжіння бджіл в улію, напливали щораз то свіжі гості, яких старий Куценко й син Микола та помічники сусіди намагались порозсаджувати, як бог приказав. Одночасно звивалися біля стола господині, над котрими верх водив Омелян Рокита, що був кухарем при війську, а давніше теж кухарював на панському дворі.

Ходили чутки, що він одночасно пік, варив і у Куценка, і в сусідніх печах, аби при постачанні страв нічого не забракло. Також розказували, що де лише в сусідстві були які великі баняки, пузаті горщики, білесенькі тарелі, полив'яні миски та череваті макітри — все те кухар звербував, асентерував до служби на празнику в Куценка.

Здається, легше діло йшло з напівками. Тут було просто так.

Старий Куценко сказав сільському корчмареві:

— Мошку, на мій празник треба мені горілки й пива на кількасот людей.

Мошко, знаючи вдачу Куценка, остовпів і очі витріщив:

— Пане Куценку, ай-ай, що з вами сталося?.. ну?..

— Яке вам до того діло, що зі мною сталося? Ви, Мошку, доставите мені на мій празник для кількохсот людей пива й горілки. Розумієте?

— Вибачте, пане Куценку, я вас не розумію...

— Маєте, Мошку, п'ятдесят корон завдатку.

Мошко довго з недовір'ям позирав на гроші, опісля сховав їх, уклонився Куценкові аж до землі й закликав:

— Пане Куценку, тепер я вас розумію...

— Але мусите, Мошку, теж доставити чарок, склянок, дзбанків на пиво і так далі...

— Пане Куценку, я не знаю, скільки, що, як і куди?..

— Стільки, Мошку, щоб кожний гість міг випити...

— Ну, скільки має випити?..

— Е, ви, Мошку, до нічого. Стільки випити, щоб на ціле життя запам'ятав собі мій празник...

Щойно тепер Мошко зрозумів.

Розпочалася гостина. Але майже всі гості, посаджені перший раз у житті за такий довжезний стіл, заставлений щедро напінками та їдою, були заскочені та збентежені тією незвичайною гостинністю. Перед їх очима виринали в незатертих барвах образи минулого життя старого Куценка і його сина Івана. Вони не могли собі розтовкмачити, як цей батько, що з ненависті до сина готов був його віку збавити, тепер нараз ладен пів маєтку стратити на празник у його честь. Те, що Іван матуру здав, не всім селянам промовляло до переконання, тим більше, що багато селян навіть не розуміли, що таке та матура... Так, наприклад, коли гості почали пити та їсти, Онітро Мовчан, що був громадським чабаном, обвів очима всіх гостей і неспокійно запитав сусідів:

— Як-то?.. Гостимося самі?..

— Чому самі?

— А де ж та Матура!..

— Сидить, куме, в Івановій голові,— пояснив йому Панько Гавриш.

На те відповів пастух ображено:

— Ви, Паньку, думаєте, що як я вівці пасу, то в мене вже овечий розум. "Матура в голові сидить",— каже. Ото вигадав! Ні, ні, не здурите мене, Паньку...

Коли старий Куценко зміркував, що гостям щось не конче їється та п'ється, обійшов весь стіл та припрошував, та заохочував, як міг. Окрім того, прохав найповажнішу особу в гуртках по 10–12 людей, щоб узяла на себе завдання господаря і припрошувала. Так само Куценко прохав господині, які usługували при столі, щоб припрошували гостей не тільки словами, але й жартами та сміхом дбали про їхнє задоволення.

Поволі настрій підносився. Лиш один Іван Куценко був спершу неспокійний, опісля бентежився щораз — то більше. Розмова з священиком, учителем і другими людьми шкутильгала, не клеїлася. У міру того, як бенкет продовжувався, Іван Куценко сидів, як на грані. Лиш одна думка хвилювала раз у раз його свідомість:

"Прийде, чи ні?.."

Найближчі хвилини здавались йому такими довгими, немов ті каламутні струмочки, що сонливо течуть-сльозять у сіру вічність. Думав, що уже минуло десять хвилин. Глипнув крадькома на годинник: дві хвилини.

Нараз почувся за хатами туркіт коліс, і зараз же на Куненкове подвір'я в'їхав фаєтон. Ледве мавка висіла, фаєтон миттю протуркотів назад до двора. На подвір'я вибіг Іван і попросив мавку між гості у садок. Всі гості позривалися з своїх місць і нерухомо вдивилися в мавку. Лиш один пастух Онітро не міг витримати й сіпнув сусіда за рукав:

— А що, Паньку, не вийшло на моє? Панна Матура приїхала.

Тут Панько, пірваний у вир нестримних почувань, не зважав, чи це лицює, чи ні та голосно закликав:

— Наша ясна панна граф'янка за те, що не гордує нами, бідними селянами, за те, що вона наш ангел-хоронитель, наша добродійка і спасителька — хай нам живе сто літ!

І зараз же зотягнув високим голосом "Многая літа".

Другі підхопили мелодію, і з грудей кількохсот людей загомоніла настрічу зеленим садкам, золотим ланам, темному лісові й блакитним небесам пісня вдяки, сердечного побажання, пошани й любові.

Тут гармонія всіх голосів була така чиста і така могутня, що аж дивно було, як цей народ, який майже ніколи не співав у такому великому хорі, був у силі заспівати пісню по всіх приписам хоральної гармонії.

Мавка подякувала за побажання й подала руку найближчим особам біля себе. Іван Куценко попросив її сісти. На її бажання сів біля неї з одного боку Іван, а з другого його батько. Важко описати всю ніжність, заклопотаність, бентежність і тривогу, з якою Маруся, Іванова сестра, і господиня заходились коло того, щоб якнайкраще прийняти граф'янку.

Селяни дивилися на неї, як на божество, що нагло з казкових країн зійшло між них та полонило, заворожило і вчарувало їх своєю незвичайною красою, простотою і добротою.

Навіть липнева природа була захоплена тією дівчиною-мавкою. З своїх темних, незглибимих джерел вічної краси вона вичарувала сьогодні всі найкращі шати, всі найшляхетніші почування радощів і молодості, щоб ними одягнути, причепурити та захопити всіх людей, що тут засіли дружно круг великого стола. Тут, при цьому дивному столі сьогодні

щезли бідні та багаті. Горе, нужда, зависть, заздрощі й ненависть повтікали нині від людей та ховалися, неначе звірі по хащах, тернях і в підземеллі. Може, перший раз усі ті люди тут почули нині, що вони зичливістю з'єдинені брати й любов'ю опромінені сини великого народу.

Здавалося хвилинами, що сонце, осередок світу та життя, сховалося сьогодні між мереживо гілок і листя яблунь, груш і черешень, щоб зробити осередком справжнього духовного життя і людяності та душевного тепла і молодечого захоплення цю русяву істоту, яка себе назвала мавкою. Все у мавки тішило й захоплювало тих людей: її ніжна подoba, її обличчя, на якому мерехтливо грала кров з молоком, її срібний голос, а навіть те, як вона їла. Іван Куценко споглядав на неї і думав:

"То не волосся на її голові: це якесь понадсвітнє, казкове проміння, що замешкало у тім єстві та сіє довкруги добро, любов і радощі життя".

III

У величний святочний настрій при великому столі в садку Куценка всунулася тінь. Однак ніхто її не бачив, ні не відчував її.

Управитель Пенкальський, котрого мавка викинула зі служби за те, що хотів убити Івана Куценка, найнявся на службу у пана Гаєвича і став повірником його намірів і тайн. Це було тим легше, що вони обидва виступили завзято проти хлопських симпатій граф'янки Олени. Крім того, пан Гаєвич поборював граф'янку з маєткових причин. Він уже тепер терпів значні матеріальні страти тому, що його селяни-робітники, підбадьорені великою зарібковою підвишкою, яку дала граф'янка своїм людям, розпочали страйк, домагаючись такої самої платні, як у панни граф'янки. Та на тім не кінець. Пан Гаєвич був переконаний, що "пострілена" граф'янка Олена готова кожної хвили пальнути дурницю й відступити частину свого лісу або поля навіть цілком задарма селянам. А що тоді буде на його добрах? Або доведеться йому для заспокоєння збунтованої юрби, наслідуючи злощасний приклад Олени та зійти на

жебри, або бути днями й ночами непевним життя. Іншого виходу зі свого положення пан Гаєвич не бачив. Тому ходив, неначе зварений, проклинав на кожному кроці "хлопську" граф'янку та все промишляв над тим, як вибити їй з голови анархістичні, як-він казав, витребеньки.

Тому-то він доручив своєму новому управителеві Пенкальському стежити якнай докладніше всі кроки Олени й Івана Куценка та підслухувати їх розмову. Пан Пенкальський взяв на себе це завдання якнайохотніше, тим більше, що після видалення з служби його дика пристрасть до граф'янки розгорілася ще більше.

Він довідався, що старий Куценко в день святого Івана справлятиме великий празник з приводу матури сина. Пенкальський міркував, що на цьому празнику буде справжня облава на цікаві вісті для нього і для пана Гаєвича. Для того він постановив узяти участь у цьому празнику, але, розуміється, в такий спосіб, аби ніхто його не бачив, а він бачив усіх, передовсім Івана Куценка, та міг усе підслухати, що на цьому празнику буде говоритися.

Пенкальський перешукував у пам'яті усіх, кого б міг вислати з тією метою на празник до Куценків, але не був у силі винайти нікого. Один задурний, другий глухий, третій непевний, четвертий не схоче, п'ятий візьме гроші й нічого не зробить, шостий уп'ється, сьомий все випаляє Куценкові.

* * *

Коли мавка їхала четвірнею до Івана Куценка, в половині дороги, межі двором і його хатою, якраз посередині села спинила бричку, бо побачила на дорозі жебрака, з двома торбами, в білій гуні і білими вусами та бородою, як у святого Миколи. Жебрак уклонився їй майже до землі і благав її шепелявим голосом:

— Ясновельможна царівно! Змилюйтеся над бідним, нещасним старцем на його останній дорозі до царства, ідіженість болізни, ні печалі, но жизнь безконечная...

Мавка спитала його співчутливо:

— Відкіля ви, старче божий?

— Я, прошу вашої вельможності, іду з колиски до могили...

Мавка, на яку та відповідь зробила вражіння, дала йому милостиню й готова була їхати далі.

Жебрак одну монету сховав у кишеню, а другу наставив до неї і сказав:

— Спасибі... але ту другу монету прошу затримати для себе... бо ану ж... колись нещастя спаде на вас так, як на мене...

Мавка злякалася жебрака й закликала до візника:

— Їдь скоро!

Коли бричка щезла на закруті вулиці, жебрак Пенкальський погрозив у той бік палицею.

* * *

Коли жебрак увійшов на Куценкове подвір'я, якраз тоді переходила Маруся. Вона винесла йому бохоня хліба і, приглядаючись йому ближче, сказала:

— Я скажу татові, то, може, вони запросять вас на наш празник...

— Пожди, пожди, добра душе,— обізвався жебрак,— скажи мені, будь ласка, чи це правда, що ціле село на празнику?..

— Так, є дуже багато людей...

— І єгомость є?

— Є.

— І пан учитель є?

— Є.

— І панна граф'янка є?

— Є.

Після того слова жебрак нагло почув, як йому правий вус почав одклеюватися від губи. Миттю закрив уста, та зараз винісся з подвір'я і звернув на стежку, що ішла поза Куценкову стодолу. Як тільки переліз через перелаз, обізвався до себе з найбільшою лютістю:

— Ах прокляті вуса! Нікчемний клей! Нині на світі все фальшиве: душі і псякревський клей!

Оглянувся довкола.

Праворуч нього Куценкова стодола, ліворуч коноплі. Глянув позаду себе. Ніхто не йде. Пішов кілька кроків наперед і з-поза угла стодоли глянув на стежку. Під платвою стодоли було вільне місце задля браку одного опілку у стіні. Жебрак вийняв з торби бохоня хліба і кинув його у коноплі. Опісля зі стіни вийняв одну вужчу опілку, котру теж кинув у коноплі, й через те отвір під платвою став настільки широкий, що можна

було протиснутися досередини. Ще раз простежив стежку спереду й ззаду, а коли впевнився, що в найближчій хвилині ніхто не прийде, видряпався по стіні стодоли з швидкістю кота під платву й миттю пропхався всередину. Але там було повно густо набитого сіна. Здавалося йому, що аж тепер пропаде, бо неможливо було йому ні пірнути в сіно, ні підлізти вгору, ні спуститися у стодолі в долину. Значить, коли хто-небудь тепер надійде, побачить жебрака-зłodія на виставі у стодолі. Розпука додала йому сили, й він з найбільшою напругою почав пропихатися межі стріхою та сіном щораз вище, аж доліз до банти, при котрій свobodніше відітхнув. Тут уже він безпечний. Тільки темно, що хоч у писок дай! Він добре уважав, щоб у пiтьмі не перемінати стріх, і почав під солом'яним насадом стріхи обережно підгинати, розбирати сніпок та робити й розпихати рукою й палицею діру. Робота йшла доволі пиняво, тому що мусила відбуватися без помітного шелесту. Здолу, у садку до нього доходив голосний, веселий гамір гостей, наслідком чого Пенкальський час до часу міг і голосніше шелеснути без страху, що зараз хтось його почує. При кінці роботи треба було уважати, щоби хто не наглянув, як там на стодолі стріха рухається. Адже з кількохсот очей може хтось у кожній хвильці зауважити той рух, а тоді Пенкальському кінець.

Нараз він мало не крикнув з радості: промінь світла вкрався через зроблену ним дірку до стодоли, й зараз же він побачив частину стола, за яким сиділа граф'янка і всі найближчі особи. Мавка й Іван були обернуті до нього плечима. Він приглянувся докладно і скривився з досади та обурення:

— Слово гонору... вона хлопський борщ хлeпче!.. Стид і ганьба! Тьху!

Жебрак плюнув у свою діру так сильно, що на хвильку заступив собі світло власною слиною.

Розсівся в сіні вигідно, намацав у кишені револьвер і, тримаючи його в руці, став безупинно позирати на Івана й мавку й ссати вухом кожне слово й кожний шелест, який до нього йшов з долини...

IV

Якраз тоді, коли Пенкальський став дивитися з-під стріхи на долину і громада забавлялась якнайкраще, старий Куценко шепнув Іванові:

— Сину, я хотів би сказати слово до людей... Але боюся... Так багато гостей... Напевно забуду язика в роті... Може б, так ти сказав гостям кілька слів... за себе й за мене...

Іван послухав батька. Та заки почав говорити, мавка нахилилася йому до вуха й шепнула:

— Прошу нічого не згадувати про мене... Рішуче прошу...

Коли Іван з видимим жалем на те згодився, мавка знов йому сказала тихо:

— Після тебе я говоритиму. Але перше всього обіцяй мені сказати "так" на все, що я скажу.

Іван одповів шепотом:

— І без того попередження будь вічно певна мого "так" на все, що ти скажеш і зробиш.

Іван устав і дав знак. Усе втихло.

— Чесна громадо, дорогі гості! — говорив Іван, — Нинішній празник — це великий день у житті нашого села. Цей день великий не через мою матуру, бо то мій іспит — це моя приватна, особиста річ, замала, щоб через неї спрощувати все село в гостину. Нинішній день святочний також не через ті страви й напитки, що стоять на столі. Бо тілесна пожива, хоч би й найліпша, — це марна, нужденна річ у порівнянні з душевною

поживою. Зараз я про це скажу. Я був проти того, щоб мою матуру оголошували дзвонами, бо навіщо непотрібно лякати людей, та наражатись на докори і на смішність? Але мій батько перший раз у своїм житті почув у своїм серці таку велику радість, що не знав, як її інакше висловити. Мій батько три роки мав тяжку гризоту через мене. І через ту гризоту, як самі бачите, його волос побілів, як сніг...

У тому місці Іванів батько закрив собі очі хустинкою, а жінки здебільша з розжаління прослезилися.

Іван говорив далі:

— В сьомому класі здавалося мені, що я не скінчу гімназії. Я виступив з школи та хотів господарювати. Але батько сказав мені: "Або вертай до гімназії, або я не хочу тебе знати".

І хто знає, чи сьогодні ми сиділи б тут так гарно разом, якби батько не уперся при своїм? Я в житті хитався та ломився, загубив дорогу. А мій батько просто йшов, був неподатний і твердий, як та скала.

Каже приповідка: нема зла, щоб на добро не вийшло. І якраз через ту його твердість, а навіть жорстокість зі мною, я не змарнував, не пропав. Тому нинішній празник це передовсім перемога мого батька, це його велике свято, так, дорогі громадяни, коли батько свою мету досягнув, його тверде серце розтопилося, як віск, і він почав радіти, як мала дитина, і з радості велів у дзвони бити та готов частину майна віддати, щоб ціла громада могла тішитися разом з ним.

Сьогоднішній празник — це велике громадське свято, бо перший раз у житті села громадяни засіли тут разом як зичливі приятелі, як брати і як діти великого українського народу.

Коли Іван подякував граф'янці, парохіві й учителеві та всім громадянам за їхній прихід на празник, піднялася з місця мавка.

— Дорогі громадяни!

Я не вмію говорити так гарно, як пан Куценко, але так само щиро, як він говорив до вас, так само щиро і я вам скажу усе, що моя душа відчуває. Я прийшла поміж вас, бо мої предки належали колись до українського народу, і я тепер хочу направити їхній промах. А на доказ того, що я хочу любити український народ не словами, але ділами, я на початок постановила зробити ось що: пан Іван Куценко буде так добрий завтра списати бідних селян, котрі або не мають хат або їхні хати перестарілі, спорохнявілі, а я відступлю їм безплатно частину свого лісу, щоб вони поставили собі гарні хати. Це на початок. Пізніше я допоможу землею безземельним і малоземельним селянам. А перше всього з мого дерева збудуєте нову, велику читальню.

Гості, котрі привикли до того, що їм ніхто у житті ніколи нічого не дав, але всяка біда дерла з них не раз останню свиту, а взаміну за те давала штовханці й наругу, почувши такі слова, сиділи, як оторопілі, й позирали на ту русяву, сонцем озолочену істоту, що балакала їм такі дивні речі...

І мавка говорила:

— А тепер вам виявлю свою найбільшу тайну, якої досі я нікому не зрадила. Отже, я бажаю вам усім добро творити, бо люблю вас усіх з найглибшої любові до одного з-поміж вас Івана Куценка, за якого хочу вийти заміж.

Мов колоски пшеничного лану, погладжені неждано супротивним подувом вітрів, так людські голови хилилися в один, то другий бік, то знов докупи стулювалися під несподіваним розкішним тягарем усіх тих чародійних слів. При тім всі мовчали, наче зачаровані, та лиш на мавку споглядали, мов на казкову, світляну з'яву, то знов допитливими, недовірливими очима кидали одні на других. Тільки Юрко Шумський, той, що у Канаді був п'ятнадцять літ, пошепки озвався до сусіда:

— Куме... мені видиться, що я у білий день маячу...

— Я теж,— одшепнув Прокіп Шкряба, його шваґер.

Тут піднявся Кость Єгомость і промовив:

— Ясновельможна панно граф'янка й дорогий Іване!

Дивлюся я, старий, на вас обоє, та й мені молоді літа нагадуються. Ей, давні то часи! Бувало, пам'ятаю так, як нині, моя небіжка-мати, нехай з богом спочиває, кужіль пряде та й мені, маленькому, розказує казку про лицаря, що п'явся на коні на скляну гору, бо там наверху сиділа прегарна царівна. Сто разів лицар з скляної гори з конем на землю скотився, аж сто першим разом виїхав на вершок гори і здобув собі ту царівну за жінку. Отже, чесні гості, проти чого я це говорю? Така-то та напрочуд гарна, світловолоса, ангельсько добра царівна на вершку скляної гори, це, панове громада, маєте знати, ніхто другий, тільки наша славна ясна панна граф'янка.

— Славно! — загриміла вся громада.

— А той славний лицар, котрий сто разів упав, а за сто першим разом вершку гори діпняв і соняшноволосу царівну собі придбав, це наш пан Іван Куценко.

Знов оклики захоплення: "Славно!"

Після успокоєння мавка обізвалася:

— Ви, Костю, геть мене перехвалили. Але, прошу вас, скажіть мені: відкіля ви впали на таку цікаву думку розказати нам про оту скляну гору?

Кость одповів:

— Ясна панночко, кожна людина має перед собою казкову скляну гору, та не кожна на неї пнеться.

Мавка кликнула, захоплена:

— Дядьку Костю! Чи ви теж маєте скляну гору перед собою?

— Маю теж.

— Чи ви пнялися на неї?

— Так.

Зачудована мавка кинула цікаво й живо:

— Невже ж?

На те Кость відповів самопевно:

— Авжеж.

— Прошу вас, пане Костю,— прохала мавка,— розкажіть нам це.

— Прошу ясної панночки граф'янки,— відмовився Кость,— я дуже радо розказав би, та це дуже нецікаве...

— Чому?..

— Бо це лише мій приватний антерес...

— Дядьку Костю,— настоювала мавка,— приватні справи звичайно найцікавіші.

Кость, який часом любив, щоб його просити трошки, став розказувати так:

— І з мене був колись теж лицар, пане добродію. Було це так.

Бачу перед собою скляну гору та й так собі думаю: "Давай, будемо пнятись на неї, до тої царівни, що на вершку мене чекає". Але відкіля узяти коня вороного? Одні не мають, другі не хочуть позичити. Тоді я думаю: "Мій кінь гнідий, малий, але має те до себе, що мій власний". Усівся я на нього, розігнався, як бог приказав, і на скляну гору саджу, як сатана. За першим разом я назад упав на землю та й собі боки обтовк. За другим разом знову скотився на долину. За третім те ж саме. За четвертим разом звихнув ногу і ребро зломив, і так далі. Досить, лежу з моїм гнідим на землі й від усіх потовчень і поломань не можемо рушитися ні вперед, ні назад, ні вгору. Щойно за одинадцятим разом я вибіг на вершок гори. Серце в мене дзвонить, гейби великодній дзвін, бо це, рахувати, не яка-небудь історія: таж за хвилину найкраща царівна буде моя навіки! З розкоші і перевтоми аж якась тьма мені очі заступила. Я ледве слабенько побачив царівну й упав перед нею чолом до землі та кажу:

— Найкраща ти моя царівно! Прийми мене, свого лицаря Костя Єгомостя, за свого чоловіка.

Відчиняю очі і — побий мене божа сило! — хто це такий? Замість царівни — переді мною стоїть моя стара з кописткою в руках!.. Я роззявив рота, а вона до мене кричить:

— А, ти сякий-такий! Чого ти кобилі копита підбив? Зараз веди коняку до стайні та підкинь їй вівса!

— Відчепися від мене, сатано!

А вона сміється, та й до мене кличе:

— О, небоже, так не буде. Ти мене звоював на скляній горі, то я тепер буду твоя жінка навіки.

При останньому слові Костя обізвався з-поміж гостей гнівний голос:

— І що ти вже не вигадуєш, старий!..

Коли сміх ущух, Кость одповів:

— Ну, ну, не гнівайся, стара. Ти тому невинна, що ти не царівна.

V

Коли досі гості слухали всього, що говорив Іван, мавка, Кость Єгомость і другі особи при головному столі, то тепер розмова стала розростатися, немов гілки, що виділяються із головного пня. Через те не можна було чути ні одного слова кожному, що трохи збоку слухав. Він тільки чув перемішані і злиті разом голоси, які нагадували клекіт хвиль і різнобарвний шум дерев, кущів і трав.

У тому місці, де старезна яблуня приперлась до стола та кидала на стіл і на людей мистецько вирізьблену світлотінь, ішла така розмова:

— Приходжу з панського до хати, а моє мале чудило, Маруся, знаєте?
— до мене:

— Тату,— каже,— в нас була пані й пан, і пані сказала: "Скажи татові, хай дивиться на образ, а цей образ татові щось дасть".

— Що за пані й пан?.. — питаю.

Але що ж? Воно мале, дурне, не знає.

— На котрий образ дивитися? — питаю.

А дитина:

— Не знаю,— каже.

Ну, що робити? Я беру й дивлюсь на кожний образ. Дивлюсь на образ, а образ на мене, та й нічого. Образ німий, а я дурний. Тоді я шпикулюю так:

— Ти, свята Параско, не даси мені нічого, бо ти бідна. Ти, святий Миколаю, вже усе роздав, що мав. Ти, Сусе Христе, не даси мені також нічого, бо ти висиш, на хресті розп'ятий. Але ти, Пречиста Діво, в одній руці ти Сусика тримаєш, але другою таки щось можеш дати... Мати божа, ой змилося наді мною бідним.

— І змилося?.. — спитав Микола Шумський, швець.

— Чекайте. Я молюся, ба нічого. Тоді я, знаєте, здіймаю образ з стіни й під сподом — матінко божа — находити п'ятдесят корон! Ну, тепер скажіть мені самі: хто ті гроші дав?

— Куме,— обізвався Семен Мадрига, той, що має найкращі коні у селі,
— та пані тикнула за образ, і вже.

— Ба, але що за пані?.. — допитувався Панько.

— Панна граф'янка.

На те Панько:

— Знаєте, я теж так думаю. Ну, ба: але чого ж пан Іван сказав, що ані він, ані панна граф'янка не були в моїй хаті?

— Вони були, були, я сам видів, як вони з вашої хати виходили,— сказав Михалко Шарко, котрий на старість своїм дітям гуси пас.

— Чого ж таке добро затаювати? — запитав Панько.

На те Семен Мадрига:

— Як-то казали наш єгомость? Права рука дай, а ліва не знай.

Цю думку доповнив Павло Шморгун, що торгував коровами, ось як:

— За це буде більший процент у небі.

Там, де черешня нахилила через стіл свою найдовшу бічну гілляку, люди подивлялися вроду мавки.

Гандзя молодичка, жінка Василя Казанівського, того, що торік до Пруса на роботу їздив, раз у раз дивилася на мавку й не могла на неї надивитися.

— Я сиділа б так не знать як довго,— говорила,— і вдивлялася би у цю ясну панночку.

— Та бо ж є й на кого подивитися,— притакувала Настя, та, що з нею мешкала лиш через перелаз.

— Але ж бо й Іван собі нівроку вдався,— обізвалася молодичка Гандзя.

— Вони обоє так допарувалися до себе, як дуб і береза,— так захоплювалася Яцинова Маруся.

Настин чоловік Семен зітхнув:

— Ех, якби така панночка граф'янка тільки раз мене поцілувала, їй-богу, я б теж матуру здав...

— Цікава я,— заговорила Гандзя молодичка,— чи такі делікатні пани, як панночка граф'янка, любляться, кохаються й так само цілуються, як ми, люди?..

У тому місці, де стіл ішов попри комору у садку, гурток гостей оповідав собі про Івана Куценка. Юрко Шумський розказував:

— Я був капралом при полку у Львові, як Іван нарокував до служби. Робимо ми маневри далеко поза Львовом. А Іван,— щоб не забути,— служив у тім самім цугу, що я. Знаєте, мені так було прикро, що я, простий чоловік, мушу над ним старшувати, бо він, хоч, рахувати, вчений, але був простим фантеристом. Ну, робимо ми маневри і, як це, знаєте, при війську буває: рів не рів, баюра не баюра, шкода не шкода — просто марш! Аж тут перед нами пшениця, та така вам буйна, що аж розкіш дивитися. Але що! Як бефель, то бефель! І ціла моя компанія просто валить через пшеницю. А Іван вибігає вам наперед компанію і кричить "гальт"! І вже ціла компанія стоїть у пшениці. Я підбігаю до нього й: "Іване,— кажу,— бійтеся бога, адже це військо! Що ви робите?" Підбігає до нього фельдфебель і як не крикне:

"Хто тобі казав загальтувати компанію?"

А він, пам'ятаю так, як нині, каже:

"Гріх топтати людську працю".

Фельдфебель видвинув руку та й тарах його в лице!.. А Іван — сьогодні ще мороз по мені йде — як не трісне фельдфебеля межі очі! Фельдфебель упав на землю, й аж його юха залляла. Прискочив на коні капітан. Що, куди, як? І зараз дав йому кару "анбіден". Потім застромили Івана до криміналу в гарнізоні на три місяці. Але по двох місяцях йому сказали:

"При війську не треба таких сицілістів, як ти. Забирай свої манатки і з війська — марш!"

* * *

Іванова мати розказувала про те, як її Іван любив учитися і книжки читати.

— Бувало, як приїде на вакації, то тільки порозмовляє трошки з нами і трошки розглянеться по божому світі — ого! Вже бере книжку в руки й наставляється кудись.

— Куди ти йдеш, Івасю? — я його питаю.

— Іду, буду читати,— каже він.

— А не забудь на обід прийти.

— Прийду, мамо.

На обід я йому зварила курочку й вареників з сиром та й вичікую його. Вже сонце геть перекинулося з полудня, а його нема й нема. Що ж тут робити? Все повистигало, хоч бери та й другий раз вари. Виходжу я на двір, шукаю його в садку, в городі: ніде нема, Кличу його раз, другий, третій: "Івасю, де ти?"

Аж чую його голос і думайте, що він обзивається де зі стодоли, чи комори, або з конопель?.. Відкись так, якби з неба кличе: "Я тут, мамо".

Я дивлюся на небо: падоньку ж ти мій! А він, знаєте, на крилатому ясені, що бачите перед собою, звив собі ніби гніздо, ніби клітку, як на щигла, і там сидить між гіллям і собі книжки читає!

Я до нього: "Івасику, бійся бога! Таж упадеш, і нещастя буде". Але він сміється та й до мене:

"Не бійтеся, мамо,— каже,— моє гніздо кріпко тримається".

А знов часом, як туча йде, а збіжжя в копах іще на полі стоїть, то ми його не тягнем до роботи. Але він сам так вам снопи кладе на фіру, так хутенько порається та звивається, що вам виручив і десятох робітників.

— Кумо, ваш Іван то чудо-диво, не дитина,— так його прихвалювала тітка Хима, та, що жила у Глухів Куті, з котрого перший раз по дев'яти літах прийшла сюди на празник.

— А скільки мій Іван тих різних книжок має, коби ви бачили, кумо! Це якісь книжки з цілого світу: великі, малі, грубі, тонкі, з образками, без образків, білі, чорні, сині, жовті,— кажу вам: де яку книжку на світі змайстрували,— кожна в нього є.

Тітка Хима дивувалась чимраз більше та питала:

— Кумо, скажіть мені: і всі ті книжки мусив Іван уміти при тій своїй матурі?

— Аякже, кумо. Все те питали його геть напам'ять,

— Геть напам'ять, кажете?

— Геть напам'ять, кажу вам, аякже!..

А щоб ви знали, кумо, яку купу тих своїх книжок мій Іван має, то я вам таке скажу: кумо, якби у вас було стільки дров, скільки у мого Івана книжок, то ви мали б цілу зиму чим палити.

Тепер тітка Хима з подиву та остовпіння не була вже в силі опанувати своїх почувань. Вона підійшла до того місця, де сидів Іван, станула напроти нього, заломила руки й, дивлячись на нього, мовби на яке велике чудо світу, голосно закликала:

— Тож-то ти, Івасунцю, десь тепер умієш читати й писати!

VI

Там, де тінь од великанського ясеня поклалась на стіл, ішла мова про Пенкальського. Мабуть, у зв'язку з тим, що той пан одного разу зацькував собаками робітників, які допоминалися від нього залеглої заплати, Прокіп Шкраба розказав ось яку притичину:

— Мав я, знаєте, невеличкого пса й охрестив його на ім'я Босий. Був це не такий звичайний пес, як людський, лиш якийсь інакший. Так міркувати по його фігурі, то мусив він походити з якоїсь панської породи псів. Такий був, знаєте, форе́мний, добре вихований і делікатний. Я того песика так полюбив, як рідного синка. Беру його з собою скрізь у поле, в ліс, у луг, і всюди він мені приємно гавкає і хвостиком по-панському вимахує, ну, словом, то не песик — тільки чиста радість, так мені він душу звеселяє. Але, як мені раз уночі злодії вкрали колесо від воза, я взяв і прив'язав його. Та це не допомогло, бо хтось мені почав щоночі кури красти. Уночі пес гавкає, а кури тягом пропадають. Протягом двох тижнів щезло вже мені аж десять тих курей. Жінка ґвалт, аж руки ломить, бо то, знаєте, так на жіночий господарський розум, то це величезна страта. Аж я переходжу попри буду і що бачу? Перед будою лежать два курячі маленькі пір'ячка. Заглядаю я до буди і — паларуш би тебе нарушив! —

знаєте?.. а мій Босий, як який вельможний пан барон, розлігся й розвернувся на перині з курячого пір'я!

— Як же це?.. То ваш пес вам кури крав?..

— Ну, а хто крав? — сказав Прокіп.

— Як же ж він ловив ті кури, коли був прив'язаний? — спитав Микола Пукас.

— Зараз я скажу вам, як він показав свій незвичайний псячий розум. Пес, як знаєте, вилизує дочиста миску. Я, наприклад, чув, що є такі жінки на світі, котрі замість миски вимити, дають їх псам вилизувати й через те не треба тим жінкам помийниці. Отже, мій пес був такий хитрун, що миски не вилизував тоді, як лапав кури. Робив він це для того, щоб курку заманити перед будоу, щоб курка мала коло буди, знаєте, що дзьобати.

На те зауважив Юрко Шумський:

— Звірина має часом більший розум від людини.

Прокіп Шкраба запитав:

— А тепер скажіть мені, чому мій пес так любив кури їсти?

— Бо був голодний.

— Але ж де голодний? Я ж його годував, як бог приказав. Я, знаєте, чув таку історію: грішна душа не йде по смерті відразу до чистилища, тільки входить найперше в якусь дуже паскудну звірину, наприклад, у блощицю. Там та душа має своє чистилище й відбуває покуту. І як позбудеться трохи тих своїх гріхів, то входить у трохи делікатнішу тварину, наприклад, у блоху. З блохи входить у вовка, потім у кота, у пса,

в вівцю, коли це бабська душа, а в барана, коли хлопська. А з вівці чи барана та душа вже просто йде до неба.

— Напроти чого ж ви так балакаєте, куме,— запитав Луць Семенюк.

— Напроти того, що в моїй собаці, коли він кури їв, не сиділа його власна собача душа, тільки чиясь інша: може, якого економа або піддячого...

На другому кінці стола розмовляли про що інше:

— Тепер людям трошки легше дихається, а знаєте чому? — говорив Прокіп Шкраба,— зарібки у Пруса і в Америці рятують народ.

— Але що буде, як той Прус і Америка, не дай боже, урвуться?

— Що прийде? Нужда, війна, революція, кінець світу,— віщував Андрух Дідух.

Юрко Шумський оглянувся, чи хто його не підслухує та обізвався до сусідів таємничим шепотом:

— А я вже бачу наперед революцію в нашім селі...

— Не може бути! Що ви кажете?..

— Дивіться,— говорив Шумський,— на нашу граф'янку й на Івана, як вони любо сидять біля себе. І дай боже їм найбільше щастя на землі. Але згадаєте моє слово: через ту пару буде революція в селі...

— Ей, куме, ви маячите. Для чого так говорите?

— Я вам кажу: революція розпочнеться вже від завтра. Що ви гадаєте? Адже за таку вродливу панну, як наша граф'янка, напевне, різні графи, барони, князі, а може, й навіть королевичі б'ються. І ви думаєте, що вони спокійні будуть, як довідаються, може, навіть нині, так, напевно нині, що та прекрасна панна граф'янка відбуває нині заручини з хлопським сином? Я певний, що тут близько коло нас один або кілька шпівнів підслухують усе, що тут говоритьс. А той страйк у пана Гаєвича? Що ви думаєте?.. Це ж початок революції. Го-го! Хто знає пана Гаєвича, а я його добре знаю, пане добродію, той собі всю ту заперенцію з його страйком так розміркує: пан Гаєвич дасть себе живцем порізати та посікти, ніж мав би на макове зерно поступитися й дати робітникам більшу платню.

— Ваша правда, шваґре,— сказав Прокіп Шкраба та додав від себе:

— Але не забувайте такого пункту: у пана Гаєвича така натура, що перше всього він буде старатися порізати й посікти других.

— Ей, куме, наприклад? — затривожився Хведько Мельник, той, що мав вітряк на греблі під селом.

— Він усю свою жовч оберне на панну граф'янку й на Івана Куценка.

— Ніби за що, наприклад? — питав Мельник.

— Ей, куме, вам так мало розпартиції у голові! Хто ж підніс робітникам платню?

— Панна граф'янка, знаю.

— А хто їй поміч дав у тім інтересі?

— Пан Іван Куценко.

— Отож бачите. Тепер я набрав пари в рот і більше не говорю ні мур-мур. Хай ваші голови самі далі штудіують.

— Хай буде, що хоче,— обізвався Панько Дідух,— але я тільки те одно знаю: якби через того пана Гаєвича чи через його посіпаку Пенкальського один волосок упав панні граф'янці або Іванові з голови, то... то... я не знаю, що я зроблю...

— Зробимо всі те саме! — аж крикнув Семен Незаривай.

На те Юрко Шумський:

— Ну, що ж тоді буде? Революція.

VII

Ще сонце стояло з-над два хлопа понад лісом, як мавка вертала додому у товаристві Івана. Обоє ішли не селом, а пастівниками, що великанським півколесом зі сходу входили в село та очаровували око соковитою, буйною зеленню ярин і трав. Обоє хотіли бути самі, щоби могли без перешкоди розказати собі вражіння з сьогоднішніх переживань і висловити, виспівати одне другому чародійну, величаву пісню радості життя й кохання. І дійсно, куди оком не кинь, ніде ні живої душі, бо майже всі люди ще зісталися на празнику. Обоє чули за собою празниковий гамір людей і звуки музики, що невтомно грала й душі веселила. В міру того, як Іван і мавка тонули у зелені, людський голос і музика щораз більше тихли й лиш тоді, як війнув південний вітер і пестливий легіт дунув бадьоріше, радісні оклики людей, голоси скрипок і задоволене простогнування баса нагло ударяли в їхні вуха з старою силою. Та здавалося при тому одночасно, начеб ті щораз то дальші голоси доходили до них із-поза загадкового, примарного серпанку і будили почування, що переносили душу поза межі дійсності, в таємну понаддійсність, у якій душа є в силі в мільйонній частці хвильки пережити невислівні радощі ісіння. Тоді людина відчувається безмежно малою й

безмежно великою, несвідомою й одночасно всевідучою, дрібнесеньким атомом і всесильною істотою, що в собі лучить супротивні кінці безконечності.

І неначе білий, таємний голуб-дух пливе по срібнім океані вічності.

Отак мавці та Іванові здавалося тепер, що вони обоє два малесенькі метелики, що мерехтять над квітами буття.

Одночасно бачилось їм, що море синяви небес над морем зелені землі, хвилі золотого сонячного світла, у якому світ утонув, жайворонки, що крильцями гладили блакитне небо, сонце, що сміялося з-поза топіль, — весь цей ясний світ — це чародійне, непонятне й величне проміння, що з їх душ виходить і до них солодко кличе:

— Радуйтеся, діти, радістю кохання й щастя.

Обоє станули й понад зелений луг, понад хати, що поховалися у гіллі черешень і яблунь, дивилися на сонце, що за хатами примостилося у верховітті лип і скупаними в зелені проміннями пестилось кучерями мавки та їх золото ще більше золотило.

Дивилися мовчки, втонуті в зеленому і у блакитно-золотому саяві світу.

Іван оглянувся немовби з острахом довкола, взяв у руки руку мавки й, дивлячись на неї з почуванням боготворення, озвався тихим голосом:

— Ні... Це не дійсність. Так мені здається: я живу у казці... Мені сниться дивний, понадземний сон із раю, що його на цій землі немає.

Веселкою на небі мавка усміхнулась і сказала:

— Я тебе збуджу з твого сну, Іване.

Закинула обидві руки, мов дві лебедині шиї, Іванові на шию. Іван стрепенувся. Обняв мавку сильними руками, і їх уста злучилися в одно жагуче полум'я.

Мавка, заливаючи Івана світлом радісного сміху, закликала:

— А що? Невже збудила я тебе з твого сну недійсності?

— Ні, моя весно...

— Чому? — сміялася та дивувалася мавка і сказала: — Мені здається: хоч би ти вмер, то я тебе збудила б до життя. Давай спробую ще раз і тепер я певна, що збуджу тебе.

Тепер цілунок був ще довший і ще гарячіший, так, що від його вогню Іван поблід, а груди мавки неспокійно хвилювали. На її яблунево-цвітнім, білим личку раз у раз перетягали густо-рожеві хмарочки кохання, пристрасті, здоров'я. Була така чудова, що сам найвищий мистець, творець людської краси, зійшовши з неба на землю, мусив би в ній закохатися.

— Я думаю,— сміялась мавка,— що тепер мені вдалось вже тебе стягнути з казкових висот на землю дійсності.

— Ні!.. — сказав Іван з допитливим усміхом.

Мавка глянула з почуттям ніяковості на Івана.

— В такому випадку це значить, Іванчику, що немає в мене сили довести тебе до того, щоб з неба ти зійшов на землю...

— Ні, немає в тебе сили... — відказав Іван.

Мавка нахмарилася, а її малі уста такий прибрали вигляд, як у маленької дитини, коли її уста складаються щораз то більше до плачу. Іван це бачив, але не питав її, яка причина цьому, тільки мовчки усміхався. Тоді мавка сказала:

— Коли так, то нічого я не варта.

З тими словами вона стала звільня стежкою йти далі, та лишила Йвана за собою. Іван забіг їй стежку травною, станув кілька кроків напроти неї і закликав:

— Прошу стати.

Мавка обізвалася:

— Я гніваюсь на себе й на весь світ... Я нічого не варта...

Іван дивувався:

— Для чого так говориш?

Мавка відповіла:

— Або я не маю сили над тобою, або ти замало мене любиш. Це я стверджую тепер. Одно і друге так мене болить, що прошу мені уступитися з стежки...

Іван засміявся голосно й закликав:

— Але ж, дитино! Ти мене й себе не зрозуміла...

— Чому не зрозуміла?

— Слухай, моя весно. Себе ти тим не зрозуміла, що посунула до крайності свою жіночу скромність, коли сказала двічі, що ти нічого не варта. Твоя краса і твоя душа такі великі та чудові, що ти варта не мене, хлопського сина, не графа й не князя, а якогось казково гарного і казково мудрого лицаря! Царевич закохався би на смерть у тобі.

— Ти, Іване,— обізвалась мавка тихо,— є моїм тим лицарем. Та що з того? Ти мене не кохаєш на життя і смерть...

— Чому?.. — чудувався Іван.

— Адже ти сам сказав, що мої цілунки не мають сили збудити тебе зі сну до дійсності...

— Так, це правда,— відповів Іван.

— А бачиш?.. Отже, що це значить? Що ти мене не любиш над усе...

Після тих слів мавка уступилася Іванові зі стежки та хотіла далі йти сама. Однак Іван узяв її за руку, засміявся голосно й закликав:

— Послухай, в чім діло. Отже, те, що я сказав, ти мусиш не інакше розуміти, тільки так!

Ти, мавочко моя, ніколи не будеш мати сили стягнути мене з неба на землю, тільки навпаки: ти з землі та з життя усе для мене небо створюєш і створювати будеш.

І хоч би стала ти навіть бідною, а я бездомним жебраком, то з тобою разом і найбільша нужда перестане бути нуждою і стане сном, і казкою, і світляною дійсністю для мене.

Коли мавка вислухала до кінця тих слів Івана, кликнула захоплено:

— Ох, яка я глупа й недогадлива була сьогодні! Мій Іване! Прости мені, що я на тебе сердилась. Я тебе перепрошу гарненько...

Мавка кинулась Іванові на шию, а Іван взяв її на руки, як дитину, і тримав її, причому мавка оплела руками шию Івана і свої уста злучила з устами Івана. Цілувались так гаряче, наче би одно одному забажало вицілувати серце й душу з тіла.

Коли мавка з рук Івана знову станула на землю, вся рум'яна, розгорячена закликала:

— Ох, яка солодка втома! Аж уста мені чогось пашать, горять. Іваночку, що це таке?.. Невже тобі так само?

— Так,— відповів Іван.

— Яка тому причина, Іване?

— Така, що ми обоє цілувались дуже пристрасно. Коли й надалі будемо кохатися з таким огнем, то нам загрозить небезпека.

— Яка? — цікаво й живо запитала мавка.

— Обоє ми станемо білими муринами...

— Що це значить, Іване?..

Іван відповів:

— Дістанемо тоді обоє муринські товсті уста...

Мавка заходилася від сміху і закликала:

— Це нічого. Будемо мати чим цілуватися...

Обоє раділи, як діти. Від їхнього сміху, кохання і щастя небесна блакить іще більше синіла, а сонячне світло ставало ще більше світляним і небо ще більше небесним.

Взялися за руки і стежкою далі йшли.

Тепер мавка почала розмову про свої враження з нинішнього празника. Розказувала про своє захоплення усім, що бачила та чула. Подивляла всі укриті скарби вдачі й духа українського народу. Дивувалася оригінальності характеру у простолюддя і стихійній силі таланту, який дрімає у селянських душах і марніє, невідкритий і занедбаний.

— Візьмим, наприклад, під увагу перше всього твого батька, Йване,— говорила мавка.— Не можу собі уявити більш оригінальної людини. Він був скупий, жорстокий, невблаганний супроти тебе, Йване. Ти чудово нині висвітлив характер свого батька. Так. Він був скупий не для самої скупості, жорстокий не для жорстокості. Чи він жалів тобі матеріальних засобів, коли ти ще був у гімназії?

— Ні, мавко,— батько тоді давав мені більше грошей на утримання, ніж було треба.

— Невже ж? — дивувалася мавка.— Отже, бачиш: він такий неуступливий був пізніше, як ти виступив з гімназії, тому, що ти знищив, як йому здавалось, його честолобність і його уся надію, не тому, що через тебе він мав грошову втрату. Коли ж ти цілком несподівано матуру здав, яка страшенна зміна сталася з тим чоловіком! Ти пригадуєш, Іване, що твій батько сказав тобі, коли хотів у дзвони дзвонити?

— Так, мавко, батько висловив тоді таку цікаву думку: "Я не вмію сказати, яка радість і копатентність мені груди розпирає. Для того хай те все, що в моїм серці діється, за мене дзвони скажуть".

— Так, Іване. Ці слова твого батька вияснюють якнайкраще силу та оригінальність його вдачі. Так само празник, який він справив. Отже, в цілості про твого батька слід сказати ось що: людина, котра навіть рідній дитині скаже: "Коли ти схибив мету, то гинь!"

Коли ж його дитина мету досягнула, тоді цей жорстокий батько з радості сам став дитиною! Знаєш, Іване, мене тому зацікавила удача твого батька, що — ану вгадай, чому?..

— Тому,— сказав Іван,— що якби не безоглядність мого батька, то тепер я працював би на ріллі, і ми обоє були би собі цілком незнані.

— Так, Іване. А тепер Кость Єгомость. Ах, яка це оригінальна постать! Яка стихія таланту неосвідомленого генія! Іване, я дивуюся, чому український народ, такий чисельно великий, такий душевно й тілесно здоровий і такий геніально талановитий, не має своєї власної держави і уже сотками літ свою здорову й сильну шию гне в ярмі неволі? Що це за причина? Можна собі з'ясувати політичну залежність поляків.

Це народ, якого географічне положення дуже некорисне. Крім того, поляки численно заслабі межі двома могутніми сусідами, німцями та москалями. Але того всього не можна сказати про нас, українців. Адже вони мають бодай із найважливішого боку природну границю: Карпати, Чорне море, Кавказ. Отже, як пояснити вікову політичну неволю українського народу?

Іван відповів:

— Причини політичної залежності українського народу слід шукати у його душевному роздвоєнні.

— Як це зрозуміти? — цікавилася мавка.

— Душевне роздвоєння треба так розуміти, що на витворення української національної вдачі у збірнім понятті склалися дві душі: геройська і невольнича душа.

Чому прапредки українців були в силі здобути для свого політичного життя найбагатшу, медом і молоком текучу землю в Європі? Знаємо з історії, що, почавши від мандрівки народів за посідання пізнішої української землі боролися найрізноманітніші племена, як гуни, болгари, авари, мадари, печеніги, половці і другі. Чому ж тільки прапредки українців здобули буйну українську землю? Відкіля взялася у них сила прогнати з України інші могутні племена або знищити їх або зукраїнчити? Очевидно, тому тільки, що прапредки українців визначалися душевними і фізичними прикметами, якими в тінь поставили всі другі племена. Значить, удачу українських прапредків мусила знаменувати одчайдушна відвага, почуття племінної єдності, спільного ідеалу і боротьби за нього і погорда смерті та життя у боротьбі. Всі ті прикмети разом утворили цю геройську душу, завдяки котрій прапредки українців стали панами на найбагатшій землі в Європі і заснували могутню Київську державу. Геройську душу витворили предки українців і зберегли її в собі доти, доки мусили в багнах, пісках та мочарищах боротись важко за щоденний прожиток. За те потомки тих геройських предків не потребували на багатій українській землі, здобутій для них батьками, так тяжко боротись за існування, як їхні прапредки, бо буйна земля від них не вимагала вкладу усієї сили. Наслідком того ослабла в українських потомках первісна енергія батьків і їхня зачіпна й відпорна сила. А тому, що земельна самовистачальність кожного українського потомка витворила почуття особистої відмеженості від сусіда й окремішності, ослабло, затерлося, а то й затратилося почуття племінної й народної спільності і змагання до єдиної спільної мети. Значить, наслідком багатства славного українського чорнозему витворилася у потомків геройських батьків слаба, шкідлива, зіндивідуалізована, затомізована душа, котра не була вже в силі вдержати Київської держави й підлягла татарам, хоча предки дали собі раду і з більшими ворогами. Це й була ця друга, невольнича

душа, що собою наверстувала первісну геройську душу предків. Ця невільнича душа потомків повстала наслідком багатства українського чорнозему, котрий у визначній частині увісав у себе, усмоктав, поглинув первісну тверду, завзяту, геройську душу прапредків на підставі ось якого біологічного закону: чим бідніша земля, яку народ замешкує, тим більша його життєва енергія й державнотворча сила. І навпаки: чим багатіша хліборобськими засобами земля, тим слабша життєва й державно-творча сила народу.

— Відкіля такий закон? — дивувалася мавка.

— Я так думаю,— сказав Іван і говорив далі: — Цей закон я висновую з таких явищ: народи, що живуть на бідних, мочаристих, піскових, скелистих землях, як, наприклад, фінляндці, скандинавці, німці, давні греки і римляни, створили самостійні держави і вміли або вміють їх боронити та розвивати. А знов не тільки українці, але, наприклад, інди, яких земля така буйна й багата, як Україна, теж утратили свою державну самостійність.

— Як же ж це, Іване? З того виходило би, що доля українського народу безнадійна.

— Ні, мавко. Не забудьмо, що багатство, буйність і краса української природи створили теж незвичайно цінні скарби української душі, а саме: глибокопоетичну українську вдачу, яка дала світові найкращу народну поезію з найкращими мелодіями. Далі: українська мова своєю гармонійною красою звуків, м'якістю та рівночасно енергією вислову, своїм мелодійним повноголосом та милозвучністю перевищує під деяким оглядом навіть найкращу мову в Європі: італійську.

— Так, це правда, я сама це зауважила,— потакувала мавка.

Іван докінчував свої думки ось як:

— Держава — річ практичної організації. А що український народ визначається глибокопоетичною вдачею, то практичного, життєвого змислу в нього обмаль. І це теж причина, крім ізгаданих, чому український народ по утраті незалежності ще досі не здобув своєї давньої держави.

— Невже душа всіх потомків славних українських прапредків невільнича? — запитала мавка.

— О, ні. Стрічаємо у них геройські душі предків, але їх є небагато. В сучасності найбільше бачимо м'яких, перечулених, сентиментальних і пасивних душ, які я називаю невільничими. Є також багато українців, у котрих геройська душа предків і невільнича потомків перемішалася разом і витворила оригінальну, та не цілком органічну вдачу. Таку вдачу мали запорозькі козаки. З одного боку, бачимо у козаків геройську вдачу прапредків, себто небувалу на світі відвагу й одчайдушність і радість життя та вмирання. З другого боку, пасивність у державнотворчій напрямку. Адже мусимо сказати, що козацька держава під ніяким оглядом не дорівняла давній Київській державі. Чому це так було? Тому, що розхитана й гедоністична, значить, невільнича душа паралізувала в українських козаках геройську душу. Якби не те, то українці мали би сьогодні найбільшу державу та й наймогутнішу армію в Європі для її оборони.

— Знаєш, Іване, тепер я тебе цілком розумію. Твої висновки незвичайно цікаві і переконуючі. Але відповідь мені на це питання: — Коли український чорнозем став причиною національного лихоліття, то з того виходить, що треба його позбутися?

— Ні, мавочко. Тепер із чорноземом справа так стоїть: саме багатство без освіти — купа навозу без користі. Діло в тому, щоби виховати в національній українській школі якнайбільше інтелігентних одиниць, які були би в силі повести народ у бій за волю. Вороги це розуміють і тому на російській Україні школу цілком знищили, а в Австрії шкіл маємо дуже

мало. Для виборення незалежності ми мусимо найперш вибороти національну українську школу.

Отак розмовляючи, мавка й Іван увійшли у великий парк, серед якого з-поміж гілля платанів і лип проблискували слабо білі стіни палати, що в ній жила мавка. Вона спитала з усміхом:

— А яка душа сидить у мене, Іване?

Іван відповів:

— В тобі, мавочко, живе геройська душа українських прапредків.

— Чому?

— Ти ще питаєш? Адже треба мати геройську відвагу, щоб любити мене, хлопського сина, та одверто заявити це перед цілим селом, а далі: стільки добра творити селянам і просто йти до мети.

— Іване, я не хочу більше чути з твоїх уст тих слів, "граф'янка", "хлопський син". Тепер прошу йти зі мною до моєї бабці.

Іван трошки збентежився і сказав:

— Знаєш, мавочко, мушу благати цього найвищого митця, що створив тебе і твою красу, щоби він вийняв з мене мою українську невільничу душу й дав мені геройську душу українських предків. Адже боротьба за тебе вимагатиме, може, якнайбільших геройських зусиль.

— Чому, як я твоя, а ти мій? — сміялась мавка.

Заходяче сонце сипнуло на них останню в'язанку проміння, як обое увійшли в палату.

VIII

Графиня Воронська не була сьогодні сама, як бувало звичайно, коли її внучка Олена виходила з дому. Від кількох годин вона розмовляла зі своєю донькою Степанією, що була жінкою пана Гаєвича. Коли сьогодні по обіді довідалася, що граф'янка Олена поїхала на празник до Івана Куценка, була так тим згіршена, що постановила поїхати до матері та виказати їй усю невластивість і невідповідність поступовання сестрінки. Вона не тільки поділяла погляди свого чоловіка, але навіть підбадьорювала його до рішучих кроків супроти граф'янки Олени. Робила вона це з причини тих самих пересудів, якими жив пан Гаєвич, а крім того, кермувалася вона ще чисто жіночою рисою, а саме: вона не злюбила сестрінки тому, що Олена притемнювала та осліплювала її своєю незвичайною красою. Степанія уважала себе кращою від кожної жінки, яку де-небудь досі стрінула. З тієї причини тим більше дивувалася, сердилася та хвилювалася, чому у прияві сестрінки вперта думка безупинно їй шептала:

"Подивися добре на сестрінку й порівняй себе до неї... Правда, що вона від тебе краща?.."

Степанія не була в силі зрозуміти того дивного, чужого та ненависного голосу й хотіла його в собі вбити всяким способом. Але ні найбільше вишукані сукні, ані крайньо рафіновані способи косметики, ні паризькі шмінки й пудри, що робили з її лиця копальню рижу — не спонукали дзеркала сказати їй: "Тепер ти краща від сестрінки".

Пан Гаєвич, її чоловік, сказав їй раз, коли вона сміялася тоді, як йому було не до сміху, несправедливо так:

— Як ти смієшся, то твої уста стають такі широкі, що можеш ними сама шептати до свого вуха...

Відтоді вона зненавиділа сестрінку і свого чоловіка.

Степанія убралася сьогодні в чудну червоняву сукню. З рукавів тієї сукні звисала ніби пелерина, ніби крила. Зі заду від шиї на саму долину сукня була заціпнута довжезним рядом гудзиків, які були так густо попришивані, неначе би один хотів вилізти на другий. А так багато їх було, що треба б іспитованого математика, щоб міг їх почислити.

Вдачу Степанії знаменувала ось яка основна риса: хоч їй було вже тридцять п'ять літ, то вона за весь час подружжя виявляла страшенну охоту зрадити свого чоловіка з переконання, бо думала, що він одружився з нею для її маєтку, не задля краси її душі та й тіла. Та проте Степанія осталась вірною, чеснотливою та непорочною жінкою тому, що їй важко було досі найти відповідну нагоду в дусі сперефразованої німецької приповідки:

"Gelegenheit macht Diebe und — Liebe"

Хоча Степанія була вродлива, то проте ні нагоди не мала, ані щастя, незважаючи на всі свої любовні залицяння, намагання та покуси. От і тому вона часто нарікала, що, мовляв, не тільки чоловік, а взагалі її ніхто не розуміє. Та все-таки вона не закидала ще надій на зрозуміння й на солодкий гріх, а в міжчасі вона прославилася на цілу околицю як оборонниця церковної моралі, подружньої вірності та аристократичної традиції.

Щоб надати своїм словам великої ваги і зробити тим більше вражіння на матір, Степанія прибрала штучно таємничий вираз обличчя і придушеним голосом, неначе би боялася, щоб стіни її не почули, запитала:

— Мамо, чи знаєте, що сталося?..

— Що таке?.. — збентежилася мати.

Степанія дивилася на матір довший час з співчуттям, як на єство, котрого очі й вуха надаремно в голові сидять.

— Кажи ж бо, не тривож мене... — сказала мати.

— Де ваша внучка?..

— Поїхала на празник з приводу матури Куценка. Ну, скажи, що сталося?..

Степанія повторила насмішливо слова матері та запитала:

— І ви, мамо, так супокійно про це говорите?..

— Чому ж би говорити неспокійно?.. Чого мене лякаєш? Чи здорова Галя?..

— Аж занадто здорова... — насміхалася Степанія.

Графиня успокоїлася:

— Богу дякувати. А я думала, що, може, що сталося з нею.

Степанія настоювала:

— Сталося, мамо, сталося...

Графиня крикнула з переляком:

— Кажи, що з нею?.. Бійся бога!

— Те сталося, що панна граф'янка з хлопами сидить і з ними їсть і п'є та забавляється...

— Це все, що ти мені сказати маєш?..

— Поки що усе. Невже це вам замало, мамо?

— Чого ж ти, доню, так мене, стару, тривожиш? Я не бачу в тім нічого страшного, коли моя внучка тішиться разом з селянами матурою селянського сина.

Ті слова графині вдарили на Степанію, як якась велика єресь. Вона мовчки позирала на матір і жахнулася, бо нагло через її голову майнула думка, котру вона все від себе відганяла, як ту настирливу муху: її мати теж походить з хлопського роду... Однак ця думка не спрямувала її на дорогу ліберального поміркування навіть супроти своєї матері. Навпаки, вона з ревністю й завзяттям новоспеченої апостатки й неофітки намагалась боронити ту суспільну піраміду, на вершку котрої станула вона без огляду на те, куди належала своїм походженням її мати. Ось тому вона почала:

— Мамо, невже ви думаєте, що забава Галі з мужиками, це лише така собі великопанська химера й цікавість? Хіба ви не знаєте того, над чим боліємо не тільки ми, аристократи, але навіть поважніші хлопці з того сміються?

— Над чим боліють? Із чого сміються?..

— Адже ви, мамо, повинні знати, що Галя днями й вечорами ходить з Куценком по лісах і, бозна по яких там нетрах. Чи ж лицює панні граф'янці, навіть тоді, якби той, з яким вона ходить, був не хлопським сином, але графом? Вибачте, мамо, але як ви в тім не бачите нічого злого, ну... то хіба вже світ кінчиться...

— Вибач, доню, через те світ не скінчиться. На тому світ стоїть. І я так робила, як була молода, й ти теж...

— О, я вас, мамо, дуже перепрошую. Як я колись і перейшлась по лісі, то або сама, або з таким мужчиною, що був мені рівня...

— А я,— вкинула графиня,— проходилася з мужчиною, який мені був нерівня...

— Як-то?.. — вирвалось у Степанії.

— Так,— відповіла графиня,— що мій мужчина був граф, а я... селянка...

Степанія сиділа хвильку, начеб ті слова матері ударили молотом об неї. По хвилині схаменулася й закликала:

— Коли нижчий з вищим пристає, то це здорово, і природно, і в порядку. Але це нерозум і безглуздя, коли діється навиворіт.

Графиня усміхнулася:

— Значить, доню, з мого боку все було здорово і в порядку, але з твого боку ні...

— Чому, мамо?

— Адже ти, граф'янка, вийшла заміж за неграфа...

— Тому, мамо, нема справжнього життя між ним і мною...

— Чому нема?..

— Він мене рідко коли розуміє...

— Отже, тут не титул винен, доню, тільки недостача зрозуміння. Це щось інше.

— Я певна, мамо, що Галя любиться у тім Куценку й він у ній. І я поб'юся об заклад, що вона з ним прийде до вас і представить вам його, як свого нареченого. Го-го, я її знаю. А що ви тоді, мамо, зробите?

— Що ж мені зробити?

— Ви, мамо, мусите якнайрішучіше спротивитися такому подружжю.

— Я не потребую протівитися, доню...

— Чому?.. — зачудувалася Степанія.

— Тому, бо вважаю мою внучку занадто розумною панною, щоб вона могла навіть думати про подружжя з Куценком.

— Це дуже гарно, мамо, що ви так думаєте. Нарешті ми обі одної думки. Однак сьогодні все можливе. Не те, що Галя нині на хлопському празнику, але її майже безупинне ходження з Куценком по лісі викликає підозріння, що великий розум, котрий ви, мамо, так у Галі подивляєте, не так-то дуже в неї у порядку.

— Ні, доню, це лише її зацікавлення оригінальною людиною тягне її в його товариство. Але, щоб вона в нім закохалася аж до бажання вийти за нього заміж, про те не може, по-моєму, бути й мови.

— Мамо, дай боже, щоб я була фальшивим пророком, але побачите, що мої здогади сповняться. А що тоді?

— Не можу в це повірити. А втім... якби і сталося так, як ти міркуєш, то будемо спільними силами старатися вибити їй з голови таке подружжя.

— Я дуже радо поможу вам, мамо. Поки що я мушу ось що заявити: ми, аристократи, всі без винятку запротестуємо проти можливості подружжя Галі з хлопським сином. Адже Галя може навіть принца мати за чоловіка. Правда, вона сильно підірвала свою добру славу через приставання з хлопським сином, але все ж таки не один граф чи князь уважався би найщасливішою людиною, коли б міг назвати Галю своєю дружиною. Я особисто дуже є за тим, щоб Галя вийшла заміж за графа Адольфа Козицького. Він має за собою ті прикмети, що пристійний і розумний, з нього добрий господар і має великі впливи в міродатних урядових колах.

— Галя не може його й на очі знести, доню.

— Чому?

— Він в її очах неосвічена, тупа людина, а Галя, як сама знаєш, пропадає за наукою.

— На мудрість час ніколи не запізній. Чого він не знає, того ще навчиться сам або від Галі...

— Доню, нещасне подружжя, в котрому чоловік учиться мудрості від жінки, а не навпаки.

— Якось-то, мамо, зробиться. Не забудьте, що граф Козицький рішений на все. Він сказав, що якби Галя звінчалася з тим хлопським сином, то він готов ціле село пустити з димом... Так шалено він кохає Галю. І що думаєте, мамо? Можна напевно сказати, що його любовний шал спонукає його дотримати слова, якби Галя стратила цілком розум з тим хлопським сином.

— Не бійся, доню. Моя внучка — це найрозумніша й найкраща на світі дівчина. Що тільки вона зробить, усе те буде розумне.

IX

При останніх словах графині відчинилися двері й до кімнати ввійшла мавка, а за нею Іван Куценко. Коли побачили, що бабуня не сама, тінь невдоволення майнула по її обличчі. Та в найближчій хвилині вона набрала самопевності й рішучості людини, котра думає самотійно, вміє собі миттю дати раду навіть у важкім положенні та у своїй сильній особовості знає, що і як робити. Вся рум'яна зі зворушення, осяяна світлом великого та судьбоносного рішення, мавка дзвінким, поважним, непохитним голосом, який загомонів, як невідкличний вирок посланника долі, сказала:

— Маю честь представити: пан Іван Куценко, мій наречений.

Мовби обернулися у дві камінні статуї, так мати та дочка сиділи непорушно, а їх очі поглядали остовпіло на Івана і на мавку. Тим часом мавка обернулася до Івана, усміхнулася до нього, узяла його за руку та обоє сіли на фотелях так, що мавка сиділа напроти бабці, а Іван напроти тітки. Наступила мовчанка, яка, здавалося, тягнулася у вічність. Під час тої тиші відбувалась німо тільки дивна гра на чотирьох обличчях. Мавка позирала на бабуню з виразом щораз то більшої цікавості та певності, що бабця згодиться на волю внучки. На тітку мавка поглядала так, начеби хотіла не цілком виразно їй сказати:

"Хоч-не-хоч, так мусить бути: я так хочу".

Іван дивився на графиню та на пані Гаєвичеву спочатку спокійно, та пізніше, як мовчання вже стало щораз більш несамовитим, він почав бентежитися, бо здавалося йому, що дивні обличчя і уста пані Гаєвичевої втуплюються в нього щораз більше... як якась примарна, сатанічна загадка... Він підбадьорював себе такою думкою:

"Тримайся добре, Іване... Покажи геройську душу українських предків..."

На лиці графині важко було розпізнати спочатку, які хмари думок по ньому плывуть. Та поволі було видно, як із-поза зчудовання й остовпіння щораз більше виринає велика, безкрая любов бабці до внучки та несміливий тихий закид, для чого вона рішається так нагло й несподівано, без попередньої поради з нею?..

Та найрізномірніші почування хвилювали душу пані Гаєвичевої. Перше всього, поза початковим остовпінням затріумфувала в ній та горда думка, що у неї неабиякий хист передбачування, себто розуму та мудрості. Адже те, у чім вона підозрювала граф'янку та впевняла матір, наступило навіть хутше, ніж вона сама поміркувала. Та над її усіми почуваннями узяв відразу верх дивний чар, який тепер спливав на неї від особи Івана Куценка. Чим більше вона вдивлялася у нього, тим більше їй здавалося, що вона ніколи ще не бачила такого гарного чоловіка, як цей молодий селянський син. Вона поволі почувала, що її всі наміри, класові пересуди й ненависть — усе те топиться, мов сніг під теплим леготом весняної краси та сили молодості, під могутнім і таємним сяйвом небуденної особовості Івана. Після слів Олени "мій наречений" Степанія спершу хотіла, на знак спротиву, зробити так, як це часто робиться у великопанських жінок: зімліти. Але те її хотіння було б її відібрало змогу дивитись на Івана. З тієї причини вона воліла не зімліти, щоб могла дивитись на нього безупинно і щоби її запальна душа могла хоча б часочок пити той огонь, який її запалював, коли дивилась на Івана. Протягом кількох хвилин отого дивного, напруженого мовчання, Степанія переживала довгий роман. Вона чула, що, будучи на місці Олени, не зробила би інакше. Що більше. Вона нагло запалала бажанням одібрати їй Івана для себе бодай на хвилинку, якби це не вдалось їй на довший час, ах, на все...

Коли всі три жінки мовчали, наче зачаровані і вже здавалося, що цьому мовчанню не буде ні кінця ні краю, Іван, заохочений німим і теплим

та вимовним поглядом мавки, уважав своїм обов'язком перебити цю несамовиту тишу і став говорити ось якими словами:

— Я розумію ваше мовчання, достойна пані графине. Воно надихане вашим сумнівом, чи зможу я, чужа вам людина із низького, як-то кажуть, роду, дати вашій внучці, яку ви любите над усе, те щастя, на яке вона заслуговує своїм походженням, шляхетністю, красою й мудрістю. Однак найбільше щастя, не високий або низький рід, не багатство, герби та титули, лиш наймогутніша й одинока сила, ім'я якій: любов. Заява панни граф'янки нагла й несподівана для вас, достойна пані графине, тим більше свідчить про те, що вона мене любить так само, як я її. Я все був того свідомий, яка широка суспільна прірва викопана між вашою внучкою і мною. Тому, хоч я люблю її безтямно, я спершу не уважав себе достойним її та хотів лишитись по тім боці прірви й нести найтяжчий хрест, який людина двигнути може: добровільно зректися єдиного могого щастя на землі — спільної долі з вашою внучкою. Та коли я побачив, що любов вашої внучки до мене — це не перелетна пташка химерної дитини, випещеної долею, тільки стихійна і тривала сила, котра обняла усе її невинне єство, тоді я, піднесений нею до її вершин і сам також душевно виріс у своїх власних очах і прийшов до переконання, що доля і щастя вашої внучки нерозривно й невідклично зв'язані зі мною. В цім переконанні мене скріпила ваша внучка думкою, що справжній аристократизм полягає не в гербах, не в скиртах збіжжя, не в тисячках десятин поля і мір грошей, лиш в аристократизмі духа. Я не є ні одним, ні другим аристократом, та проте, осяяний коханням вашої внучки, я чую в собі силу стати незадовго вже аристократом духа. І хоч би ваша внучка мала стати бідною, як найбідніша сирота, то все таки я непохитно рішений ділити з нею вічно спільну долю, як її чоловік, і вона як моя жінка. Ми обоє непохитно віримо, що під сонцем нашого кохання нам засяє найбільше щастя на землі, а через те ми будемо багаті, бо справжнє багатство впливає з щастя спільної любові.

Слова Івана Куценка, висказані з спокійною, поважною, достойною вимовністю, рішучістю та силою обдуманого й безвідкличної кінечності, зробили на всі три жінки незвичайно глибоке вражіння. Та найсильніше

схвилювали ті слова Степанію, хоч вона й не уважала докладно на їхній зміст. Вона головню упоювалася, неначе музикою, лагідним, м'яким і переконуючим голосом Івана й одночасно любила тим дивним, чародійним сяйвом, що ішло на неї від Івана та її розтоплювало, наче віск. І в такій настрої Степанія забула всю мету, задля котрої приїхала до матері, й викинула з голови своє безперестанне "ми аристократи" та почала жити й дихати одним лише бажанням, що її палило, як огонь:

"Я мушу зараз... невідклично... за всяку ціну його поцілувати!.."

Але ж як виконати цю божевільну думку у присутності граф'янки і графині?.. А втім... якби вона і знайшлася сама з Іваном у кімнаті, то що скаже її жіноча соромливість?

Але так неспокійно побивалася Степанія лише хвилинку. В найближчому часі вона з жіночою бистроумністю в такій випадку мала вже готовий план, а саме: вона намовить графиню, щоб зараз же згодилась на подружжя сестрінки з Іваном, а потім... що? Потому вона буде уважати, щоб акт і церемонія благословення наречених одбувалася по всіх приписах традиції, значить, не тільки стара графиня, але й теж вона як тітка буде мати право не лише поцілувати Івана, але й вицілувати його досхочу...

Коли Іван скінчив свою коротку мову, графиня, оголомшена спершу словами внучки, опісля зворушена й піднесена думками Івана, обізвалась до Олени:

— Чи справді, дитино, кохаєш так дуже пана Куценка?

— Так, бабцю,— відповіла мавка й усміхнулась до Івана.

— Чи ти переконана, що в любові з ним найдеш щастя?

— Я вже найшла, бабцю,— сміялась мавка,— і я переконана, що те щастя буде вічне.

Графиня звернулась тепер до Івана Куценка:

— Чи ви будете в силі, пане Іване, вчинити мою внучку все щасливою?..

Іван відповів:

— Так. Відповідь вашої внучки є моєю відповіддю.

Графиня думала хвилину. Опісля звернулась до доньки Степанії словами:

— Що ж мені зробити, доню?..

Степанія відповіла з дивним поспіхом:

— Прошу згодитися на їх подружжя й гарно, дуже гарно їх поблагословити, як наречених...

Графиня розкрила широко очі:

— Як-то, доню?.. Адже ти...

Степанія впала у слова матері і поквапно сказала:

— Так... так, я колись... Тепер я думаю цілком інакше: нові часи, поступ... демократія горою...

— Значить, доню, ти не маєш нічо проти пана Куценка як чоловіка моєї внучки?..

— Борони боже, мамцю! Навпаки: я бачу, що пан Іван Куценко — це мужчина.

— Значить, доню, можна їх обоє поблагословити?..

Степанія заохочувала гарячково:

— Можна, можна, мамцю, не лиш можна, але треба і лицює... Мамо, поблагословім обидві їх обоє гарно... дуже гарно...

Степанія звернулась до сестрінки:

— Галюсенько і ви, пане Іване... Ви заручаєтесь перший раз... Не знаєте, яка має бути поведенція при тому святі... Зараз... я навчу вас... Підступіть обоє до бабці... так... Поцілуйте бабцю в руку... так... А ви, бабцю, вже забули заручинові звичаї... Давні часи... Поцілуйте Галю в голову... в уста... де хочете... а міцно... міцно... так... Так само пана Йвана... о, не так... сердечно... кріпко... Е, не вмієте... забули...

Графиня цілувала внучку та Івана і при тому пригадала молоді літа, які вже так давно утонули у морі вічності. Прослезилася і сказала:

— Благословлю вас, діти. Кохайтесь навіки й будьте щасливі.

Тепер обоє приступили до Степанії й поцілювали її в руку. Степанія вхопила голову граф'янки в руки з досі небувалою сердечністю та цілувала її міцно.

Опісля з серцем, що гриміло в ній, як на ковадлі молот, обхопила обома руками шию Йвана, накрила його лелековими крилами своєї сукні й, майже звисившись на ньому, цілувала його пристрасно в чоло, тому що їй не лицювало так, як би хотіла, припасти відразу до його уст. Щойно після вогняного вступу на Івановій чолі вона припала устами до уст Івана. І була б лишилася в такій поставі поза належно довгий час, якби Іван,

немило вражений слизьким холодом її уст і за довгим триванням її благословення, не був одвернув непомітно обличчя. Тоді Степанія його поцілувала ще раз у чоло, щоб дати доказ, що його уста й чоло усе одно для неї і, зісовгнувшись ще раз губами по його устах, так закінчила своє благословення:

— Ми забули найважливішу річ: адже ви, молоденькі наречені, не поцілувалися...

Мавка засміялась:

— Бабцю, того нам не треба пригадувати...

Мавка й Іван поцілувалися, а мавка кликнула:

— Бабцю, це нам не першина...

Графиня звернулась до Степанії з заміткою:

— Яка моя внучка щира!

А потім до обох:

— Скільки ж разів ви обоє вже поцілувалися?..

На те мавка:

— Бабцю, дай вам боже стільки літ прожити, скільки ми обоє вже цілунків пережили...

— Не можна, дитинко, цілуватися перед заручинами...

— Бабцю,— усміхнулась мавка,— якби так усе питати, що можна та чого не можна, то ніколи не було б кохання.

Х

Пізнім вечером верталася Степанія критим повозом додому. Повний місяць заглядав цікаво, до середини повозу, щоб довідатися, чи вона сама сидить? Але ні, з нею разом сидів у повозі Іван Куценко. Попрощавшись з графинею та мавкою, хотів Іван іти додому пішки й сам. Одначе Степанія наперлася, щоб він її трошки підвіз, бо вона боїться їхати сама поночі. Це одно. Друге: їй приємно буде побалакати ще трошки з Іваном по дорозі. Коли ж до того мавка і графиня просили його, щоб не відмовив проханню Степанії, він згодився та сів разом з нею до повозу.

Коли коні ударили жваво копитами землю та серед рівного тупоту повіз котився дорогою і підносився та гойдався, ніби той лебідь на озері, по цілім естві Степанії розлилося якесь розкішне, їй уже давно не знане, тільки у снах вимріяне почуття, яке не говорило, а кричало до її душі: "Я так їхала би з ним і на край світу!..."

Від першого погляду вона закохалася в Івана, і його цілунок, який він віддав їй при заручинах з мавкою, котився жаром з її уст по всьому тілі і справляв їй невимовні радощі та одночасно пік і спалював її до дна душі. Вона хотіла клякнути перед Іваном і визнати йому все: яка вона нещасна з своїм чоловіком, як вона днями і ночами все тужить і тужить бодай за окрушикою кохання і зрозуміння, як у безсонних ночах подушки зливала сльозами несповнених надій і невтишимої туги за кохання, як у своїм житті ще не найшла ні одного мужчини, який би відчув її горе й самоту та її зрозумів би.

"Іване, ти чудовий хлопче,— так думала вона,— як ти мене сьогодні не зрозумієш, то я зроблю кінець моєму любовному сирітству та нещасному життю".

Але вона була певна, що такою сповіддю вона себе лиш осмішить перед Іваном і його відстрашить. Адже він щойно після заручин, а вона його майбутня тітка. Треба вжити інших засобів, щоб Іван міг її зрозуміти. Вона бачила своє положення супроти Івана і думала, що тільки якимись незвичайними жіночими хитрощами зможе підійти до мети, про яку Іван і поняття не має. І якраз з причини тих великих труднощів Степанія рішила всіма силами змагати до того, щоб Іван належав лиш до неї. Їй була байдужа доля сестрінки, старої графині, Івана і її власна. Вона стала тепер огнем, котрий хотів примусити яким-небудь чином Івана бути для нього оливою.

Степанія взяла Івана за руку і тремтючим од зворушення голосом заговорила:

— Вибач, Іване... можна до вас говорити "ти"?..

— Прошу дуже, адже ви, пані, моя тітка,— усміхнувся Іван.

— Так, Іванчику... хоча сказати... правда, я замолода тобі на тітку... Як гадаєш, скільки мені літ?..

Іван глянув на її обличчя, освітлене місяцем і відповів так, аби через прибільшення бодай одного року не образити жінки:

— Я думаю... вам тепер двадцять три роки...

— Одним роком помилився,— закликала Степанія з кокетливою вдячністю за те, що Іван уважає її такою молодю.

Іван, який припускав, що їй найменше тридцять п'ять літ, запитав з непомітною іронією:

— Отже, двадцять чотири роки, так?..

Коли Степанія притакнула, Іван подумав:

"Яка вона правдомовна у своїй неправдомовності!.."

— А скільки тобі, любий Іване?..

— Мені теж двадцять чотири.

— Ах, то ми однолітки! — кликнула захоплено Степанія й додала з святочною таємністю: — Знаєш, Іване, це має велике й рішуче значення...

— Яке? — дивувався Іван.

— Ми можемо закохатися одно в одному... — вимовила пані Гаєвичева, сміючись і важко дихаючи одночасно.

Іван на то спокійно і тактовно:

— Значить, я вас, пані, вже люблю, як свою тітку, а пані мене любитимуть, як свояка.

— Любий мій Іване, якби я тебе кохала... не як свояка... лиш як чоловічину?..

— Так не можна, прошу пані.

Степанія закликала, немов ломила всякі перепони на своїй дорозі:

— Хто мені заборонить кохати когось так, як мені серце велить?..

Коли Іван мовчав, Степанія спитала:

— Іванчику... що ти зробив би, якби на дорозі твого життя станула ще краща, ще миліша і ще багатша жінка, ніж моя сестрінка Галя?..

— Прошу пані, у моїй любові до Галі та її до мене багатство не має найменшого значення.

— Розумію, розумію, так воно справді! Так не забувай, Іване, що з любов'ю так річ мається: багатство для кохання — так, як паливо для печі. Холод руйнує здоров'я, убогість — кохання. Але не в тім діло. Відповідь же мені на моє питання з виключенням точки про багатство...

— Неможливо, прошу пані, щоб на дорозі мого життя станула краща і миліша дівчина від Галі...

— Чому неможливо, Іване?..

— Тому, прошу пані, що кращої й любішої дівчини від Галі немає на світі.

— Кожний наречений вважає свою наречену найкращою й найліпшою на світі. Це лиш хвилеве засліплення, Іване.

Іван одчинив широко очі й запитав:

— Що значить "хвилеве засліплення"?..

— Іване, і в найпалкішому коханні все прийде отверезіння. Так само буде і з тобою. Тоді ти побачиш, що поза твоїм ідеалом, яким для тебе є Галя, ходять по землі жіночі істоти, що визначаються ще ціннішими прикметами...

— Пані, я тих жіночих істот ніколи не побачу й не хочу їх бачити.

Степанія засміялась:

— Чи схочеш, чи не схочеш, Іване, то такі жінки ходять по світі, і я їх навіть особисто знаю. Особливо одну з них я знаю наскрізь...

Тут пані Гаєвичева нахилилася Іванові до вуха й шепнула:

— Вона так шалено закохалася у тебе, Іване, що сказала мені так:

"Коли Іван відкине мою любов, то мені життя так остогидне, що я скочу у став".

— Хто ж це такий?.. — дивувався Іван.

Степанія закликала радісно:

— А бачиш, Іване?.. Ти вже зацікавився тією жінкою!.. Чекай, я тобі назву її ім'я. Та найперше опишу тобі її. Отже, вона теж аристократка... з графського роду... Незвичайно багата... але в тебе це не грає ролі... Найкраще буде, як її порівняю з Галею... Вона красою може майже мірятися з Галею... Кажу "майже", бо хочу бути справедлива і під оглядом краси поставлю Галю на першому місці, а вона йде зараз після Галі... Тому кілька літ вона була ще краща від Галі... Але тому, що вона декілька літ старша, то хай Галя й зістане на своєму місці. Та зате у неї інші скарби, якими вона бере верх над Галею.

Перший скарб: вона незвичайно освічена та мудра... Всю французьку літературу вона напам'ять вистудіювала... Та найбільший її скарб — її глибоке, як безодня, чуття. Ох, її чуття — не озеро, не море, ні, це — океан, Іване... І подумай, Іванчику: весь цей океан її душі горить, кипить, шумить, шаліє, відколи вона тебе пізнала, Іване... Мені жаль, ах, як мені жаль тієї бідної, душею так багатой людини! Змилося над нею, Іване...

Іван не знав, чи йому при тому оповіданні сміятися з Степанії, чи спочувати комусь. Він запитав Степанію:

— Як же мені милосердитися над нею?..

Степанія стиснула пристрасно Іванові руку й застогнала:

— Іване, ти мусиш кохати ту жінку!..

— Ніколи, пані, за ніщо у світі. Мені дивно, як так може говорити недалеко моя тітка, котра щойно поблагословила моє нареченство з своєю сестрінкою?!

— Ах, Іванчику, якби ти знав, якими лабіринтами блукає жіноча душа в погоні за щастям! Ця жінка ще мені рідніша, ніж моя сестрінка. Я так її люблю й вона мене так любить, що сказати можна: вона і я — усе одно.

— Вибачте, пані, я вас не розумію... Хто ж це ця жінка?

— Зараз я тобі скажу, Іване. Та перше всього я тобі обов'язана зрадити ось яку тайну: коли ти не кохатимеш цієї жінки, візьмеш великий гріх на себе, Іване...

— Для чого?.. — чудувався Іван.

— Вона мені дала слово честі, Іване, що без твоєї взаємної любові заподіє собі смерть... У став скочить і — кінець...

Іван на те озвався:

— Шкода людини... Зрештою, не розумію, як може через мене скакати у став людина, котрої я не знаю й котра ніколи зо мною не балакала?..

— Вона прийде до тебе, Іване, і я хочу тебе приготувати на її прихід... Вона тебе спитає: "Чи кохаєш мене, Іване?.." Отже, уважай, Іванчику: одно твоє "ні" буде причиною її негайної смерті... Для того ти не смієш так їй відповісти...

Іван дивувався щораз більше:

— Що ж мені зробити?.. Адже я не можу зрадити своєї нареченої.

— Пожди, Іване, я щось видумаю, щоб не було зради і не було смерті...

Степанія сховала своє обличчя в долонях і хвилю важко думала. Опісля обізвалася з повагою, достроєною до питання зради й смерті:

— Я вже маю спосіб на рятунок...

— Який?.. — цікавився Іван.

— Мусиш, мій коханий Іване, для відвернення її самогубства їй сказати, що її кохаєш теж...

— Неможливо, пані, це ж буде зрада та неправда.

— Іване, ти балакаєш, як непрактичний молодий ідеаліст. У житті так мусить бути: коли неправда й зрада в силі вирятувати життя шляхетної людини, то хай живе неправда й зрада!

— Пані, я не можу поклонятися такій засаді, бо зрадою уб'ю життя моєї нареченої.

— Отже, ти, Іване, як розв'язуєш оце важке питання?..

— Ось як, пані: коли б мала згинутися або моя мила, або ця дивна ваша приятелька, то хай живе моя мила й хай гине ваша приятелька.

— Йване, ти жорстокий, ох, ти жорстокий!..

Тепер Степанія знов затулила своє обличчя руками і хвилину так сиділа нерухомо, задумана глибоко. Опісля глянула на Івана з блисками таємного вогню в очах і з виразом непохитної рішучості та знов промовила:

— Іване, тепер я подам останній і єдиний спосіб, як вирятувати оцю людину, це моє друге "я" від заглади. Але мусиш мені обіцяти словом честі, що послухаєш моєї ради...

— Послухаю, наскільки цей ваш спосіб виключить зраду на особі моєї милої.

— Запевняю тебе, Іване, що тут не буде ніякої зради...

— Отже: давай слово честі!

— Даю слово честі,— вимовив Іван.

— Знаєш, Іване, ця шляхетна та нещасна аристократка дуже скромна, що є рідкістю у нас, аристократів. Крім того, я її ще намовлю, щоб вона задовольнилася не пожежею, а тільки дрібнесенькою іскрою кохання...

— Що це за іскра кохання?.. — чудувався Іван.

— Ти, Іване, спасеш її життя найдешевішим способом на світі...

— Яким?.. — запитав Іван.

Степанія кинула на Івана блудні вогники своїх очей і застогнала:

— Ти даси їй один, одинокий, гарячий цілунок...

— Це теж буде зрада,— відповів Іван.

— Ні, любий хлопче. Та коли б ти дійсно уважав спасення доброї людини одним лиш поцілунком зрадою, то хіба ти був би божевільний. Але з тебе мудра людина. Це одно. Друге: ти дав слово честі...

— І ви переконані, пані, що той цілунок вирятуює вашу приятельку від смерті?..

— Цілком певна, Іване. Твій цілунок буде для неї сонцем, яке аж до могильної дошки освітлюватиме холодну темінь її життя.

— А як вона, прошу пані, не задовольниться тим одним сонцем, а тільки схоче їх десять, тисячу й так далі?.. Бо іскра й цілунок подібні до себе: одно і друге викликає вогонь: вогонь-пожар, а пожар росте й хотів би навіть весь світ запалити.

Степанія закликала захоплено:

— Так-так, Іваничку мій любий, але під умовою, коли іскра впаде на запальну матерію, а поцілунок на запальні уста... Отже, згода, Іване?..

— Мушу, прошу пані, тільки хай знаю, хто ця ваша приятелька?..

Груди пані Гаєвичевої захвилювали, й вона хрипло простогнала:

— Я...

Іван жажнувся й витріщеними очима позирав на паню Гаєвичеву. Мимоволі відсунувся від неї в кут повозу й, мов одеревілий, дивився, як вона присувалася до нього.

"Це несамоविता істеричка... мушу з нею обійтися, наче з хворою людиною", блиснуло йому крізь мозок.

Нагло йому здавалося, що сперед нього щезла пані Гаєвичева, а до нього суне якийсь потворний лилик з крокодилячим ротом... у найближчій хвилині той лилик з окликом: "Іваночку, моє кохання!" накрив його крилами, стиснув за шию пазурями і всмоктався з дикою жагою у його уста... Іван зірвався на ноги і вдарив головою в накриття повозу, але лилик обмотав його та не пускав від себе... З важким зусиллям Іван одірвав цю дивну істоту від себе, посадив її в повозі, глянув крізь вікно й побачив, як на небі місяць сміється й сіє срібне світло по спокійнім та широкім дзеркалі ставу... У найближчій хвилині Іван почув за собою захриплі слова:

— Води! Води!

Одчинив дверцята повозу, затримав його та побіг до ставу. Приніс води у пригорщі, станув перед Степанією, що сиділа сперта на стінку повозу й мала заплющені очі. Він силкувався влити у її уста бодай кілька краплинок води. Нараз пані Гаєвичева вхопила його за рамена й тягнула до себе. Вся вода виллялася на її обличчя і на сукню. Та не зважаючи на те, Степанія тримала Івана й не пускала. Він увільнився з її рук, вискочив з повозу і сказав до візника:

— Пані трошки заслабла. Тепер уже добре, їдьте далі. Я вже йду додому.

Іван не здобувся на відвагу їхати далі з панею Гаєвичевою. Він станув за кущем біля ставу та споглядав за повозом, бо, хоча сповнив дане

слово, то проте не знав небезпечно, чи вона не вернеться й не кинеться у став?..

А пані Степанія обтирала в повозі з обличчя й з сукні й, розгарячена та люта на весь світ, била головою стіну повозу і стогнала:

— Ох, ніхто мене не розуміє!

XI

Того самого вечора пан Гаєвич ходив по салону своєї палати, у присілку Бабіне, й попахкував люлькою на цибусі, довгім, як палиця. Він очікував своєї жінки й вістей від управителя Пенкальського. При столі сидів колишній товариш його молодості граф Залуський, світовий бувалець, який у переїзді з Парижу до своїх посіlostей вступив по дорозі до Гаєвича. Граф Залуський бубнив легенько й нечутно пальцями об стіл і в розмові з Гаєвичем мав такий вираз обличчя, начеб на його нарікання на нові, важкі й нечувані часи відповідав з філософічним супокоем:

— Немає нічого нового під сонцем.

Нараз роздер повітря нагальний та заїлий гавкіт і гаркіт собак. Пан Гаєвич вийняв люльку з уст і наслухував уважно. Опісля запитав:

— Мої собаки не сповняли ще ніколи свого обов'язку так завзято, як сьогодні. Що це може бути?..

— Хлопський бунт... нова гайдамаччина... — зауважив з спокійним усміхом граф Залуський.

Увійшов лакей і сказав, що якийсь жебрак наперся конче бачитися з ясновельможним паном поміщиком у салоні.

— Чому ж ти його не прогнав? — гримнув на нього пан Гаєвич.

— Він каже, що має для ясновельможного пана дуже важні й добрі вісті.

Пан Гаєвич обернувся до графа Залуського:

— Бачиш, пане-товаришу, які тут у нас відносини?.. Жебраки й діловоди за пан-брат собі з поміщиками...

— Воля, рівність і братерство... — сміявся граф Залуський.

— Чи пустити його сюди?.. — радився Гаєвич.

— Пустити, буде емоція... — жартував граф Залуський.

Увійшов старезний, сивий жебрак із грубою та суковатою палицею, уклонився аж до пояса й, піднісши праву руку вгору, закликав пророчим голосом:

— Слава во вишніх богу, а на землі війна та революція! Покайтеся, панове шляхта, купи тримайтеся й камінним муром станьте, а то з'їдять вас, пожеруть вас і стереблять двоногі миші та безхвості щурі, безштаньки, гольтіпаки, хлопці й жебраки.

На той чудний заклик не знав пан Гаєвич знайти зараз відповіді, а граф Залуський аж за боки взявся з сміху й закликав:

— Чудово! Знаменито! Пане жебраку, прошу далі...

Тоді жебрак покірно обізвався:

— Вибачте, панове шляхта, графи, барони... Але я утомлений з далекої дороги... Прийшов я з празнику, голодний, як жебрак...

— Як-то? — сміявся граф Залуський,— був на празнику й голодний?..

Жебрак зітхнув тяжко:

— Так, ясновельможні панове:

На заручинах сидів,

Мед, горівку й пиво пив,

Все по бороді текло,

Але в роті не було...

— На яких заручинах ти сидів?.. — аж крикнув пан Гаєвич.

Жебрак відповів знов пророчим голосом:

— Покайтеся, панове шляхта! Страшний суд іде! Ясновельможна панна граф'янка Галя нині на хлопському празнику заручилася з хлопським сином Іваном Куценком. Амінь!

Немов планети вдарили об землю, так та вістка збурила думки пана Гаєвича. Люлька випала йому з рук на підлогу. Він прискочив до жебрака, вхопив його за барки, струснув ним і крикнув:

— Брешеш, гаспидський сину! Я тебе зацькую собаками!

— Зацькуйте, пане,— застогнав жебрак,— хай цей грішний світ дістане ще одного мученика за правду...

Граф Залуський приступив до жебрака й велів йому сісти на крісло, а до Гаєвича обізвався:

— Пане-товаришу, спокійно, спокійно, вислухайте все. Він же ж нам розказує цікаві речі...

Пан Гаєвич велів жебракові подати шматок хліба з маслом, але жебрак не прийняв його.

— Дякую. Я не скажу більше та й не буду їсти. Бувайте здорові.

Граф Залуський і Гаєвич затримали жебрака з бажанням, щоб він далі розказав, що знає.

— Добре, — відповів жебрак, — але під одною умовою...

— Під якою? — запитав пан Гаєвич.

— Дасте мені на вечерю великий, як верета, віденський шніцель з капустою та бомбу чорного пива...

— Оригінальний жебрак-смакун... — сміявся граф Залуський.

Пан Гаєвич обіцяв йому таку вечерю. В тій хвилі увійшла в салон пані Гаєвичева в білій сукні. Коли чоловік представив їй графа Залуського і сказав, для чого пустив жебрака в салон, запитав жебрака:

— А не бачив ти на празнику пана Пенкальського?..

— Бачив, бачив, він був теж.

— Де ж він тепер?..

— Не знаю. Він іще прийде, як його не вбили...

— Що ти верзеш?.. — крикнув знову Гаєвич.

Жебрак оповідав:

— Я бачив, як за ним гналися молоді гайдамаки та собаки і кричали:
"Бий, забий!"

— І що сталося? — непокоївся Гаєвич.

— Нічого. Він утік їм з рук, бо мав у руках револьвер.

— Чому ж його досі нема? — спитав Гаєвич і глянув на годинник.

— Він небезпечно сховався й десь пізно уночі прийде...

— Розкажуй, що бачив і чув.

Жебрак розказував:

— Я чув, що панна граф'янка буде на хлопському празнику і знав, що вона з тим парубком Куценком ходить по лісах. І я собі думаю: "Старче божий, чоловік живе не тільки хлібом, але й божим словом. Значить так: не дадуть мені на празнику їсти й пити, то хай я насичу бодай свою жебрацьку цікавість". Важко було мені дістатись до стола. Тому я збоку приглядався і все бачив, і все чув. Знаєте, панове шляхта, хоч я жебрак, але той хлопський празник — це була чиста Содома й Гомора. Подумайте: панна граф'янка їсть з хлопами борщ, якого навіть я, жебрак, не взяв би до рота, а потому, мабуть, із дяки за той борщ, устає і каже:

"Знайте всі, дорогі гості, що я кохаю Івана Куценка й хочу за нього вийти замож".

— Неможливо! — крикнула пані Гаєвичева.

— Ясновельможна пані, я це чув на власні вуха,— запевнив жебрак і розповідав далі ось як:

— Це страшно, нечуване. Це так, якби гарна й багата панна шляхтянка, не граф'янка, поцілувала мене, жебрака, й мені так шепотом сказала: "Мій сивенький, солоденький жебрачиську: я за тебе вийду замож..."

А потім, ясновельможні пані й панове, друга, не менше страшна річ, а для декого то, може, ще страшніша: панна граф'янка сказала всім хлопам так:

"На знак і доказ, що я з паном Куценком не жартую, лиш на правду його люблю, я завтра відступлю безплатно частину мого лісу на читальню "Просвіти" й на хати всім тим бідним селянам, яких хати старі, розвалені чи спорухнявілі, або тим, які не мають хат і живуть, як комірники".

Пан Гаєвич ухопився за голову, ходив великими кроками по салону та кричав:

— Ця божевільна граф'янка мене знищить, мене знищить! Чуєте, пане графе Залуський, які страшні часи й відносини тепер у нас?

Граф Залуський слухав спокійно та мовчав, а жебрак розповідав:

— Вибачте, ясновельможні панство, як я найперше так... для прикладу поставлю вам таке в історії нечуване питання: "Що ви думали б, що здавалося би вам, якби,— говорю так для прикладу,— якби

ясновельможна пані Степанія Гаєвичева мене, жебрака, в руку поцілувала?.."

— Та що ти верзякаєш, дурний дідоводє?.. — гримнув пан Гаєвич, а його дружина обізвалася з обуренням:

— Що ти собі тут дозволяєш, негіднику!..

Жебрак закликав радісно:

— Правда? На саму таку потворну думку вам, ясновельможні панство, кров у жилах буриться. Але що ви скажете на те, коли я вам розкажу, що таке щось подібне сталося не в моїй хорій фантазії, а в потворній дійсності...

— Що сталося?.. — нетерпеливився Гаєвич.

Жебрак одповів стишеним, могильним голосом:

— Панна граф'янка поцілувала в руку хлопа Костя Єгомостя, того, знаєте, блазня, з котрого все село сміється!

Пані Степанія пригадала собі в тій хвилині дуже живо, як вона цілувала хлопського сина Івана Куценка, й зараз же звернулась до графа Залуського й до нього застогнала:

— Чуєте, пане графе? Мабуть, од наших околиць починається кінець світу...

На те граф Залуський відповів з усміхом:

— Не бійтесь, пані. Для одних це початок кінця світу, для других початок небесного царства...

Пані Степанія, котра ще чула на устах поцілунок Івана Куценка, зітхнула зі словами:

— Все можливе... пане графе...

Жебрак розказував:

— Потім була музика, танці, одним словом, справжнє бісове весілля без вінчання. А якби ви побачили, як уся та сільська гайдамацька торба викрикувала панні граф'янці "славно!", як ревіла та ричала з радощів, як той сільський сміхун Кость Єгомость бажав панні граф'янці, щоб вона з Іваном Куценком породила дванадцять синів, гайдамаків! Ах, серце мені тріскає з болю й чоло мені лупається зі стиду, що така гарна граф'янка запропащує шляхетський світ, багном обтраскує великопанську славу й силу і на ноги зводить заяложених хлопів, голопупенків та обірванців і жебраків, таких, як я...

Граф Залуський усміхнувся філософічно і сказав до жебрака;

— Коли зближаються до влади такі, як ви, то ви повинні тим радіти, пане жебраку...

— Як же мені радіти,— крикнув з дна душі жебрак,— коли я — не я!..

— Хто ж ти такий?.. — спитав Гаєвич.

Жебрак нагло скинув з себе вуси, бороду й перуку, і в тій хвилі пан Гаєвич і його дружина впізнали в ньому свого управителя Пенкальського. Роль жебрака так розвеселила паню Степанію, що вона закликала:

— Ах, які ж ви потішні!

На питання графа Залуського, чому він був на празнику перебраний за жебрака, Пенкальський відповів, що не можна було інакше. Його, як вірного та безпощадного оборонця великопанської традиції, сільська юрба так ненавидить, що небезпечно було б йому показатися в селі, так розгайдамачилось тепер те хлопство.

— А що воно зробить,— говорив він,— як завтра панна граф'янка наділить безплатно хлопів лісом? Про те страшно навіть говорити. Післязавтра ми, наприклад, сидимо при вечері. Аж тут нараз затрясся дім, валяться двері, до покоїв упаковується п'яна сільська галайстра, хапає нас за горла та реве: "Давай гроші, давай поле, давай ліси й пасовиська!"

— Це напевно буде, як допустимо до того божевільного подружжя панни граф'янки з хлопським сином і до безплатного наділення сільської голоти лісом. А потім я і всі ми тут приявні не передягнемось за жебраків так, як я сьогодні, тільки як справжні жебраки будемо ту голоту в руки цілувати й благати: "Дайте нам шматочок чорного хліба".

З дивним спокоєм і рішучістю пан Гаєвич сів при столі, поклав на нього кулаки, як довбні, й заявив:

— Хай пропаду, як пес, однак не вільно нам піддатися в ніяких навіть дрібничках тій хлопській масі.

Через страйк завдяки постріленій граф'янці, в мене збіжжя на пні висихає. Пане управителю, даю вам я ось який розподіл праці: ви вженете завтра двісті моїх корів і волів у мій найбільший і найкращий лан пшениці, хай його спасуть і витовчуть. Коли задрипані ті страйкарі думають, що я злякався їхнього страйку, та впаду ниць перед ними, то нехай вони побачать, що я чхаю на їхній страйк, на них всіх і на своє збіжжя, без котрого я ще не збіднію.

— Це чудесна ідея! — крикнув управитель.

— Вибачте, пане-товаришу,— вмішався до розмови граф Залуський,— чи не краще буде заспокоїти страйкарів підвишкою платні і все ж таки мати значну користь з жнив?..

— Неможливо,— відповів пан Гаєвич.— А неможливо тому, що через перше упокорення пана перед хлопом прийде в кінечності друге, третє й сотне упокорення й так далі без кінця. Вислід буде такий, що через таке безупинне упокорення хлоп стане паном, а пан навіть не хлопом, тільки жебраком. Для того панська політика може бути лиш одна: або пан мусить хлопа зігнути, або панові не бути...

Граф Залуський на те сказав:

— Позвольте собі на те відповісти, пане-товаришу, що це дуже нездорова й небезпечна політика. Вона все скінчиться для пана тим другим "панові не бути". Ви думаєте, пане-товаришу, категоріями панщизняних часів. Так тепер не може бути. Не забувайте, що й в цілому світі йде повільна й затяжна суспільна боротьба, з котрою треба рахуватися. Всяке насильне протиставлення себе отому суспільному розвиткові зводить боротьбу з спокійної дороги на революційний шлях. Рівновагу можна зберегти тільки шляхом компромісу. Я скажу, що все сучасне життя полягає лиш на компромісі супротивних сил. Ба, що більше! Взагалі все органічне життя — це рівновага, себто компроміс межи процесами будови і розпаду. Отже, в ім'я того компромісу, яким дихає усе життя, я раджу вам, пане-товаришу: не протиставте себе нагально духові часу, котрий іде з силою кінечності.

Ми мусимо зійти з арени життя. Це певне. Але робім це спокійно, тактовно, не викликуймо вогненних пристрастей і кермуймося ось яким найздоровішим принципом: жий і другому дай жити.

На ті слова пан Гаєвич одповів:

— Пане-товаришу, моя засада цілком інша, в саме ось така:

Хай тебе б'є весь світ,

Усе будь, мов граніт.

Хай тебе зломить грім —

Твердо стій при своїм,

— Це дуже гарні слова,— усміхнувся граф Залуський,— але що вам прийде з вашого твердого стояння при своїм, як вас зломить грім?

— Це є ця, так звана, геройська смерть, якої тепер майже ніде не бачимо,— відповів Гаєвич.

— Ваша думка,— сказав граф Залуський,— це знов чимале непорозуміння. Інакші були часи колись, інакші тепер... Колись геройство вимагало ірраціональної бравури й одчайдушності. Теперішнє геройство полягає в розвазі, поміркуванні й передбачуванні. І хто знає, чи сучасне геройство не є вище від давнішнього...

— Рішуче ні,— відказав з переконанням пан Гаєвич і додав: — Не гнівайтеся, пане-товаришу, але сучасне геройство у вашім освітленні нагадує мені людину, котра каже так:

"Чи я дурний іти на війну, коли там кулі свищуть..."

Після того пан Гаєвич говорив:

— Воно сьогодні дійсно так, як ви кажете, пане-товаришу. Тому я волю давню одчайдушність, яка мені нагадує нечувану відвагу звірів. Ану, чи сучасна людина була би здібна до такої погорди життя і смерті, як, наприклад, мій малий пес, ямник? Коли він, наприклад, побачить десять разів більшого чужого пса на подвір'ї, кидається на нього, мов скажений,

не питаючи й не обмірковуючи розважно, як сучасна ваша людина, чи бій з тою звірюкою скінчиться для нього перемогою чи смертю. Оце є те героїство, яке я визнаю, пане-товаришу. Я є й хочу лишитися героєм-звіром,— закінчив свої думки пан Гаєвич.

— А я волю героя-людину,— усміхнувся граф Залуський.

При вечері управитель звернув розмову на можливе подружжя граф'янки з хлопським сином і радив усіма силами не допустити до такого сорому в аристократичному світі. Те саме становище зайняла пані Гаєвичева. Однак і в управителя, і в пані Степанії головні чуттєві справи тут рішали, а не станова. Пані Гаєвичева, котра запалала шаленою пристрастю до пана Івана Куценка, згодилася хвилево в часі своїх одвідин у графині Воронської на подружжя граф'янки з Іваном, щоб мати нагоду цілувати Івана. Тепер, коли вона на основі досвіду прийшла до переконання, що Іван для неї страчений, як довго він кохатиме граф'янку, вона змагала до двоякої мети: або через розбиття цього подружжя з'єднати Івана для себе, або, коли б це було неможливе, помститися на нім таким чином за холод, який він виявив на її гаряче залицяння. Всі станули на тому, що те подружжя треба за всяку ціну розбити, за винятком графа Залуського, який, довідавшись від пані Степанії, що той хлопський син здав матуру і є незвичайно гарний та здібний, вказав на численні приклади таких подруж у західній Європі та був тієї думки, щоб не руйнувати граф'янці щастя, яке вона бачить у подружжі з тим селянським сином. Коли ж пані Степанія на те відповіла графові Залуському, що його оборона граф'янки й Куценка викликає вражіння, начеб він говорив, як їх адвокат, граф Залуський образився та покинув дім Гаєвичів.

Після відходу графа пан Гаєвич, його жінка й управитель постановили не допустити завтра до того, щоби граф'янка наділила бідних селян безплатно частиною лісу. До тієї мети пан Гаєвич рішив використати череду волів і корів у своїй пшениці та сільських багачів, які, певно, будуть незадоволені з того, що при наділі вони вийшли би з порожніми руками.

На другий день рано струснула селом нечувана вістка: панська череда пасеться в панській пшениці!

Вістка хапала людей, як огонь щораз то свіжу соломку, і в кількох хвилинах майже все село вибігло з хат або кинуло роботу в полі, щоб дивитись на те невидане видовище. Коли прибігли люди, задихані, схвильовані, обурені, побачили ось яку картину: серед лану стояли корови та розкошувалися пшеничним божим даром і позирали на людей заживно, поважно й достойно, як які графині. Навіть не видно їх було добре в золотій високій гущі, тільки їхні роги здіймалися понад пшеницею, немов чудні серпи. Довкола череди сиділи на конях панські слуги й уважали, щоб ніхто з людей не кинувся на череду й не пробував її прогнати з пшениці або щоб не вижав хоч би й оберемка пшениці для себе.

Пан Гаєвич сидів дома і звелів присилати собі, як він казав, звідомлення з пшенично-коров'ячого боєвища, щоб докладно прослідити настроїв народу. Коли ж уже переконався, що його пшеничне пасовисько зробило сильне вражіння на селян і що даліше пашення може дати привід до кривавої сутички між його службою й між сільськими бідняками, звелів вигнати череду з пшениці, щоб заощадити людський інстинкт войовничості на кращу ціль, себто при наділюванні селян лісом.

Опісля він зібрав у себе кількох селянських багачів і середняків і доручив їм сказати всім багачам і середнякам у селі, що він не пастиме далі череди у пшениці, тільки розділить її між тих усіх селян, які перепруть у громаді й поставлять до граф'янки ось яке домагання: або вона наділить соснами всіх громадян без винятку, або село не допустить до розділу дерева між кого-небудь. У своїх міркуваннях пан Гаєвич виходив із такого założення: щоб дати кожному селянинові дерево на хату, на це треба би вирубати ліс, вартості найменше чверть мільйона корон. Це таке велике майно, що навіть така багата й така пострілена особа, як граф'янка Олена не посує аж до такої границі своєї

безкорисної добродійності. Значить, силою конечності граф'янка буде приневолена обмежити своє безглузде хлополюбство до кількох, а найвище до кільканадцятьох найбідніших селян. З другого боку, пан Гаєвич припускав, що при всяких даровизнах розбуджується в тих, які мали б вийти з порожніми руками, нездоровий апетит, зависть, жадоба і пристрасть, яку можна змобілізувати дуже легко навіть до насильного виступу. Наслідки того будуть такі, що в лісі настане заколот, метушня, а як буде треба, то й бійка, ну й з чоловіколюбства граф'янки вийде така хрія, сміх, плач і скандал, що їй відхочеться раз на все бавитися, як він думав, у безплатний соціалізм, а хлопам відпаде раз на все охота лакомитися на панське добро.

Крім того, він, пан Гаєвич, викличе в сільській юрбі дешевим способом почування, ніби він хотів людям зробити добро, з якого однак без його вини нічого не вийшло. Через те "гайдамацькі інстинкти" юрби притупляться й він матиме в сільській бідності, як донедавна, покірних і невибагливих чорноробів.

Захоплений таким планом, пан Гаєвич узявся при помочі своєї служби й кількох сільських багатців дуже енергійно до переведення відповідної підготовки й пополудні вже був у своїм лісі, що межував з лісом граф'янки, та вижидав приходу селян і Куценка. За короткий час після його приходу прийшов Іван Куценко, а за ним почала збиратися щораз більша кількість селян. На краю поляни під крислатим дубом сів Іван Куценко при столі, принесенім йому селянами, й розпочав урядування. Біля нього сів громадський писар з маєтковим виказом усіх селян і заступник війта Кость Єгомость. Те місце знаходилося зараз при рові, який відділював ліс Гаєвича від лісу граф'янки. Цю близькість використав пан Гаєвич, який разом із Пенкальським підсунувся непомітно в гущавині під рів так, що міг чути кожне слово, яке говорилося при столі. Пенкальський був зв'язковим між ним і його службою та людьми, які уважали подальше в його лісі на відповідні вказівки.

Писар Михайло Турянський радив Іванові Куценкові означити найбідніших селян на основі громадського катастру, через що вся

процедура буде дуже проста і ясна. Однак Іван Куценко сказав, що він поступить інакше, бо катастр — мертва річ. Не той багатий або бідний, хто має стільки або стільки поля, тільки той, що вважає себе багатим або бідним, незалежно від кількості поля. Це так само, говорив Куценко, як і з людським віком, а саме: не той старий, що йому багато літ життя, а той, що себе почуває старим. Після тих слів глянув писар на зібраний народ, а переконавшись, що майже вся громада заповнила поляну, шепнув до Івана:

— В такому випадку кожний селянин скаже, що він бідний...

— Ми на це найдемо спосіб... — відщепнув Іван Куценко.

Опісля Іван Куценко устав і, коли гамір ущух, обізвався:

— Панове громадо! Ми будемо всіх вас викликувати по черзі, і кожний селянин буде нам відповідати совісно, чи він має себе за бідного, чи за багатого.

Кожний, котрого ми признаємо бідним, одержить від ясновельможної панни граф'янки дерево на хату. Пане секретарю, прошу починати відчитувати.

Аж нараз виступив перед стіл муж довір'я пана Гаєвича, багач Шмендрик, і закликав:

— Пане Іване, як дарунок, то хай він буде для всіх в громаді. Ми, багаті, потребуєм дерева, може, більше, ніж бідні...

Пан Гаєвич затирав у кущах руки злорадно та підморгував надійно до Пенкальського. Іван Куценко відповів супокійно Шмендрикові:

— Пане Шмендрику, а відкіля ви знаєте, чи ми вас не впишемо, як бідного?..

Шмендрик остовпів від тієї відповіді Куценка й по надумі відказав:

— Та властиво... так рахувати... не такі-то гаразди у мене, щоб себе аж називати багатцем...

— Отже, спокійно чекайте на свою чергу й не перебивайте...

Слова Куценка і Шмендрика збентежили Гаєвича, тим більше, що багаті, яких він організував, стали в кущах висмикатися з-під його опіки й переходити на поляну. Але він зараз успокоївся в тій певності, що вони незабаром перейдуть знов на його бік. Адже виключена річ, аби Куценко Шмендрика і йому подібних признав бідними....

Всі викликані селяни, бідні й багаті без винятку уважали себе бідними. Так, наприклад, Семен Мандрига, у котрого було двадцять моргів поля, мав себе за бідного тому, що він сам старий, його жінка тридцять літ молодша від нього, він має з нею шестеро маленьких дітей і не має вже у нього сили ні до господарки, ні до праці.

На те крикнув комірник Атанас Криворучка:

— Дядьку, прийміть мене за наймита.

Двох подало за причину своєї вбогості недостачу дітей, а найбільша кількість заможніших селян уважала себе бідними з тієї причини, що мали від 8 до 12 дітей. Микита Проць подав себе за бідного тому, що довги має, другий знов, що податки тиснуть, третій, що не може нічого їсти, бо все його всередині болить, четвертий, що жінка вередлива, п'ятий, що жінка все хорує й так далі.

А коли прийшла черга на Костя Єгомостя, він сказав;

— Я бідний і багатий в одній особі...

— Це цікаве. Поясніть нам це, дядьку,— сказав Іван Куценко.

— Це вже говорить моє ім'я і прізвище. Бідний — Кость, багатий — Єгомость...

— Не жартуйте, дядьку, тут поважна справа,— пригадав писар.

— Не знаю, з котрего кінця зачати?.. Зачну від того, як я воював з пруссаком... То було так: я, значить, Австрія, маршируємо на пруссака під Кенігрецом. Дощ, сніг, болото по коліна, грузнемо в ньому, місимо його і так нам страшно, що не знати, що робити: чи втопитися у тім липкім чортовім тісті, чи виліпити з нього колачі для пруссака? Аж тут нараз у тому місці, де багно було вище колін, приходить команда "гальт!". Стоїмо так у багні півгодини, годину, ба дві, і вже здається нам, що стоятимемо так аж до суду віку. Зимно, хай бог боронить! Навіть не можна з холоду по людському трястися, бо ноги в болоті. Тільки зубами дзвонимо, як на страшний суд. Ноги вже деревіють із зимна, і я так собі міркую: не хочу ні їсти ні пити, тільки дай мені, боже, найбільше багатство на світі: трошки тепла в мої закостенілі ноги! Аж нараз прийшов наказ розпалити вогонь. То, знаєте, як я витягнув ті свої ножиська понад полум'я, як почув, що вони від тепла починають оживати, тоді я мав себе за такого багача, що хай сам граф сховається у кут переді мною. Як тільки я забув холод, ого, вже чоловік нещасливий, бо їсти хоче. Їм — чуюся багатий, наївся — бідний, бо хочеться курити, а нема тютюну. Курю — багатий, накурився — бідний, бо моя Гандзя так далеко від мене! Але на те є спосіб. Я багатий, бо найшов собі іншу Гандзю, чеську Маріянку.

— Дядьку Костю, то з тією Маріянкою ви звели бій під Кенігрецом?.. — питав Іван Куценко.

— Ні, це була лиш така мала сутичка перед головною битвою...

— Не дурно Австрія програла війну під Кенігрецом,— зауважив Гриць Безрукий, той, що стратив там руку.

Кость говорив:

— Налюбувався я Маріянкою і знов я бідний, бо немає ні сотика їй на подарунок. Це одно. Друге: сумління мене гризе, що я забув свою Гандзю. Вистріляю я пруссаків, як зайців і чуюся багатий, програю з пруссаками війну — я бідний. Виходжу з війни живцем — я багатий, вертаю додому — бідний, бо у мене ані поля, ні хатинки, ані дітей, ані жінки. Придбав я п'ять моргів поля, поставив хату, оженився, ну, і проти якого комірника я, рахувати, багатий. Але поля замало, жінка постарілася і споганіла — я бідний. Та що з того? Хоч би чоловік мав не п'ять, не п'ятдесят, а тисячі моргів, хоч би й цілий світ упав йому на долоню, як та стигла грушка, то він буде багатий і бідний в одній особі, бо все йому буде замало. Для того я так міркую: чи дасте мені що, панове, з того дерева, чи ні, мені все одно.

— Дядьку Костю,— сміявся писар,— панна граф'янка бідному Костеві дерево дасть, а багатому Єгомостеві відбере...

Тепер Іван Куценко промовив ось як:

— Тому, що, за винятком дядька Костя Єгомостя, всі люди в селі мають себе за бідних, буде дуже важко всіх обділити деревом на хати. Для того тепер так буде: ті одержать дерева, котрі тут нам заявлять, що вони найбільші багаті в селі...

При тих словах багачам засвітилися очі, а бідні остовпіли та хотіли вже піднести спротив. Іван Куценко рахувався з тим, тому він мерщій викликав найбіднішого комірника в селі Панька Гавриша й запитав його:

— Паньку, скажіть нам, але мудро, чи ви маєте себе за багача?

Панько стояв перед столом у грубій полотняній сорочці і в таких самих штанях, які під кістками босих ніг були зв'язані шнурками. Великі пальці його порепаних, позсіданих ніг були загнуті досередини і здавалося, ніби один великий палець з презирством позирав на другий і до нього кликав:

"Ти дідоводе!.."

На Куценкове питання, чи Панько багач, він хвилину думав, потім відповів:

— Так, пане...

Багачі засміялися заживно, а Іван Куценко спитав Панька:

— Яке ж ваше багатство?..

Панько відказав:

— Моє багатство, гм... діра в кишені і блоха у жмені.

Народ рикнув зі сміху, а Іван Куценко звернувся до писаря:

— Пане секретарю, запишіть: Панько Гавриш — десять сосон.

Панько дякував, а Кость його навчав:

— Поставите собі, Паньку, хату і клітку на блохи...

Всі дальші бідаки назвали себе багачами з різних причин: один сказав, що здоровий, другий дужий, як дубчак, третій має добру жінку, четвертий умів навіть хоптою наїстися, п'ятий був у силі цілий тиждень витримати без їди й так далі. А Андрух Дідух так балакав:

— Я багач, бо мої здорові зуби можуть навіть цілий світ розкусити, а мій шлунок — то така собі потвора, що все витримає і все йому смакує: клак не клак, вовна не вовна, аби кишка була повна...

Василь Терновський, що мав тільки морг поля, назвав себе багатим тому, що має дванадцятро дітей.

Коли Іван Куценко уже поладнав справу з багатими бідняками, почав викликувати бідних багачів.

Дмитро Семенюк, найбільший політик у селі, знав, що йому важко буде дістати бодай кілька сосонок. Тому він, наслідуючи дотепні думки деяких бідаків, роздумував над тим, яким би способом доказати, що він теж бідак. Викликаний Куценком він сказав:

— Я, правда, маю п'ятнадцять моргів поля. Але, хоч би я мав і п'ятнадцять тисяч моргів, то все-таки я й кожна людина бідніші від слимака й черепахи.

На питання чому, Семенюк відповів:

— Слимак і черепаха багатіші від людини, бо вони свої хати носять зі собою за життя й по смерті. Але що інше коли б я дістав сосни, як безплатний дарунок: тоді я був би подібний до черепахи.

На те йому відповів Кость Єгомость:

— Ви дістанете замість чотирьох сосон чотири тонкі легенькі дошки і з них змайструєте собі таку хатинку, що носитимете її з собою й будете подібні до черепахи...

— Ні,— вкинув Іван Куценко,— вас, пане Семенюку, шкода на черепаху. Ми волимо, щоб ви були подібні до людини. Для того ви не дістанете нічого.

Дмитро Семенюк, який досі жив на війсьній стопі з паном Гаєвичем, але в нинішній справі порозумівся з ним, крикнув голосно:

— Протестую! Як дарунок, то для всіх або для нікого!

Кількадесят багатів перехопили Семенюкові слова:

— Протестуємо! Або для всіх, або для нікого!

Іван Куценко успокоїв їх і запитав бідаків:

— Панове, чи хочете дещо з дерев, призначених для вас, відступити багачам?..

— Ні, ні, ні, не хочемо!

— Хай багаті нам одступлять дещо з своїх моргів!

— Запхаємо їм пельку гілляками! Хай наситять свою хапчивість!

Багаті, з Шмендриком і Купчинським на чолі, піднесли палиці разом з гайдуками під проводом Пенкальського і стали викрикувати:

— Жебрачня! Дідоводи! Вас наділити торбами, не соснами.

XIII

Іван Куценко силкувався разом з секретарем і Костем надаремне прийти до слова. Серед розогнених пристрастей, під'юджуваних з укриття паном Гаєвичем, усі три втратили вплив на юрбу багатів і бідаків, які підступали щораз грізніше одні до других. На поляні нагло виріс живий ліс палиць над людськими головами серед лісу дерев. А коли Шмендрик крикнув до Панька Гавриша: "Ти, голотнику!", а Панько

Гавриш відповів йому ударом у лице, почався справжній бій між багачами й бідаками. Тихий досі ліс перестав мовчати, перехоплював людські дикі крики, верески, прокльони, стогони й на крилах гомону ніс їх од дерева до дерева, наче дивувався та хотів закликати: "Люди, люди! Які ви всі бідні!"

А пан Гаєвич придивлявся з гушавини несамопитий метушні і з розкоші обидвома руками виривав ягідник з землі. На поляні хвилями здавалося, що пощезали люди і востає в землю або виростає з землі якесь потворне одноцільне тіло, що котиться, перевертається, товчеться, корчиться, сопе і стогне і, хрипучи, знов паде на діл, щоб десь запитися у глибинах. А на цьому великанському тілищі видніють білі плями — людські сорочки, вгору злітають пороздирані шматки та стріпти одежі, як мацавки, підносяться палиці, щезають руки, пнуться вгору ноги, то знов судорожно кривляться уста, шкіряться зуби, дико блискають очі. Вся та велика звірюка борсається, шарпається, звалюється сама на себе, паде, повзе, дере, гризе землю під собою і випльовує з слиною кров.

Аж ось те одноцільне тіло серед тремтіння, реву й судорогів розрубало себе на двоє, троє, четверо та розпадається на щораз більше купок. Кожна купка ділиться на багату й бідну частину. Палиці поламані, поторощені, валяються по землі, а в рух ідуть кулаки, ноги, руки й зуби. Купки вертаються, крутяться, повзуть, перевертаються окремо, самотійно, як гадюка, порозтинана на багато частин. Хвилями всі тіла роздирають ліс і небо біснуватим криком, то знов хвилями душать взаємно тихо з такою повагою, неначеб не шаліла боротьба, а розгравалася якась велика та чудна містерія життя.

Як гомерівський Нестор, так і Кость Єгомость, який опинився там, де вир борні крутився та метушився найбільш головокружно, зняв руки над обома розвойованими сторонами і силкувався втихомирити їх словами:

— Люди, бійтесь бога! Чи ви показались?

Нараз прибіг до нього Шмендрик і захриплим голосом до нього крикнув:

— Чи ти багач, чи бідний?

— Відчепись од мене, сатано. Я ж уже усім сказав, що я бідний і багатий в одній особі,— відповів Кость.

— Як ти бідний,— ревнув Шмендрик,— то на тобі від багача...

З тими словами Шмендрик штовхнув Костя кулаком у груди. Кость заточився дрібними скорими кроками взад і впав задом на хребет Панька Гавриша, котрий привалив собою Дмитра Семенюка й виправляв йому лице долонями. Коли він хвилинку так лежав, надбіг багач Іван Проць і, думаючи, що Кость разом з Паньком хоче задушити його свояка Шмендрика, вхопив його за волосся і стягав на землю з Панька. Кость крикнув до Проця:

— Не шарпай, бісів сину, я ж багач!..

Коли це вчув Панько, на котрого спині лежав Кость, лежачи, штовхнув його ногою в зад з словами:

— Марш до багачів!

Кость летів мимоволі знов до багачів і впав по дорозі між багача Петра Купчинського й бідака Василя Терновського, які мняцкалися на траві, зчіплені до купи.

— Ух, ти дідоводє! — крикнув праворуч Костя Купчинський і почав обробляти його кулаками, де попало.

— Ти багацький глитаю! — кричав ліворуч Василь Терновський і, впихаючи йому силоміць в уста траву, гримав до нього:

— На, пасися і вдався!

Кость випльовував траву і кричав до обох:

— Пустіть мене ви, багацько-бідняцькі сучі сини. Я не багач і не бідний!

Аж тоді, коли Кость перед ударом зігнув голову в долину і кулак Купчинського попав у чоло Терновського, Терновський і Купчинський пустили з рук Костя й відновили перерваний бій між собою.

Тепер Кость, може, перший раз у життю так розлютився, що набрав теж великого бойового духа. Він розглянувся, як той ранений лев по пустині, кого б тут проковтнути. Аж навинувся йому під руки Шмендрик, який був причиною його побоїв і гніву. З словами: "Га, маю тебе, пташку!" Кость замахнувся з усієї сили, щоб заїхати йому кулаком межі очі. Але в тій же хвилі Шмендрик упав на землю, повалений Семеном Волошиним, а замість Шмендрика Костів кулак гримнув у лице Пенкальського, котрий надбіг на місце Шмендрика.

Бій тривав уже кілька хвилин і не хилився ні в один, ні в другий бік. Іван Куценко приглядався з великим болем бійці і спершу думав, що йому не лицює мішатися до нього, наскільки його слова будуть даремні. Аж нараз Іван побачив ось яку картину: Кость Єгомось лежав між панськими наймитами на землі, а йому на грудях сидів Пенкальський та добирався до його горла. Іван Куценко кинувся в той бік, ухопив Пенкальського попід рамена у свої руки, підніс його лицем догори і, розмахнувши його, як мачугу або як косу, в одній хвилі поклав покотом на землю наймитів, котрі позривалися зараз з землі та почали втікати, биті ногами свого пана. Цей момент незвичайної сили Івана Куценка рішив боротьбу на користь бідаків. Багачі, позбавлені помочі від панських

слуг, не важилися ставити опір Куценкові, котрий мав в руках таку гармату, як Пенкальський. Вони під напором бідаків кинулися на край поляни, щоби втікати в ліс разом з панськими гайдуками. Але бідаки заступили їм дорогу, відперли назад на поляну і, взявши їх, так би сказати, в полон, окружили їх на поляні довкола й берегли їх, як яку воєнну добичу.

Те, що служба пана Гаєвича брала участь у бійці з бідаками, було для Івана доказом, що весь той виступ підготував у порозумінні з багачами пан Гаєвич. Тепер Куценкові ішло про те, чи Гаєвич особисто був у лісі, чи ні. Іван знав, що коли питає Пенкальського в тій справі, то він йому відповість, що його пана взагалі тут не було. Тому він, замість запитати, чи пан Гаєвич є в лісі? — спитав несподівано і скоро Пенкальського:

— Чи пана Гаєвича нема вже тут?..

Заскочений та переляканий Пенкальський одповів:

— Нема вже!

Те "вже" доказувало, що Гаєвич дійсно у лісі був і зорганізував та вів напад на бідаків. Тепер Гаєвича вже не було, бо, як тільки він побачив, що бідняки під проводом Куценка беруть верх над багачами, з остраху за свою власну шкуру мерщій чкурнув з лісу. Іван запитав з тривогою, чи є які жертви в людях, чи всі держаться на ногах, чи, може, дехто лежить важко поранений. Після перешукання боєвища стверджено, що жертви були невеликі. Іван був дуже задоволений таким лагідним вислідом боротьби й запитав, хто в бою стратив ухо? Коли ніхто не обзивався, Іван обкинув очима людей, і в тій же хвилині Панько Гавриш приніс кусок уха з великою церемонією на листку з папороті та наставив його до Пенкальського з словами:

— Пане, беріть назад, це ваше...

Іван прогнав Пенкальського з службою з лісу і вже хотів громаді сказати кілька слів, коли нараз явилася мавка. Після привітання з Іваном вона глянула на людей і спитала:

— Що це таке?.. Попідбивані очі... напучнявілі уста... подерте убрання... Дядьку Костю, що вашому носові?..

Кость Єгомость одкашлянув легенько і сказав:

— Прошу ясновельможної панночки... між нами було маленьке непорозуміння...

— "Маленьке непорозуміння", кажете?.. А чого ж ваш ніс такий великий?..

— Воно, прошу ясної панночки, все так на світі буває: великі речі виростають з маленьких початків...

Мавка мусила засміятись, а за нею сотки напухлих уст судорожно розтяглися до сміху. Іван розказав мавці все, що сталося в лісі, та висловив свої здогади щодо намірів пана Гаєвича. Мавка довго дивувалася, опісля запитала:

— Пане Шмендрику, для чого ви зв'язалися з паном Гаєвичем? Чому ви не прийшли з своїми жалями до мене? Чому ви не подумали над тим, що пан Гаєвич хотів обернути моє діло в сором і ганьбу і всіх вас ошукати?

Мавка обернулась до Івана і сказала:

— Адже це справжнє чудо, що та війна між багатішими й бідаками не скінчилась проливом крові, каліцтвом, а навіть смертю людей! Видно, що добрі сили на небі мене не забувають, і їх воля така, щоби з добра

виросло добро. Отже, пане Шмендрику, і всі йому подібні, скажіть: для чого ви повелися так негарно?

Шмендрик одповів:

— Ясновельможна панночко... вибачте мені... Я сам тепер не знаю, чому я так зробив... Або щось до мене приступило, або мене, вибачте, паляруш нарушив...

— Я вам вибачу тоді,— сказала мавка,— як ви всі перепросите дядька Костя Єгомостя і всіх бідних...

Шмендрик і багачі були загорді штуки, щоб просити вибачення у тієї жебрачні, яка їх і побила, й поборола. Але лагідні слова мавки розбудили в них надію, що на випадок чемності вони, може, теж не вийдуть відсіля з порожніми руками?.. Тому Шмендрик не хитався довго. Приступив до Костя, торкнув ліктем його ліктя і промимрив:

— Куме Костю Єгомостю... я не хотів вас, знаєте?.. Але я маю в городі добре зілля... Воно вам витягне всю біль з носа...

Кость Єгомость глянув на нього спідлоба й відповів:

— У, ти роззяво... іди в мирі й більше не согрішай...

Коли ж мавка побачила, що Василь Терновський і другі бідаки теж Костя перепрошують, тим дуже зацікавилася й запитала, для чого це роблять. Тоді Кость розказав, що він, як бідний і багатий в одній особі, мусив боротися один з усім селом і зносити удари з усіх усюдів на обох фронтах. Мавка і все село при Костевім оповіданні заходилися з сміху, з таким гумором Кость оповідав про свої геройські подвиги. З свого оповідання Кость витягнув ось такий висновок:

— Якийсь пилосоп каже, що, мовляв, середина дороги золота. Ану, якби той пилосоп був ішов серединою дороги, так, як я нині, то я цікавий, чи така мудрість була б йому вискочила з голови? Їй-богу, той пилосоп сказав би так:

— Ти, Костю Єгомостю, мудріший від мене, коли ти кажеш:

— Середина дороги не золота, бо посередині дороги найбільше болото.

Лагідність мавки й оповідання Костя увели всіх селян у такий лагідний настрій, мовби забулися важкі боєві переживання з-перед хвилі. Мавка промовила:

— За подвійну біль дядько Кость Єгомость одержить подвійну кількість будівельного матеріалу. Тепер так: я уважаю всіх мешканців нашого села бідними, й моя воля ось яка: я хочу показати всім ворогам, що їх лиха воля, облуда й підступи безсильні супроти добрих діл. Далі я хочу, щоб з приводу мого недалекого вінчання з паном Іваном Куценком ніхто з селян не мав причини нарікати, що при наділюванні найбідніших деревом хто-небудь з них потерпів слушно чи не слушно яку-небудь найменшу кривду. З тієї причини я наділю всіх селян деревом на хати.

Після тих слів мавки ліс, який тому кілька хвиль ніс у далечінь стогони і прокльони, тепер тисячами дерев, ніби тисячами горл, довго розносив радісний голос і гомін:

— Славно! Многая літа!

XIV

Пенкальський, викинутий Іваном Куценком після борні з лісу, не йшов, а снувався, мов блудний вогонь манівцями. В його ногах, якими

мимоволі бив своїх парубків, пік і сіпав гострий біль, так, що його хід подобав на хромання старця-каліки. Хоч завинув собі надірване ліве вухо, то проте безупинне щеміння нагадувало йому раз у раз, яка нещасна доля його переслідує на кожному кроці. Ніколи він не думав супокійно. Але тепер його пристрасть і його важкі невдачі обернули його свідомість у розпалений куш вогню.

Сам не вповні того свідомий, де знаходиться, плутався і швендяв межами буйного збіжжя, а полум'я, котре облизувало його думання, викидало з його нутра ось які іскри:

— Ганьба!.. Чи ще мало?.. Тепер кінець!.. Мусить бути кінець!.. Хай мене собаки роздеруть! Ні?.. Добре... Ох, я їм покажу!.. Я їм покажу!.. Пекло злякається!.. Смерть!.. Кому?.. Га?.. Кому ж?.. Як-то кому?.. Чи ти божевільний?.. Ще питаєш?.. Вистріляю, вивішаю всіх!.. Спалю весь світ!.. Зачинаю відсіля... Сірники?.. Є. Спалю збіжжя, ліси... Гаснеш, драбе?.. З Куценком тримаєш?.. Другий згас... Ух, малий сірник, а дивіться: яка велика зволоч... Ні, ні...

Добре... Так має бути... Що ти винен, бідний колосе?.. А ти, лісе?.. Невже твоя вина, що хлопське гайвороння тебе роздзьобує?.. Хати... ціле село пустити з димом! Там сидить твій сором, чоловіче!.. дай спокій!.. Не село... не хати... Іван Куценко... Га, хлопський лицарю! Сповідайся! Сповідайся! Страшний суд іде!.. Го-го, чи ж я піп?.. Я не пішлю тебе до неба... На самий спід пекельного кітла! Я тебе стрілятиму та різатиму поволі... делікатно... по-шляхетськи... зі смаком... Ха-ха-ха-ха!

Пенкальський сів на межу та котив настрічу заходячому сонцю регіт радощів на думку, як він буде мучити Івана Куценка. Опісля піднявся так скоро, як тільки був у силі, плівся в напрямку до парку при дворі, де жила мавка. Він знав, що Іван Куценко йтиме з нею разом через парк, одводячи її додому. Непомітно, нишком Пенкальський сховався у клумбі, зараз біля палати, і ждав, а його почування виливалися з нього ось яким вогненно-кипучим потоком:

— Ти, пане Пенкальський, шляхетський виродок... Ти нікчемник, падлюка... Чому його досі не вбив?.. Га? ти, шляхтичу, забув пощочину від хлопа?.. Не закатрупив хлопа зараз?.. Га, негіднику!.. Рятуй бодай тепер свою шляхетську честь!.. Тепер?.. Чому тепер?.. Так пізно?.. Хай буде пізня помста, аби була помста! Я горів жагою вбити того хлопа! Я не міг!.. Не міг, трусе?.. Простіть мені, небесні сили: я не міг... Вона... Граф'янка... Не я винен... Вона винна... Брешеш!..

Останнє слово вимовив Пенкальський так голосно, що аж тривога напала на нього, щоб, може, не почув хто його голосу. Розпаленими, наче жар, очима обвів він парк довкола клумби, а коли переконався, що не зрадився нікому, пустив далі волю пороздираним думкам, котрі кипіли в нім:

— Не вона... я винен... Чому я сліпну, як на неї гляну?.. Рука мені мертвіє у її прияві... Я раб, земля, багно супроти неї... Ох, ясна панно, коб ти знала!.. Я тисячу разів його вже був би вбив! Мільйон разів боявся я... не його, тебе, граф'янку... Нахабний хлоп!.. Він хамською відвагою тебе здобув!.. А я?.. Мені ще й досі не дозволила моя шляхетська делікатність і дискреція тобі до ніг упасти та закликати: "Ясновельможна граф'янку! Я божевільно кохаю тебе!" Однак сьогодні — вже кінець! Не хочу кохання... Помсти хочу...

Його очі заступив червоний туман, по котрому, як гадюки, скакали довгі іскри. А він клав на той туман слова:

— Кінець! Кінець! Кінець!

Нараз оту червону мряку роздерли дві постаті: одна, мов цвітнобілий голуб над кривавими страхіттями життя, і друга, що ішла з нею разом: мавка та Іван.

Пенкальський прикипів до місця. Широкими розжареними очима він пожирав їх обоє, а його думки спліталися в ось яку картину:

— Далеко ще... Холодна сталь... з кишені в руку! Добре плюнь!..
Застріль обоє!.. Геть кохання!.. Честь над усе!.. Стають... надслухують...
Може, вони... мене... Га?.. Цілюються! Пожди! Ще час!.. Хай ближче
підійдуть! Ах! Застигли в поцілунку! Чорте, дай терпцю дивитися і не
тріснути з шалу!.. Над пальцем два листки стулилися докупки... Що це за
листя?.. Га!.. Він бере її на руки!.. Вона йому шию обплела руками!.. Знов
цілюються! Впади в пекло ти, прокляте небо! Нащо ти видумало муку
приглядатися чужим цілункам! Ходіть уже! Не стигніть в обіймах! Я вам
скажу два тверді, кругленькі словечка... і, хе-хе-хе, застигнете на все...
Він її на землю ставить... ідуть... ідуть!.. Я — чи знову сліпну?.. Га, що це?..
Вона йде, як сонце сходить... Рішайся, чоловіче!.. Смерть — любов?..
Смерть... Ні... смерть і любов! Смерть йому... А їй: виява моєї любові!..
Божевілля! Уб'єш його — ніколи до неї не приступиш...

Мавка і Іван переходили вже повз клумбу, а Пенкальський затискав кулаки з безсильної скаженості, бо чув, що його всі невідхильні постанови не дозріли ще до виконання в тій же хвили. У відношенні до мавки сталося з ним те саме, що з самітною хмарою, котра в сяйві сонця розпливається в ніщо. Однак тепер у нім дозріло лиш одно хотіння, яке він рішив виконати за всяку ціну. Це хотіння виснувалося у нього з таких почувань:

— Переходять... Стріляй!.. Честь!.. Ух... Ти блазень, лайдак... Рука тремтить. Щось кричить, ні!.. Гаразд!.. Не буде смерті — хай живе любов!.. Ох, розкоші кохання!.. Зажду... Вона буде сама... В чотири очі... Ти трус у справі смерті... Будь герой в любові... Умій здобувати, а здобудеш... Вона кладе йому руку на плечі... Він її обгортає за стан... Боже, ти дивишся і не грянеш громом?.. Вже під дверима... Знов цілюються!.. Ох, не витримаю!.. Відчиняються двері... За дверима обоє зчезли... Невже він буде ночувати в неї?.. Ждатиму... Терпен, спасен... А, грім би тріс таке спасіння!.. Но-но, я вже діждусь такої хвили, що побалакаю з нею сам на сам — свobodно!..

Пенкальський прикучнув у клумбі і з очима, впертими у двері, рішився ждати, хоч би і цілу добу, щоб дістати нагоду зустрінути саму граф'янку.

У своїй бурливій вдачі, розгаряченій безупинними невдачами, та в несамовитій пристрасті до мавки він дійшов тепер до переконання, що самотнім рятунком для нього з усіх його мук і упокорень буде відвага супроти граф'янки та рішуча, мужеська й геройська виява граф'янці його любові до неї. Можливості її відмови він навіть не брав під увагу тому, що його розпалена свідомість уважала бажання за дійсність. Пережиті почуття ганьби, дика ненависть до всіх його кривдників і почуття його станової вищості над ними розвивали в його розогненній свідомості, тепер у клумбі, ось яку картину:

— Чому я скоріше не подумав?.. Чудова ідея!.. Треба буде — впаду перед нею на коліна... Все скажу... Їй одчиняться очі... Вона напевне мене вислухає.. Я ж маю першество перед хлопським сином Куценком... Куценко мав панську відвагу... Я, пан, був супроти граф'янки хлопська лемішка... Ая, ая, хлопська лемішка, ха-ха-ха-ха!.. Тепер буде інакше... Тепер вона буде моя... моя... моя.... моя... га-га-га!.. Може, любочко, не схочеш добровільно?.. Ей, ні, схочеш, схочеш... Ні?.. Го-го! Я тебе здобуду силою!.. О, я знаю... Найкраще жінка тоді любить, як її візьметься силою... Так, так... Сила — це все...

Пенкальський дуже радів тими винаходами і з радощів гладив рукою листя та гілки на клумбі. При тім його думки так уклалися: "Та гілка, листя, дерева... все на своєму місці... Люди?.. Пан на землі сидить, хлоп цілується з граф'янкою в палаті... Світ обернувся догори ногами... Треба світ перевернути назад на давнє місце... Хлоп Куценко буде клумби чистити... Пан Пенкальський буде цілуватися з граф'янкою, ха-ха-ха-ха!.. Так мусить бути!.. І буде!.. Буде!.. Хоч би світ переіменився в купу гною... хоч би я сторчав, як черв з того гною... то так буде... Слово гонору!.. Та невже ж він буде ночувати?.. Ой! Що я бачу?.. Обоє виходять... Чудово!.. Тихо, ша!.. Знов цілуються!.. Ух! Уже гидь мене бере дивитися! Йдуть... Уже біля мене. Перейшли. Певне вона його трошки проводить... О, скарлупілий світе!.. Граф'янка проводить хлопа... Добре... добре!.. Так тепер і треба... Вона вертатиме сама... Чудово!.. Щезли поміж деревами... Місяць сходить... Ух, який пихатий, пузатий!.. Смієшся з мене, небесний вітрогоне! Ні, ні... Ти хочеш бути свідком мого кохання з

граф'янкою... Все в порядку... Любовні заклинання при місяці... ха-ха!.. Люблю романтичність... Вона вже йде!.. Кріпися, шляхтичу!.. Ух, не сама!.. За нею він теліпається... А кольки б тебе скололи! Чого ще раз лізеш, лайдаку?.. Не може відчепитися одно від другого!.. Га, я вас одчеплю так цупко, що й дідько вас не зчепить більше!.. Стають при самій клумбі... Цить! Слухай!.. Щось говорять".

— Тут уже розстанемося...

— Ще підведу тебе до дверей...

— Добре, а я тебе назад іще трошки... Опісля, щоб не було кривди ні тобі ні мені, попрощаємося всередині парку... Добре?..

— Добре...

— Чудово!.. як у казці!.. Ну, йдіть уже!.. Ах, яка вона гарна! Буду мати любовний пир з нею! Ха-ха-ха-ха! Вже під дверми!.. Назад ідуть... Перед клумбою... Три кроки від мене... Одійшли... Стають... Середина парку... Прощаються... Знов те прокляте цмокання! Гу-гу-гу! Досить, досить!.. Ваш анахтемський вогонь печену бульбу з мене зробить... Пішов сам... Вона стоїть і дивиться за ним... Пане шляхтичу!.. Будь одважний, як лев голодний, як тигр вимовний, як теща...

Коли Пенкальський міркував, що Куценко вже мусив зникнути граф'янці з очей, бо вона перестала махати до нього рукою, вийшов нагло з клумби й пустився до мавки, що все ще стояла, обернута до нього плечима. Він підійшов нишком на п'ять кроків до неї і станув теж та ждав, аж вона обернеться до нього. Та заки мавка, побачивши його, схаменулася, він упав перед нею навколішки й почав ось як перед нею сповідатися:

— Ясновельможна панно граф'янку! Простіть... але я досі не міг... Тепер можу... нині моя душа вавілонськими трубами гримить... Місяць перед хвилькою зійшов, щоб бути мені свідком...

Мавці, яку нагла поява Пенкальського спершу збентежила, стало тепер чудно, досадно і смішно від дивної його поведінки, й вона закликала різко:

— Чого ви хочете?.. Нащо вам місяця за свідка?..

Ті мавчині слова ще більше збили з пантелику Пенкальського, й він лепетав:

— Моя душа багата... язик бідний... собаки б його з'їли!.. Змилосярдіться наді мною, ясна панночко граф'янку, вислухайте розпучливих дзвонів мого серця... Хай до вас промовляють мої, як до молитви складені, руки... і мої коліна... що до вас навколішки прибігли... Я хотів би вам сказати...

— Ви п'яні, правда? — перебила мавка.

— Я п'яний нектаром кохання...

— Яке ж мені діло до того?..

— Сонце кохає землю, а я, ясновельможна панно, княжно мого серця, кохаю вас...

Мавка глянула з презирством на Пенкальського й сказала:

— А я вас ненавиджу й бажаю собі не бачити вас більше на очі. Уступіться мені з дороги!

Коли Пенкальський не уступався й далі клячав перед нею, вона виминула його й пустилась до палати. Пенкальський скочив на ноги, забіг їй стежку і знов кинувся навколішки перед нею та почав прохати:

— Я умру... сконаю... збожеволію без вас... Рятуйте душу людини, що високо держить прапор шляхетського роду... Ви ще молоденькі... Та ви вже тепер повинні знати, що я, правовірний шляхтич, ліпший для вас од найліпшої людини з хлопського роду... наскільки взагалі хлоп може бути людиною...

Ледве Пенкальський сказав ті слова, аж тут нагло прибігла величезна собака-вовчур і, побачивши Пенкальського навколішках перед мавкою, вхопила його зубами ззаду. Він крикнув з несподіваного страху й болю, а коли по гарчанні пізнав, що це пес, то скипів з великого обурення й замість дальших слів: "ви, ясна панно, ще мене покохаєте..." — ревноу до собаки:

— А, грім би тебе тріснув!

Тим часом, як тривав бій між Пенкальським і собакою, мавка мерщій прибігла до палати і, станувши у дверях, закликала до себе Дору. Тоді, як Дора бігла до палати, Пенкальський сягнув до кишені по револьвер, щоб застрілити собаку за таке яскраве збезчещення та знищення його найсвятотчніших почувань у житті. Одначе він зауважив, що у нього нема ні кишень, ані револьвера.

"Собака,— так він думав,— пся її кров собача, кишені мені подерла... Де ж револьвер?.."

Мерщій кинув парк, який для нього став місцем такої ганьби. Підтягав штани аж до колін, аби закрити наготу. Сів у житі одпочити після нинішніх важких переживань. Як пес на припоні, не могучи вкусити чужої людини, під час гавкання гризе зажерто яку-небудь річ біля себе, так і Пенкальський після думки "так закінчилися мої освідчини" вхопив у

жменю житні колоски і гриз їх, мов скажений. Тепер він уважав себе осміяним непотрібом, опльованим ледащом. Доки він своїм, ще глибоким, умом міркував, що він одним махом виб'є граф'янці з голови хлопського сина, як тільки зважиться на сміливу вияву своїх почувань до неї, доти життя мало для нього приману. А тепер?..

Він глянув на повнолиций місяць і з новим вибухом шалу затиснув кулаки й сичав:

— Смієшся з мене, небесний злодюго!.. Але, як вільно собаці запити мене... кпи й ти!.. Що я не почав, що я не зробив — усе мені вийшло на сором і ганьбу. Годі вже так далі... Хай тепер прийде смерть!.. Добре! Але заки здохну, як собака, щось таке вистрою, що всі чорти в пеклі на радощах скажуться!

XVII

На другий день рано отримав Іван Куценко поштою лист ось якого змісту:

"Вельмишановний пане!

Після довгої і зрілої надуми, я прийшла до переконання, що моє дотеперішнє життя не було нічим іншим, як тільки величезною помилкою. І хоч як мені жаль, що я силою обставин так дуже помилилася, то все таки я радію, що була в силі освідомити собі вповні всю невластивість моєї поведінки. Я тепер аж надто відчуваю й розумію, що мої почування супроти Вас не можна було за ніяку ціну уважати любов'ю. Це була тільки хвилева химера, що вже безповоротно з серця мені вишуміла, не лишивши жодного сліду в моїй душі. З різних причин, про котрі не треба розводитися, бо вони аж надто ясні й очевидні, не може бути мови про любов, не згадувати вже навіть про подружжя між нами. Для вашого й могого добра я уважала необхідним зірвати листовно всі взаємини між нами. Моє рішення невідхильне й невідкличне. Для того прошу прийняти

мою заяву спокійно, без ніяких дальших досліджувань і допитів за мною, тим більше, що, коли б Ви випадково й зустрінули мене, я вже буду законною жінкою людини, відповідної мені своїм суспільним становищем. Прошу теж нікого не винуватити, бо це безцільно, та не забувати, що всіх нас веде невидима і всемогутня рука долі, супроти якої усі наші починання — марний пух.

Олена Веронська"

Наглий, велетенський землетрус, котрий гори втоптує в безодні, а з незглибних западень висаджує вгору нові, вогнем кипучі скелі, не струснув би так людини, як цей лист потряс Іваном. Письмо випало йому з рук на землю, й він, вихром вирваний з землі з корінням, упав на крісло в самотній кімнаті в хаті батька. Але, як коротко триває осліплива блискавка, що роздере завісу святині та ударить громом у кивот завіту, так на коротку мить оце письмо притьмило, приглушило та роздерло свідомість Івана Куценка. Він стрепенувся і крикнув:

— Неможливо! Це не вона писала!

Підняв лист з землі й чим довше його читав, тим більше набирив переконання, що тут у гру входить чиясь потворна кирина, про котру його мавка навіть уявлення не має. Його серце й душа та кожна думка кричала до нього, що як цілком виключена можливість, аби світ нагло й несподівано вискочив з основ, так само непохитна любов мавки до нього. Але, щоб набрати теж розумової певності, щоб дістати формальний доказ підроблення отого листу, він порівняв його письмо з деякими записками, які мавка йому дала на збереження. Вислід порівняння був ось який; особа, що писала цей лист, силкувалася наслідувати письмо мавки, однак це їй не вдалося. Іван Куценко сховав лист до кишені й миттю побіг до двора. В палаті застав заплакану Воронську, перед якою на столі лежав якийсь лист. На питання Івана, де її внучка, дала йому прочитати письмо. Як тільки Іван Куценко глянув на нього, пізнав той самий почерк, що й на своїм листі. Зміст письма був такий:

"Найдорожча бабцю!

Простіть мені мою химерність, але я дбаю про те, щоби все скінчилось якнайкраще для Вашого й могого добра. Для того я зірвала заручини з Іваном Куценком. Їду до Львова, де звінчаюся з чоловіком, якого справді кохаю й найпізніше за кілька днів верну до Вас.

До скорого побачення.

Ваша внучка Олена"

Коли тепер Іван прочитав лист, написаний до нього, стара графиня так само, як Іван, не сумнівалася в тому, що оба листи сфальшовані. Для графині було тепер найважніше не питання, хто підробив ті листи, тільки, для чого її внучки нема в неї, де вона тепер і що з нею могло статися. Ті всі питання довели стару графиню до того, що вона, у тривозі за долю внучки, майже безперестанно плакала й ломила руки. Вона підозривала, що хтось мусив силоміць ухопити її у свої руки й тепер, певно, знущається над нею. Обставина, що в листі до неї згадується якогось графа, з котрим внучка ніби їде до Львова звінчатися, вказувала на те, що тією людиною, може, є граф Козицький.

— Це дуже безоглядна особа, здібна до найбільшого насильства.

По тих словах стала неспокійно ходити по кімнаті, а Іван Куценко успокоював її тим, що він іще сьогодні найде свою наречену і приведе її до графині.

XVI

Іван Куценко скоро йшов з двора селом у присілок Бабині й укладав по дорозі план поведінки з панею Гаєвичевою, щоб мерщій та нехибно видобути з неї визнання, де знаходиться його мавка. Одночасно він

здавав собі справу з труднощів розмови з нею, коли пан Гаєвич буде дома. А може, пані Гаєвичевої не застане в Бабинім? Що тоді робити?

Нараз Куценко почув за собою туркіт коліс. Оглянувся — пані Степанія Гаєвичева їде! Іван Куценко зняв капелюх і почав їй з вишуканою чемністю і з незвичайно ввічливим усміхом кланятися. Пані Гаєвичева спинила карету й попрохала його сісти біля себе. Коли Іван це зробив, пані Степанія спитала його, куди він так спішиться.

— Шукаю наймудрішої й одної з найбільш уродливих жінок на світі...
— відповів Іван і глянув на неї з непомітною іронією.

— Хто ж ця жінка, як не ваша панна граф'янка?.. — дивувалася пані Степанія.

— Так я думав досі, та я вже отверезів...

— Справді?..

— Справді...

— Ов! Що ж таке сталося?.. Бачу, що ваше отверезіння прийшло скоріше, ніж я думала. Яка ж цьому причина?

Іван вийняв з кишені підроблений лист до себе, а коли пані Степанія його прочитала, кликнула:

— А не казала я вам, що є куди кращі та мудріші жінки від моєї сестрінки. Пам'ятаєте, як ви обурювалися на мене за ті слова, на котрі маєте тепер незбитий доказ?.. Правда?..

Іван Куценко відповів з уданим болем:

— Це вже, мабуть, усе так буде, що в жіночих справах жінка все мудріша від чоловіка...

— Бачите? Ви тепер повинні мене перепросити.

— Достойна пані, я вас дуже, а дуже перепошую.

— Дуже, а дуже?.. Як саме?..

Іван Куценко приклав її ліву руку до своїх уст і цілував її довго, а при тім дивився їй у вічі. Він чув, як усе її тіло щораз більше попадає в судорожно розкішне тремтіння, з її очей виблимує вогонь і одночасно їх закриває мряка пристрасті.

— Такі це ваші перепросини після того, що вже було між нами?..

— Достойна пані, найбільші ніжності та пестощі я застерігаю для тієї наймудрішої й найкращої жінки, котрої я якраз шукаю...

— Хто ж це такий — ця жінка?..

— Авторка листа, що його ви тепер саме прочитали...

— Значить, моя сестрінка,— загопила губи пані Степанія...

— Достойна пані, з вас дуже мудра особа, а проте таке нерозумне слово сказали...

— Чому нерозумне?.. — дивувалася Степанія.

— Тому, що неможлива річ, аби цей лист написала ваша сестрінка.

— Чому неможлива річ?.. — запитала з мимовільним збентеженням пані Степанія.

— Тому, що ваша сестрінка не здібна до таких мудрих листів...

— Не розумію вас, пане Іване.

— Достойна пані, справа мається так: намір написати такий лист до мене вийшов, безперечно, від вашої сестрінки... Але форма, в яку цей лист убраний, свідчить про високу мудрість, до якої ваша сестрінка не доросла... З тієї причини, розумієте, цей лист на бажання вашої сестрінки написала якась особа, що мудрістю стоїть ціле небо вище від неї...

— Може, навіть краща від неї?.. — докинула пані Степанія.

— Це саме собою розуміється, прошу пані, бо ж, ясна річ: душа, що визначається такими високими прикметами, мусить без сумніву жити в гарнім жіночій тілі...

— В тім я годжуся з вами, пане Іване.

— В такім випадку ви, достойна пані, як тонко чутлива, освічена й гарна жінка, мусите розуміти те, на перший погляд дивне, явище, що я після прочитання того листа мусив виполоти з душі всякі почування супроти вашої сестрінки та відразу закохатися на життя і смерть у чудовій авторці отого листа...

— Розумію це, пане Іване, розумію... але...

— Яке "але", прошу пані?..

— Не можу, пане Іване, позбутися при тім одного жіночого почування...

— Якого, прошу пані?..

— Заздрощів, любий пане Іване...

— Чому? — питав з удаваним дивуванням Іван Куценко.

— Адже ви знаєте, пане Іване, що ви мені не байдужі. А втім... якби я відносилася до вас навіть холоднокровно... то, ви, ви розумієте жіночу вдачу...

— В яким напрямку?..

— Це проста річ, пане Іване: не тільки я, але й кожна інша жінка на мойому місці сказала би в нашому випадку так:

— Ах, чому я не є оця найкраща й наймудріша жінка? І чому я не є авторкою того славетного листа?..

Іван Куценко закликав з захопленням:

— Ах, прошу вас, достойна пані, це просто дивна річ, як наші думки годяться разом!..

— Чому? — зацікавилася пані Степанія.

— Я, прошу пані, весь час думав: ясновельможна пані Степанія наділена всіма найкращими тими прикметами, про які ми щойно згадали... Та що з того?.. На жаль, не вона написала цей лист. А я собі присягнув, що доти не спочину, доки не знайду тієї жінки, доти не зазнаю щастя, доки не впаду їй до ніг і, оп'янілий з любовних розкошів і шалу, до неї не закличу:

— Пані, кохай мене, бо я твій душею й тілом або вбий мене, бо життя без тебе — найстрашніша мука і повільна смерть...

Ті слова вимовив Іван Куценко з таким природним пафосом, що пані Степанія повірила в їхню щирість.

Тепер її душа закипіла бажанням признатися до написання листа в тій надії, що ця молода людина кине́ться їй до ніг і стане сліпим рабом її любовного шалу. Але одночасно страх перед можливим протилежним наслідком наказував їй бути обережною.

Іван Куценко дивився на неї та зміркував хід її думок. Якраз він тепер надумувався, що йому в найближчій хвилині робити, коли пані Степанія перебила коротку мовчанку ось якими словами:

— А якби цей лист написала дійсно я, то що тоді?..

Іван у тисячній частині хвилини подумав:

"Прости, мавко, моя мріє, я це зроблю для твого добра..."

Опісля скоро клякнув перед нею й обняв її за коліна. Пані Степанія зблідла, як хустка, і хвилинку вдивлялася великими очима нерухомо, мов поражена, в гарне та задумане лице Івана. Потім нагло обмотала його шию обома руками та устами впи́лася в його уста. Але Іван у тій же хвилині відсунув легко її голову від своєї, сів біля неї, та, між тим, як вона, важко дишучи, силкувалася далі тримати його за шию й наблизитися йому до уст, Іван обізвався:

— Ах, як гарно, як чудово це було б, якби ви, пані, справді були моїм тим вимріяним ідеалом, котрий цей лист написав!..

Іван виглянув і побачив, що повіз наближається до роздоріжжя, з котрого одна дорога веде у присілок Бабине, а друга — ліворуч, у ліс. На

бажання Степанії візник повернув повіз у напрямку лісу. Іван запитав її неждано:

— Невже ти дійсно мене кохаєш?..

— Ох, найсолодший мій Іване, я з любові до тебе все зроблю, що тільки хочеш...

— Поки що, кохана, я від тебе хочу лиш одної речі: мусиш бути все зі мною щира, так як досі, й говорити мені найчистішу правду, так, як досі... Отже, в ім'я нашого кохання я тобі заявляю: чим щиріше і правдомовніше ти мені розкажеш, як ти усувала з дороги всі перешкоди та особи, що тобі не давали доступу до мене, тим гарячіше я кохатиму тебе... Нічого не бійся, любочко. Я знаю, що твоєю одинокою суперницею була твоя сестрінка і ти мусила звести важку боротьбу... Мені було б дуже приємно почути від тебе, як ця боротьба виглядала...

Замість безпосередньої відповіді пані Степанія почала обсипати Івана рясними цілунками...

— Іванчику... мій найсолодший... — шепотіла пані Степанія, заливаючи його майже безупинно вогнем своїх уст — я все тобі розкажу.

— Де ж тепер твоя сестрінка і що з нею?.. — ніби мимоходом запитав Іван Куценко.

— Вона в безпечному місці... їй не станеться нічого злого...

Коли Іван це почув, обняв Степанію за шию та приклав уста до її уст.

— Де ж це безпечне місце?..

— Вона тепер знаходиться в "Товаристві святої терпеливості", серед великого Лопатинського лісу...

— Хто ж її туди завіз і навіщо?..

— Якраз вона збиралася іти до тебе сьогодні рано, а я заїхала їй дорогу і попрохала її поїхати зі мною на кілька хвилин оглянути той дивний дім. Вона сіла, і я її туди завезла та повертаю відтіля якраз тепер назад...

— Яку ж ти мала ціль її замкнути в тому домі?..

— "Товариство святої терпеливості" запевнило нас, що до кількох днів вона або згідно з нашими бажаннями вийде заміж за графа Козицького, або стане монахиною...

— А як вона не схоче ні одного, ні другого?..

— Товариство заявило нам, що воно має доволі способів перемінити її вдачу. Не дурно ж воно називається "Товариством святої терпеливості"...

Іван Куценко пригадав собі середньовічні тортури, й мороз пішов по нім. Почув у лісі стукіт сокир і шорохіт пил. Це селяни стинали сосни, призначені мавкою для них. Іван спинив повіз і сказав Степанії, що за хвилику вернеться назад до неї, а тепер мусить з кількома старшими селянами побалакати про те, чи не краще, з огляду на змінені обставини, перестати зрубувати ліс?.. Іван прибіг дуже скоро до селян, зібрав їх миттю разом і сказав:

— Пан Гаєвич хоче панну граф'янку віку збавити за те, що вона така добра для вас. Замкнув її в чорнім домі в Лопатинському лісі. Де ваші коні?..

— Тут пасуться біля лісу,— відповіли селяни.

— Тридцять з вас хай зараз сідає на коні і допоможе мені рятувати панну граф'янку. Візьміть сокири з собою та їдьте п'ятдесят кроків за повозом, котрим я їду до того дому. Зробіть це зараз.

Селяни кинулися на свої коні,— а Іван Куценко вернув до повозу та їхав поволі. Приспішив їзду, коли побачив у віддалі п'ятдесяти кроків не тридцять, а сотню селян на конях.

XVII

Іван Куценко мав тепер у повозі Степанії чимало клопоту. Що буде, як за хвилину Степанія захоче вертати додому? Коли він до того допустить, і коли вона побачить селян на конях, вона миттю догадається, що його "любовні" слова, обійми і поцілунки з нею — все те було лиш його потворним підступом, нечуваними хитрощами й чорною облудою, щоби від неї видобути зізнання, що вона зробила з сестрінкою, та де її поділа. Іван міг би утікти від її такого підозріння, якби разом з нею їхав повозом назад додому. Але за ніщо у світі того він не зробить, бо не може стратити найменшої хвилинки у своїм бажанні рятувати мавку та не може кинути селян, з котрими зараз мусить їхати до того дивного товариства.

Іван думав:

"Не пущу її додому... Мусить їхати разом зі мною до монастиря... Її легко всередину пустять... А за нею і мою кінноту..."

Нараз він нагально станув, і знадвору долетів голос візника:

— Прошу пані... За нами хмара хлопів на конях іде!..

Іван трошки збентежився, відхилив дверцята до повозу та закликав до візника:

— Далі їдь!

Тим часом Степанія відслонила віконце у задній стіні повозу й, коли побачила селян на конях, запитала Івана:

— Що це значить?..

Іван теж поглянув крізь віконце й відповів спокійно:

— Нічого... Я сказав селянам, що панна граф'янка нагло забажала стати монахиною й тепер не знати, що буде з її лісовою даровизною для них... Видно, що вони їдуть у монастир запитати панну граф'янку, чи мають далі стинати дерева, чи ні?.. Це їхня справа.

— Куди ж ми їдемо тепер?.. — питала пані Степанія.

— На прохід... Ми обоє можемо уже вертати...

— Де ж ми, Іване?..

— Якраз ми виїхали з лісу...

Степанія закликала:

— Це вже задалеко... Вертаймо назад! Іване, скажи візникові, хай вертає.

В повній свідомості того, що має зробити, Іван одхилив дверцята, щоб дати доручення візникові їхати назад. Але зараз зачинив дверцята і закликав до Степанії так, начеби щойно тепер він упав на цю думку:

— Ах! У мене блиснула нараз оригінальна ідея!..

— Яка?.. — спитала Степанія і пригорнулася до нього.

Іван узяв голову Степанії у свої обидві руки і устами доторкнувся її уст.

— Ми тепер поїдемо обоє на хвилинку до того дому в лісі... — сказав Іван.

Якби нагло скорпіон її вкусив, отак Степанія відскочила від Івана, зблідла, очі витріщила і до нього крикнула:

— Що це значить?..

— Я хочу дати доказ твоїй сестрінці, як я, Степачко, тебе кохаю...

— Іванчику, невже це дійсна правда, що ти кажеш?..

— Так...

— Отже, присягни мені, Іване, чи це дійсна правда...

Іван, який заздалегідь уложив це речення, щоби воно було двозначне та не допускало кривоприсяги, супокійно відповів:

— Присягаю тобі, що я сказав правду...

— Іванчику, який же доказ ти хотів би дати перед моєю сестрінкою на те, що ти лише мене кохаєш?..

— На очах сестрінки я обійму тебе й закличу: "Ти, Степачко, моє єдине й вічне вогняне кохання..."

— Мій найсолодший, хай буде так... однак з одним маленьким застереженням...

— Яким?..

— Обіймеш мене... і навіть поцілуєш на очах сестрінки, але, за винятком її, хай ніхто не бачить і не знає цього...

— Чому?..

— Бо, знаєш, якби чоловік довідався, були б великі неприємності...

— А від сестрінки не довідається?..

— Він їй ніколи не повірить... Він її має за пострілену людину...

— Так не можна говорити. Мусиш бути справедливою супроти неї, тим більше, що вона твоя сестрінка. Отже, згідно з правдою обоє мусимо сказати, що твоя сестрінка — незвичайно мудра та розумна панна.

— Значить, Іване, я не тільки гарна, але і мудріша, й розумніша жінка від сестрінки, правда?..

Іван пригорнув її до себе.

Тим часом Івана вже стала брати досада, й він тепер продумував над тим, як би висвободитись від слинявих ніжностей Степанії. А вона розжалоблювалася:

— Ох, яка я нещасна! Я поїду на відпуст до Лопатина... Багато грошей дам на величаву службу божу, щоби ти, найкращий, найсолодший мій Іване, був вічно мій.

Іван глянув на Степанію і нагло стрепенувся, йому здавалося, що те єство, що тремтючі рамена до нього простягає і з затьмарених очей несамовиті блискавиці викидає,— це не Степанія, дружина шляхтича. Це

уосіблений, потворний, всемогутній, ірраціональний та сліпий інстинкт, котрий з любові до життя — життя руйнує, до мети йде по трупах, любить розпукою людей, любить кайданенням народів і розкішно божевільним торощенням та топтанням усього, що найсвятіше.

Іван одхилив двері й закликав до візника:

— Гов! Стань!

— Що ти робиш, Іване?.. Чого ти з повозу виходиш?..

Іван не обізвався. Вийшов скоро та махнув рукою до селян на конях, аби приблизилися до повозу. Задудніла земля від чотирьох соток кінських копит, а мовчазний понурий ліс перехоплював жадібно гомін тупоту та ніс його у безвісті й, немов словами, гомонів:

— Так-так-так-так...

Іван моргнув до селян і голосно закликав так, аби Степанія могла почути:

— Пані Гаєвичева боїться... їдьте по обох боках... візьміть повіз поміж себе...

Передні їздці мовчки розділилися надвоє й зараз виконали Іванове доручення.

Тоді Іван велів візникові далі їхати й сам сів до повозу.

— Іване,— шепотіла, стогнучи, Степанія,— нащо ти це зробив?

Іван відповів з ледве помітною іронічною усмішкою:

— Маєш гвардію... Вже тепер боятися не будеш...

— Іване, я ще гірше боюся тепер...

Степанія хвилину придивлялась коням і їздцям, і нагло вхопила Івана за руку, й злебеділа:

— Сокири... Ліс сокир на конях!..

Іван погладив по руці Степанію та успокоював її:

— Яка ж ти боязлива!.. Та чого?.. Невже в тебе сумління нечисте.

— Моє сумління людське... Та нащо так багато сокир?..

— Для твоєї охорони... Будь розумна... Це одно. Опісля ясно: годі було тим робітникам знаряддя праці покинути в лісі.

— Іване, завертаймо назад!..

— Вернемо... вернемо... Вже за хвилину чорний дім...

Степанія затягнула по своєму боці заслону на шибу повозу й закликала:

— Іване, спусти заслону!.. Я не можу дивитися на ті сокири... Спусти заслону!..

— Не можна. Люди будуть думати бозна-що...

— Хай думають. Моя любов до тебе більше варта, ніж усякі поговори...

Степанія силкувалася заслонити шибу повозу по Івановому боці. Однак Іван одсунув заслону назад. Тоді Степанія почала неспокійно повертатися то в один, то в другий бік, ломила руки і стогнала:

— Іване, мені тут тісно... Я не можу дихати... Щось мене за горло хапає... Я тут задуюся...

— Успокойся, Степо, успокойся!..

— Вони з тими сокирами їдуть освободжувати мою сестрінку... вони про все дізнаються... Сестрінка скаже їм, що я її замкнула в чорнім домі... і виставила її на сміх, на позорище, на муку...

При останніх словах Степанії Іван здригнувся й зараз виглянув з повозу та крикнув до візника:

— Скоро! Скоро! Жени, що коні вискочать!

Тепер повіз і їздці, як буря, гнали, а все мовчазний, похмурий ліс, неначе задоволений, гудів таємно:

— То-то-то-то! Так-так-так-так!

А Степанія почала плакати та лепетала:

— Коли моя сестрінка перед хлопами заплаче, то за ту всю кривду, що я їй зробила, хлопи мене зарубають...

— Про яку це муку сестрінки ти говориш?.. — запитав Іван стривоженим, кров'ю закипілим голосом.

— Я сказала людям у монастирі: як моя сестрінка буде вперта, то беріть її й на муки, щоби приневолити її вийти за муж за Козицького, або

стати монахиною... Іване, золотий Іванчику, рятуй мене!.. Я грішна... Не дай мене сокирами зарубати!..

Іван відповів понуро:

— Селяни сліпо слухають мене. Без моєї волі з голови тобі і волос не спаде...

— В кожному випадку?.. — питала-прохала Степанія.

Іван хвилинку подумав, потім одказав:

— Коли сестрінці не заподіяли в тім чорнім домі кривди, тоді можеш бути спокійна. Коли ж її на муки взяли, я тоді не буду мати впливу на селян...

Степанія стиснула судорожно руки Йвана і стогнала:

— Іване, завертаймо віз! Завертаймо віз!

— Не можна. Селяни не пустять. Мусиш бути в чорнім домі...

Степанія клякнула перед Іваном:

— Рятуй мене, Іване! Ти ж мене кохаєш, правда?..

* * *

З-поміж темного клубовища гілляк перед очима Йвана і селян на конях виринули чорні мури дивного будинку з рідкими і маленькими, присліпуватими віконцями, що визирали з закаменілою понурістю на ясний світ і йшли трьома рядами в мурах над собою. Боки і крівля того дому начеби вросли у скрути і лабіринти гущі гілля, листя і чатиння так,

що важко було розібрати, де кінчився ліс, а де починався мур. Перед домом розіслалась невелика площа, відгороджена від лісу грубим, чорним і високим муром, між котрим видніла брама, що була зачинена й окована міцним заліззям. Ні каплиці, ні хреста ніде не було видно, тільки скрізь грубезні, тут і там покриті мохом мури... На чорнім паркані сторчали раз у раз заржавілі гаки, наїжені густим кільчастим дротом. Так і здавалося, що це не пристань супокою та душевної задуми після життєвої бурі, а якась предивна кам'яна твердиня в боротьбі з життям, якесь несамовите, хижє та потворне морозне кубло, завішене бозна-коли та ким на дужих та могутніх раменах тисячолітніх мовчазних дубів.

Тут усюди чатувала скам'яніла тиша. Кожна сюди заблукана людина почувала, що усе живе, погідне, ясне та рухливе з острахом минало той куток у лісі. Ані вітер тут не шелеснув листком, ні пташка тут гнізда не звилала, ні, здається, навіть сонце, що однаково і вічно сяє на гаї та на калюжі, не світило тут так, як деінде.

XVIII

Повіз станув перед брамою, перед котрою гуртувалися також селяни, сидючи на конях. Іван висів з повозу, з якого вийшла теж Степанія. Іван шарпнув за дзвінок і, вижидаючи відчинення дверей, дивився на образ, намальований невмілою рукою на брамі.

За хвилю обізвався хтось з-поза брами:

— Хто там?..

— Я, тітка панни граф'янки,— відповіла Степанія.

Скрипнув ключ, і брама відчинилася, а в ній показалась жіноча постать в рясі.

— Що тут робить граф'янка Воронська?..

Постать відповіла підбаском:

— Молиться.

— Дякую вам... брате чи сестро. Прошу вас завести до граф'янки.

— Тим людям на конях не вільно ввійти всередину...

Іван до селян:

— Хлопці! За мною! Коні лишіть на подвір'ї, самі йдіть за нами! А ви, брате чи сестро, ведіть!

Постать бігла, а за нею Іван з Степанією, а за ними, позсідавши з коней, бігло сто селян. Сходи тріщали, підлога дудніла, мури стогнали від навали й поспіху людей. Щойно на другім поверсі в куті були двері, за котрими мала бути мавка. Іван шарпнув двері — не відчинилися. Він пхнув їх руками, й вони розскочилися. Хвилинку став у дверях, біля нього Степанія, за ним мур селян з піднесеними сокирами. Напроти нього, під стіною, прив'язана до крісла, сиділа мавка, вся заплакана, напроти неї посередині кімнати куняли чорні постаті, обернені лицем до неї, а всередині поміж тими постатями стояв молодий граф Козицький.

— Іване, рятуй мене! — закликала розпучливо мавка.

— Не бійся, мавко! — кликнув Іван, а до чотирьох постатей і до Козицького наставив револьвер і крикнув:

— Руки вгору!

Сім чорних подоб, а за ними граф Козицький підняли вгору руки й позирали німо на Івана. Дивна та несамоविта була ця картина через те, що всі ті постаті були подібні одна до одної, а всі разом до тієї, котра

відчинила браму. Здавалося Іванові хвилинку, що ті постаті повстали з тієї двернички чи дверника, а в найближчій хвильці з сімох повстане сімдесят, з сімдесятьох сімсот, і всі вони кинуться на нього й на його селян і або їх уб'ють, або заворожать їх своїми страшними очима. Іван почув, що від поглядів отих подоб якісь несамовиті морозні голки уверчуються йому в очі і в усе його єство.

По наказу Івана селяни миттю роздобули шнурів, пов'язали всі ті постаті до купи, прив'язали теж до них графа Козицького і всіх поклали покотом, немов снопи, на землю.

Під час того, як селяни були зайняті тією роботою, Іван прискочив до крісла, на котрім сиділа мавка, її руки, ноги й голова були шнурами прив'язані до крісла так, що вона не була в силі ворухнутися, ні навіть повернути головою. З її очей двома струмками плили сльози, а волосся на її голові було все зверху перемокле... Іван розтяв шнури і взяв на руки мавку. Тоді вона, як дитина, що збудилася з потворного сну, вхопилася руками кріпко шиї Івана, стала його цілувати й радісно кликати:

— Єдиний мій Іване! Я знала, що ти мене спасеш. Однак я не сподівалася тебе так хутко тут. Тепер і смерть нас не розлучить, правда, Іване?..

— Так, моя весно!

Коли Степанія, котра стояла недалеко і тремтіла, почула ті слова Івана та побачила, як він цілує й обіймає мавку, нагло вибухнула якимось диким криком, у котрім на переміну було чути біснுவатий регіт і важке ридання. Голі, темні та понурі, плісню й вогкістю скипілі стіни тієї кімнати, стухлі коридори та увесь цей загадковий дім лунали й гомоніли таємничо і потворно радісно від того реготу-плачу Степанії, неначе би в тій неприродній двійності почувань віднайшли споріднення з усіма тими чорними подобами, котрих життя й вигляд — теж несамовита двійність.

Коли Степанія перестала плакати й сміятись одночасно та немов вовчиця позирала на Івана й мавку, мавка закликала:

— Іване, це вона — моя тітка запроторила мене силоміць сюди. Вона мене хотіла віку збавити. Що я їй завинила?..

Степанія почала кричати до Івана як несповна розуму:

— Ти нікчемний! Ти мене зрадив! Ти ж мені присягнув, що лиш мене кохаєш! Тому тільки я тобі сюди шлях показала!

З тими словами Степанія прискочила до Івана, наставила йому уста і кричала до нього:

— Цілуй мене! Цілуй мене, нікчемнику!

Мавка пригорнулася до Івана і закликала тривожно:

— Що вона говорить?.. Вона божевільна!..

— Хлопці, зв'яжіть її! — приказав Іван.

Селяни миттю виконали приказ. Лежачи на землі, Степанія якийсь час кричала, плакала і реготалася, потім успокоїлася.

Тепер мавка розказала, що з нею діялося і що вона переживала.

— Коли тітка,— говорила мавка,— силоміць мене тут лишила, зараз ті чорні постаті мені заявили, що приневолять мене вийти за Козицького, коли я не схочу це зробити добровільно. Вони тричі питали мене, а я їм відповіла:

"Я тільки раз говорю: не вийду за Козицького, хоч би ви мене вбили".

Тоді котрась з тих постатей, котрої я не в силі відрізнити від других, сказала:

"Краплина вижолоблює каміння та нівечить людську волю".

Опісля прив'язали мене до того крісла, посідали напроти мене та почали мене прошибати своїми страшними очима. Я не могла на них дивитися й замкнула очі. Нараз я чую, як щось холодне починає падати мені на голову. Одна з постатей сказала:

"За три години прийде сюди священик і тебе звінчає з графом Козицьким".

Коли від того крапання краплин моє волосся стало щораз більше мокнути, і студена вогкість розповзувалась щораз більше по моїй голові, мені здавалося, що якийсь маленький, сталевий, холодний молоток раз у раз мене б'є у тім'я. Та найстрашніше було те: мені здавалося, що за кожним капненням той молоток росте, росте й росте. Я відчинила очі, та як тільки глянула на постаті, що вишкірилися на мене, я почула, що молоток обернувся нагло в ледяний сталевий молот, котрий безпощадно гримає та гримає в мій мозок. Я почала шарпатися та хотіла бодай дрібку відхилити голову, щоб той молот не бив мене в те саме місце. Але так мене цупко прив'язали, що я не могла змінити положення голови. Тоді я почала плакати, прохати, благати ті постаті, щоб змилювались наді мною та не мучили мене вже довше. Але всі вони сиділи, як закам'янілі, та чекали терпеливо, вірні своєму кличеві, що вони "Товариство святої терпеливості".

Тоді кожна краплина була вже для мене не молотом, але обернулася в жахливу ледяну брилу, що несамовито падала мені вже не на тім'я, але з гуком, шумом, громом розбивала та торощила усе моє єство. І чую, що я була би збожеволіла або, бозна-що було би зі мною сталося, якби ти, мій найдорожчий Іване, й ви, мої любі селяни, не були явились тут якраз у саму пору.

* * *

Була дванадцята година в полуднє, як мавка й Іван у повозі Степанії заїхали перед палату графині Воронської. При висіданні, Іван велів візникові назад негайно їхати до "Товариства святої терпеливості", забрати паню Гаєвичеву й завести її до чоловіка.

Коли стара графиня побачила свою внучку, з радощів заплакала й не знала, що почати з надміру почувань. Обіймала й цілувала внучку й рівночасно дякувала богу за її спасення та її питала: чи здорова, чи їй не заподіяв хто кривди, де була і хто урятував її?

Мавка, що вже вповні охолонула з важкої змори серед дивних постатей в Лопатинському лісі, розказала бабці все докладно. А коли сказала, що була би марно згинула, якби в саму пору Іван був не освободив її з хижацьких рук "Товариства святої терпеливості", графиня взяла голову Івана у свої старі, тремтючі руки, й на його чоло упала сльоза радості і вдяки.

* * *

Іван і мавка ідуть у ліс. Довкола них буйні лани пшениці золотіють і далеко ген... на сході з синім небом обіймаються.

Добром налиті колоски торкають мавку та Івана в руки, нахиляються та туляться до них любовно.

Розпалена блакить небесного безкраю над пшеничним золотом землі ллє в душу мавки та Івана невимовне полум'я усіх таємних розкошів захоплення, життя й кохання.

Сонце, осамітнене в безмірній далечі всесвіту, з радощами споглядає на Івана й мавку і гаряче їх цілує та висвітлює їм стежку самоцвітним приском казкових ряден.

Обсипає їхню душу й тіло безконечними вогнями соняшної туги й щастя.

І мавка й лісовик ідуть дорогою життя, немов одно-єдине світло, що розділене на дивні та могутні два промені, з собою нерозлучно зв'язані навіки.

Ідуть обоє очаровані світляними променями, леліяні, заслухані душею в ясну пісню вічності і раю на землі.

А перед ними чимраз більше виступає, виринає та росте предивний велетень.

І вже свої могутні кучері у синяву небес умотує.

Ліс.

Мавка й лісовик так дивляться на велетня, як заворожені. Таємне тремтіння проймає обох.

Непонятна сила вабить, тягне та манить їх до оцього лісу-велетня. Предивним шелестінням їхні душі гомонять.

Їм тепер здається, що вони обоє — два листки, одірвані від цього лісу.

І ці листки тремтять розкішно з невияснених радощів, що крила туги їх несуть назад на лоно лісу-велетня. То знов здається мавці та Іванові немов вони обоє неподібні, всемогутні, понаддійсні дві істоти, що найшли своє життя та долю в цьому лісі.

Слухають обоє мовчки, як душа оцього лісу здалеку до їх душ посилає думку:

"Це забобон, Іване й мавко, що одне з вас родилося у хлопській хаті, друге у палаті...

Ви обоє, Іване й мавко — це одна душа, що вийшла з лона вічної, світляно-творчої землі.

Одну цю душу я надвоє розділила і вам сказала:

— Ідіть у цей, ненавистю розсатанілий, кров'ю та сльозами обкипілий світ.

Ідіть і в хорий світ здоров'я лісу понесіть.

Любов'ю там себе шукайте.

Себе найдіть і знов до мене поверніть.

Вітайте!"

* * *

— Як перший раз ми стрінулися в цьому лісі, Іване, пам'ятаєш? Ти себе тоді назвав лісовиком, а я на те сказала, що я мавка. Тоді, мабуть, ми жартом кинули оті слова.

А нині?..

Тепер мені здається, що я справжня мавка, а ти, Іване, справжній лісовик...

Чи теж тобі здається так, Іване?..

— Так, моя мавко.

— Моя душа живе не в мені, Йване, і не в хаті... і не між людьми.

Моя душа у цьому лісі...

Вона колишеться в якомусь дивно-павутинному гніздечку...

У густім повісмі гілля й кучерів сосон...

Там живе моя душа...

Де лиш іду... коли лише якесь добро вчинити хочу, все мені перед очима виринає таємниче світлотінне, заворожене і мовчазне мереживо гілок у лісі, де домівка, у якій моя душа живе.

І ця душа не я.

Ця одна душа — це ти і я, лісовику.

Іван поглянув на мавку з почуванням пошани й боготворіння.

Зауважив, що вона, мов сонно зачарована, вдивлялася у ліс, який шумів уже лиш кільканадцять кроків перед ними.

Боявся словом перебити її захоплення і мовчки йшов з її рукою у своїй руці.

Нараз собака Дора, що все бігла перед мавкою й Іваном, скочила назад і бистро завернула до мавки, ротом торкнулася її руки, бажаючи від неї пестощів.

Мавка стрепенулась і погладила собаку по чолі. Дора взяла теж таку саму данину ніжності і від Івана, миттю скочила вперед і, станувши на скраю ліса, почала наслухувати.

— Буде буря,— обізвався Іван.

— Ах, Іване, я так люблю бурю!

Тепер обоє вже ввійшли у ліс, котрий вітав їх чимраз голоснішим шумом.

— Мавочко,— сказав Іван,— я бачу, що буде не дощ, а злива.

— Сховаємось у твоїй хатині, Іване.

Обоє прискорили кроку й незабаром посеред глухого рокотіння перших громів увійшли в Іванову хатинку в лісі.

Мавка розглядалася цікаво по хатині, мовби перший раз зайшла до неї.

— Знаєш, мій лісовику, цей острівець і ця хатинка так мені сподобалися! Ми будемо сюди тікати кожен раз, коли нам стане тісно там, поміж людьми. Добре?

Іван усміхнувся.

В тій хвилині недалеко в лісі вдарив грім.

Мавка пригорнулася до Івана і сказала:

— Мій лісовику, невже не можна би сказати, що буря — це вияв кохання у природі?

Іван горнув мавку до себе й гладив золоте проміння її кучерів.

— Чуєш, як ліс шумить?..

— Мені здається, що цей шум, це любовний шепіт — мова всіх дерев у лісі...

— Іване, я така щаслива! Ах, скажи мені, лісовику: що таке щастя?

Іван узяв мавку на коліна, обома руками пригорнув її до себе, і, тонучи очима в синяві її очей, шептав до неї:

— Що значить щасливим бути?

Чудо вдіяти чудес:

Небо до землі пригнути,

Землю зняти до небес.

XVII

Коли Іван і мавка вийшли з хатини, ліс вітав їх ледве чутним шумом.

І було у цім шумі-мові лісу, ніби супокійне дихання і тихі радощі природи після судорожних розкошів стихійної хуртовини — кохання.

Здовж потока обійшов Іван з мавкою весь острівець і в тому місці, де русло було найвужче, але бистре та кипуче, поклав кладку понад бистрину.

Прохав мавку, щоби почекала на цім боці, й перейшов сам на той бік, а за ним поскочила собака Дора.

Іван поправив кладку й перейшов по ній назад до мавки. Взяв її на руки й переніс так понад воду.

Знов засунув кладку в очерет, аби ніхто не міг дістатися до їх хатини, що її у гущі острівця не було видно з берегів потоку.

Не могли йти далі, бо здавалось їм обоїм, що дух лісу на прощання промовляти став до них.

І вони, притулені до себе, станули і німо, наче заворожені, вдивлялися у величну красу, що нею пристроївся ліс.

Безбережний дунай соняшного світла розіллявся понад лісом.

Кучері дерев, і листя, й гілля, і чатиння, вгорнуті і пещені краплинами вже про шумілого дощу, спокійно пили соняшне проміння й кидали його, немов мрійно-казкове, тужливе прядиво на мавку й на лісовика.

Хотіли їх обоє обгорнути, оповити та опутати світляними серпанками.

Вчинити їх невидними або перемінити їх у дві прозорі, сонно-самоцвітні хмаринки.

Щоб лютий звір, щоб людська злоба, свої хижі очі видивила, осліпла, та їх обоє тут найти не змогла.

Весь ліс, росою купаний, горів, палав, жемчужився і самоцвітився в безкраїм сяйві світу.

Здавалося, що нині, після бурі, сонце розростається у безконечність.

І душа лісовика і мавки, ліс, земля і вмиа синява небес — увесь безмежний світ переміняється сьогодні в сонце!

Нагло перед мавкою й Іваном з невідомих клубовищ гілля в лісі крикнуло щось...

Сова.

Від совиного голосіння половина світла в лісі згасла.

Мавка стрепенулася, й обоє пробудилися з неземного захоплення.

— Іване, я боюся... — шепотіла мавка,— йдім у протилежний бік... не туди, відкіля сова квилить...

Обоє обернулися й пірнули в повісмо листя і гілок.

Дора пробиралася кущами перед ними і щохвилини зупинялась і наслухувала. Опісля верталася до них, лизнула скоро їх обох в руку, і знову бігла попереду.

Запущена стежка у гущавині ставала прикра, бо кущі так густо поспліталися і так їх цупко обняли, неначеби хотіли попрохати мавку і лісовика:

— Останьте тут, між нами.

І Дорі було важко теж продиратися вперед. Вона дивилась допитливо на Івана й мавку, виляючи хвостом.

Мавчине збентеження ущухло. Їй стало весело у тім зеленім, чуднім захисті природи. Вона обсипала кущі легеньким усміхом, що срібними дзвіночками повис на листках.

— Або мусимо назад іти,— сказала мавка,— або глянь, Іване, вгору!.. Височезні сосни попритулювали голови одні до одних... Перешіптуються з синім небом... Так чогось поважно... загадково... так таємно дивляться униз на нас обох...

Збоку, ліворуч рістня рідшала.

Туди пустилися обоє й незабаром вийшли на дорогу в лісі, що неначе ясна крайка оперезувала землю поміж темно-мовчазними стінами дерев.

Аж ось наліво, край дороги, скупана зеленим сяйвом, мигнула затишна поляна.

А серед неї...

— Ах,— закликала бентежно мавка і тривожно пригорнулась до Івана.— Що це?..

Іван одповів:

— Це,— моя весно, дуб і береза, що їх нині буря вирвала з корінням.

— Іване, я боюся... — хвилювалась мавка і тулилася ще кріпше до Івана.

— Чого боятися, моя душе?..

Тут, із-за поляни, в темних неграх лісу заквилила знов сова.

Одночасно Дора дуже живо стала бігати дорогою сюди й туди, вперед, назад і нюхала запопадливо землю.

— Мій Іване,— шепотіла мавка,— я очей не можу відірвати від цього дуба й берези.

Вони обоє обнялися...

— Їх кохання — смерть.

— Іване... це не дуб і береза... це ти і я...

Іван узяв мавку на руки, цілував її сердечно, гладив її золоте волосся й успокоював її словами:

— Мавочко, моя зоряна мріє!

Цей дуб і береза це не я і ти. Дуб і береза вмерли, щоб кохатися, ми обоє покохалися, щоб жити і життя творити.

Мавка пригорнулася до Івана ще дужче:

— Я боюся чогось, Іване...

— Не бійся, мавочко. Природа свята. Зло звило собі кубло лише у людських душах. Підійдім ближче до берези та до дуба й попрощаємося з ними тяж...

Мавка зійшла з рук Івана, і обоєблизилися на віддаль кількох кроків до того місця, де дуб і береза найгустіше оплелися гіллям.

Мавка боязко дивилась на обійми цих двох умираючих дерев, а Іван сказав до неї:

— У порівнянні з двома цими деревами ми обоє безконечно щасливі, моя мавочко, моя весно, моя здійснена мрія!

— Ах, Іване, ти мене лякаєш... Бо щастя криється у змаганні до мрії. Здійснення мрії — це вже край, це — смерть.

Іван обняв мавку й відповів:

— Моя зоряна дружино, невже всі наші змагання вже здійснилися?..
Послухай!.. Чуєш?..

До них доносився гомін стинаних дерев, дарованих селянам мавкою.

По хвилинці мовчання Іван сказав:

— Наше особисте щастя буде вічно свіжим щастям, як його
кормитимемо здійснюванням лиш найвищої святої мрії: щастя нашого
народу.

Мавка відповіла Йванові цілунком.

Нараз Дора, що обнюхала землю довкруги, зблизилася до сплетів
гілля дуба і берези та почала гавкати. Опісля скочила назад, лизнула
мавку та Івана в руку і з скавулінням кинулася знов до густо
склупленого гілля і завзято гавкала та вила.

Мавка зблідла, вхопила за руку Йвана і прохала:

— Іване, утікаймо відсіля!

Але чомусь обоє не могли рушити з місця.

Нагло мавка крикнула:

— Мій Іване!.. Глянь!.. Між листями страшні більма!.. Розжарені зелені
очі... Якесь третє око... мертве... чорне... сталеве... Іване! Це
Пенкальський!..

— Так! — заскреготів понурий голос, і в тій хвилі третє око блиснуло і
— гукнуло два стріли.

Дуб Іван звалився на землю.

А з ним усунулася береза-мавка.

Дора скочила вгору на гілля і вхопила з скаженим гарчанням Пенкальського за руку, з котрої впав револьвер на долину поміж листя.

Та даремно силкувався Пенкальський вимотатися з галуззя і втікти. Дора кинулася йому на горло, з якого бухнула кров, й пронеслося по лісі харчання.

Аж ось мавка підвелася й поглянула блудними очима на Івана, що лежав без руху на землі. Його очі були сплющені, із уст дзюрів струмочок крові.

— Іване! — заридала мавка,— єдиний мій Іване! Глянь хоча востаннє на свою нещасну мавку!

Іван відчинив очі і прошепотів:

— Солодко для мрії жити і за мрію вмерти.

Замовк і знов заплющив очі.

Мавка руки заламала й заридала:

— Мій Іване! Я, твоя здійснена мрія, убила тебе.

Однак Іван уже не чув тих слів.

— Люди! Рятуйте нас! Рятуйте! Люди!..

Ліс померк, і потемнів, і глухо й мертво обізвався:

— Люди!

Мавка впала біля Йвана без життя.

ХХ

З лісу тихо, звільна виїжджає драбинястий віз. На пахучім сіні цього воза — хто це тихо спочиває? Лісовик і мавка.

Очі сплющені, блідий-блідий спокій лежить на їх обличчях.

А довкола воза йде народ.

За возом між людьми собака Дора виє жалібно.

Голови людей одкриті, очі сивих старців, господарів, хлопців дивляться на мавку та Івана і сльозами заливаються.

А жінки й дівчата руки ломлять, голосно ридають.

Віз їде проти сонця, що боїться позирати на примарний хорівід.

І ховається, заходить на далекому крайнебі.

І не кидає останнього свого саява на лісовика і мавку, ані на людей, що плачуть біля них.

Якесь розгублене, примарне, закривавлене проміння сонця стелиться по верхівлях лісу по головах топіль, і лип, і верб.

Небо кам'яніє і мідяно та холодно дивиться на землю.

Дивовижні тіні — марева студено — синім павутинням сповивають віз і людей довкола нього.

Відкіля ці тіні? Хто це?

Може, це душі мільйонів неповинно згладжених людей, котрі від давніх сумерків віків аж досьогодні тут зібралися, щоб німо приглядатися всесвітньому безглуздю й нужді всебуття?

* * *

Скам'яніла заграва по заході сонця нараз іскри сипле, тремтить, оживає, обіймає крайнебо й вогнями захлистується!..

Що це?..

Заграва від сонця щезає.

А там на заході повінь огню вибухає з землі.

Міліонами іскор стріляє угору.

Жаркими стовпами б'є об небосклін.

Потворними язиками лиже ржаве небо.

Двір Гаєвича горить!

Огненна повінь обертається в дунай огню. Дунай стає вогненным морем, розпростертим між землею й небесами.

Втікло сонце від людей і їхнього страждання.

Тепер луна пожеж освітлює їм чорний шлях.

Луна росте, росте несамовито вгору й хоче небо запалити.

Ні, це не луна.

Це людські сльози й кров, котрі перемінилися в огонь.

Омертвілі, виблідлі обличчя мавки і лісовика і людські очі, їхні сльози, все село, ліс, ніч, земля і небо — цілий світ перемінюється в огонь і кров.

Із пожежі нагло простягається, вистрілює до неба дивна і потворна вогняна рука, котра на зоряно-блакитному престолі всемогутнього жагучим пальцем риє — виписує криваво-вогняні слова:

"Вбито любов, хай живе ненависть і помста!"